

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

Н. М. ДІАНОВА

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ АРХІЄРЕЇВ
ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

МОНОГРАФІЯ

ОДЕСА
ОНУ
2022

УДК 94(477.7):26/28 "17/19"
Д44

Рекомендовано вченою радою
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 12 від 31.05.2021 р.

Науковий редактор:

О. А. Бачинська – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:

М. І. Михайлуца, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету;

І. М. Петренко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

С. І. Світленко, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпровського національного університету імені О. Гончара.

Діанова Н. М.
Д44 Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. – 206 с.
ISBN 978-617-689-520-6

Монографія присвячена дослідженню діяльності архієпископів Херсонської єпархії наприкінці XVIII – початку XX ст. У ній розглянуто церковно-релігійний та освітянський напрями просвітницької роботи ієрархів у контексті розбудови Херсонської єпархії.

Робота розрахована на істориків, науковців, краєзнавців, студентів закладів вищої освіти й усіх, хто цікавиться історією Південної України.

УДК 94(477.7):26/28 "17/19"

ISBN 978-617-689-520-6

© Діанова Н. М., 2022

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2022

**Присвячується пам'яті моєї мами – Царинник
(Мірошніченко) Лідії Іванівни з вдячністю за любов до
книги та історичної науки**

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ВНЕСОК ІЄРАРХІВ У ФОРМУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1775-1837 рр.)	
1.1. Євгеній (Булгаріс) – перший архієрей Слов’янської і Херсонської єпархії	14
1.2. Розвиток єпархії за часів архієпископа Никифора (Феотокі)	20
1.3. Діяльність архієреїв в умовах адміністративно-церковної трансформації 1786-1828 рр.	28
1.4. Архієпископ Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії Гавриїл (Розанов)	34
РОЗДІЛ 2	
АРХІЄПІСКОПИ ХЕРСОНСЬКОЇ І ТАВРІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1837-1859 рр.)	
2.1. Архієпископ Гавриїл (Розанов) – глава Одеської кафедри	40
2.2. Розбудова єпархії архієпископом Інокентієм (Борисовим)	57
РОЗДІЛ 3	
ВИЗНАЧНІ АРХІЄРЕЇ ХЕРСОНСЬКОЇ І ОДЕСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1859-1914 рр.)	
3.1. Херсонсько-Одеський архієпископ Димитрій (Муретов)	93
3.2. Архієпископ Никанор (Бровкович)	111
3.3. Архієпископ Іустин (Охотін)	131
3.4. Архієпископ Димитрій (Ковальницький)	141
ПІСЛЯМОВА	152
ДОДАТКИ	157
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	197
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	204

ВСТУП

Релігійне життя на землях Південної України розвивалось у контексті історичних процесів, які відбувалися наприкінці XVIII ст. Приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії зумовило необхідність його швидкого заселення та економічного освоєння. Суттєву роль у цьому процесі відіграли іноземні переселенці, серед яких були представники різних етносів і віросповідань. Частина європейських переселенців, що належала до протестантських течій, зумовила їх поширення серед українського населення. Для зміцнення позицій панівної Російської православної церкви в південному регіоні, царська влада в 1775 р. на території Новоросійської та Азовської губерній ініціювала утворення Слов'янської та Херсонської єпархії з центром у Полтаві. З цього часу розпочинається поступове формування Херсонської єпархії, яка в процесі свого розвитку зазнала суттєвих трансформацій, спричинених політикою світської влади. У 1786 р. змінилася назва єпархії на Катеринославську і Херсонеса-Таврійського. Після приходу до влади Павла I розпочалися зміни в адміністративно-територіальному поділі держави, що зумовило об'єднання більшої частини Катеринославської губернії, Таврійської області та південної частини Вознесенської губернії і утворення Новоросійської губернії із адміністративним центром у Новоросійську (колишній Катеринослав). Це спричинило зміни церковно-адміністративного устрою. Згідно з царським указом 1797 р. єпархія отримала нову назву – Новоросійська та Дніпровська, а єпархіальне управління переносилось із Полтави до Новомиргорода.

У 1803 р. відбулася чергова адміністративно-територіальна реформа на півдні України, яка позначилася й на церковному устрої. Кордони єпархії були приведені у відповідність до кордонів новостворених Катеринославської, Миколаївської (з 1803 р. – Херсонської) і Таврійської губерній. З цього часу вона перейменувалась у Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а архієрейська кафедра переносилась із Новомиргорода до

Катеринослава. Упродовж 1813-1837 рр. частина Херсонської губернії, в тому числі й Одеса з Одеським повітом та Південна Бессарабія входили до складу Кишинівської й Хотинської єпархії.

У 1837 р. відбулися нові зміни в церковно-адміністративному поділі Південної України. З великої Катеринославської єпархії виокремлювались Таврійська і частина Херсонської губернії з військовими поселеннями, а з Кишинівської – друга частина Херсонської губернії з повітовими містами Тирасполем, Ананьєвим і Одесою. Таким чином було утворено дві самостійні єпархії: Херсонську і Таврійську з центром в Одесі, та Катеринославську і Таганрозьку з центром у Катеринославі.

У 1859 р. відбулася остання церковна трансформація ХІХ ст.: Херсонсько-Таврійську єпархію поділено на Херсонську й Одеську з кафедрою в Одесі, й Таврійську та Сімферопольську з центром у Сімферополі.

Упродовж досліджуваного періоду офіційний С-Петербург призначав єпархіальних архієреїв, які мали сприяти реалізації його планів у південному регіоні Російської імперії. Серед ієрархів південноукраїнської єпархії була плеяда видатних релігійних і наукових діячів, які залишили вагомий слід в історії Православної церкви не лише в межах південноукраїнської єпархії, але й Російської імперії в цілому. Дослідження основних напрямів їхньої діяльності дозволяє створити просопографічний портрет провідних архієпископів Херсонської єпархії, які очолювали її в різний період часу. Серед них варто відзначити: Євгенія (Булгаріса), Никифора (Феотокі), Гавриїла (Розанова), Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова), Никанора (Бровковича), Іустина (Охотіна) і Димитрія (Ковальницького). Їх об'єднував високий рівень освіти, любов до наукових досліджень та активна просвітницька діяльність в проповідницькій, місіонерській та освітній площинах. Разом із цим у кожного із вказаних ієрархів були свої пріоритети в їхньому служінні. Це дає підставу відтворити спільне та особливе в їхній церковно-релігійній та просвітницькій роботі. Адже без урахування

багатовекторної діяльності архієреїв загальна картина історичного розвитку Південної України залишається неповною та обмеженою.

Мета монографічного дослідження полягає в тому, щоб на основі значного комплексу джерел та історичної літератури здійснити ґрунтовне дослідження церковно-релігійного та освітнього напрямів просвітницької діяльності провідних православних архієреїв, проаналізувати їх внесок у розбудову Херсонської єпархії на різних етапах її існування та в розвиток духовної й світської освіти.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XVIII до початку XX ст. Нижня межа обумовлена часом заснування Слов'янської і Херсонської єпархії на теренах півдня України (1775 р.), що символізувало початок формування Херсонської єпархії. Верхня межа закінчується 1913 р., який став найбільш успішним для економічного та церковно-релігійного розвитку держави.

Попри значну історіографію дана проблема комплексно не вивчалась. Підтвердженням є відсутність узагальнюючого дослідження, в якому систематизовано просвітницьку діяльність православних ієрархів Херсонської єпархії. Здебільшого дослідники концентрували свою увагу на питаннях управління церквою, статусу підлеглих духовного відомства, взаємин духовенства та мирян на півдні України в цілому. Окремі дослідження присвячено історії Херсонської єпархії, де розглядалась роль православ'я в становленні культури, історія початкової та середньої духовної освіти в південному регіоні. При цьому не акцентувалась увага на багатовекторній просвітницькій роботі єпархіальних архієреїв. Отже, необхідність комплексного дослідження різних аспектів діяльності православних ієрархів та їх ролі в розбудові Херсонської єпархії є цілком обґрунтованою і відповідає потребам часу.

Значна кількість наукових праць із зазначеної проблематики належить дослідникам церковної історії XIX – початку XX ст. Заслуговеє на увагу розгляд діяльності Слов'янських і Херсонських архієпископів Євгенія (Булгаріса) та Никифора (Феотокі) в працях

М. Неводчикова¹ та М. Соловйова². Автори значну увагу приділили внеску цих ієрархів у процес розбудови новоствореної південноукраїнської єпархії та заснування першої в південному краї духовної семінарії в Полтаві.

Біографія та діяльність архієпископа Гавриїла (Розанова) найбільш повно розкрита в роботах його учня – протоієрея С. Серафимова, який використав власні спогади архієпископа, написані за його проханням³. Значимою в контексті даного дослідження є праця протоієрея С. Петровського, присвячена діяльності окремих Херсонських архієпископів, які керували єпархією упродовж 1837-1890 рр., написана на основі автобіографічних даних, спогадів очевидців та документальних матеріалів⁴. Вона дає певну уяву про життєвий шлях зазначених архієреїв та коротку інформацію про деякі аспекти їх наукової та просвітницької діяльності.

Найбільшу увагу дослідників привертала постать архієпископа Інокентія (Борисова). Невдовзі після смерті ієрарха з'явилися спогади його учнів: протоієреїв А. Лебединцева⁵ і А. Логіновського⁶ та збірка спогадів, ініційована М. Погодіним⁷. Згодом були опубліковані

¹ Неводчиков Н. Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский // Приб. к ХЕВ. 1875. № 7. С. 227-235; № 11. С. 362-376; № 12. С. 385-417; № 13. С. 425-442.

² Соловьев М. Никифор Феотоки // Труды КДА. 1894. Т. 3. № 9. С. 78-115; № 10. С. 248-266; № 12. С. 569-597.

³ Серафимов С. Воспоминание о пастырских путешествиях Преосвященного Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического (впоследствии Тверского) // Приб. к ХЕВ. 1861. № 22. С. 336-346; Серафимов С. Воспоминание о Преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском. Одесса: Нитче, 1859. 84 с.; Серафимов С. Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонской и Таврической: некролог // ЗООИД. Одесса, 1863. Т. V. С. 919-953.

⁴ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Одесса: тип. Фесенко, 1894. 184 с.

⁵ Лебединцев А. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Приб. к ХЕВ. 1862. Ч. 5. С. 30-62.

⁶ Логиновский А. И. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического // Приб. к ХЕВ. 1862. 15 января (№ 2). С. 81-108.

⁷ Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического: собрание воспоминаний о нем с приложением избранных проповедей. М.: Захаров, 1864. 268 с.

спогади його друга – І. Палімпсестова, який ставився до архієпископа з величезною повагою⁸.

Найбільш інформативними є праці біографів Інокентія (Борисова). Перша спроба ґрунтовного дослідження життєдіяльності архієпископа належить М. Востокову⁹. Проте, найбільш повно діяльність архієпрея представлена в працях його біографа – професора СПб.ДА М. Барсова, написаних на основі значної за обсягом епістолярної спадщини Владики¹⁰. Дослідником репрезентовано діяльність Інокентія в різні періоди його життя, приділяючи значну увагу аналізу його богословської, наукової та просвітницької діяльності. Т. Буткевич, вивчаючи біографію архієрея, звернув увагу на ставлення до нього сучасників та на той вплив, який він мав на тогочасне суспільство¹¹.

Наукову діяльність Інокентія в період ректорства в КДА (1830-1839 рр.) досліджував професор Ф. Титов, який вважав його безпосередньою заслугою значне поживлення наукової діяльності в академії та перетворення її на важливий науково-освітній центр¹².

Деякі дослідження професорів КДА Ф. Титова¹³ та М. Ястребова¹⁴ стосуються життєдіяльності архієпископа Дмитрія (Муретова).

Серед світських дослідників ХІХ ст. варто відзначити М. Мурзакевича, роботи якого відрізнялися логічним викладенням

⁸ Палимпсестов И. У. Мои воспоминания об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. СПб.: Добродеев, 1888. 224 с.

⁹ Востоков Н. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк // Русская старина. 1878. Т. 21. № 2. С. 191-204 ; № 4. С. 547-572; Т. 23. № 11. С. 367-398; 1879 г. Т. 24. № 1-4. С. 651-708.

¹⁰ Барсов Н. Архиепископ Иннокентий Борисов по новым материалам для его биографии. СПб.: Елеонский, 1884. 45 с.; Барсов Н. Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов) // РБС. СПб., 1897. Т. 8. С. 110-115; Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: в 2 вып. СПб.: Елеонский, 1884-1888.

¹¹ Буткевич Т. И. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. СПб.: Тузов, 1887. 419 с.

¹² Титов Ф. И. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии // Труды КДА. 1895. Т. 1. С. 636-648.

¹³ Титов Ф. И. Памяти Высокопреосвященного архиепископа Дмитрия (Муретова), бывшего ученика, профессора и ректора Киевской духовной академии. К., 1911. 8 с.

¹⁴ Ястребов М. Ф. Высокопреосвященный Дмитрий (Муретов, архиепископ Херсонский и Одесский. (Его биография). М., 1898. 475 с.

матеріалу та систематизацією наведених фактів і документів щодо православних архієреїв¹⁵.

Радянська історична наука практично не репрезентована об'єктивними роботами з історії Православної церкви на півдні України в досліджуваний період. Лише з кінця 80-х рр. ХХ ст. значно підвищився інтерес науковців до релігійної тематики, які ввели до наукового обігу комплекс архівних матеріалів.

Серед праць сучасників виділяються дослідження І. Лимана, який дослідив процес утворення та розвитку південноукраїнських єпархій, становлення мережі духовних і світських навчальних закладів у регіоні та участь єпархіальних архієреїв у розвитку освіти наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.¹⁶.

Окремі праці Ю. Бабінова¹⁷ та Д. Шевякової¹⁸ присвячено науковій роботі Інокентія (Борисова), в тому числі й по реконструкції християнських святинь Криму.

На початку ХХІ ст. були захищені дисертаційні роботи, які певною мірою стосуються зазначеної проблематики: О. Тригуба¹⁹, О. Федорчук²⁰, Г. Степаненко²¹, Ю. Василевич²² та ін. Цінність їх

¹⁵ Мурзакевич Н. Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. Одесса, 1875. Т. ІХ. С. 297-302; Материалы для истории Новороссийской иерархии // Приб. к ХЕВ. 1879. № 12. С. 349-356.

¹⁶ Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. 400 с.; Лиман І. Духовенство Південної України (ІІ половина ХVІІІ – І половина ХІХ ст.) // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ-Бердянськ, 2002. Вип. 46. С. 23-29; Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті ХVІІІ – середини ХІХ ст. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. 488 с.

¹⁷ Бабинов Ю. А. Святитель Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Духовное наследие Крыма: материалы Международной церковно-исторической конференции памяти преподобного Иоанна, епископа Готфского (7-10 июля 2005, пос. Партенит). Симферополь: изд-во Симферопольской и Крымской епархии, 2006. С. 111-131; Херсонский Свято-Владимирский монастырь и раскопки древнего Херсонеса // Крымский архив. 1999. № 5. С. 38-43.

¹⁸ Шевякова Д. П. Роль архиепископа Иннокентия, великого князя Константина Николаевича и контр-адмирала Г. И. Бутакова в сооружении храма Св. Владимира в Херсонесе // Севастополь: взгляд в прошлое: Сборник научных статей сотрудников Государственного архива г. Севастополя / Сост. В. В. Крестьянников. Севастополь: ЧП Арефьев, 2006. С. 59-65.

¹⁹ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Донецький національний ун-т. Донецьк, 2001. 16 с.

²⁰ Федорчук О. О. Православ'я в становленні культури півдня України (кінець ХVІІІ - початок ХХ століття): автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01; Донецький національний ун-т. Донецьк, 2005. 18 с..

робіт полягає у введенні до наукового обігу нових документальних матеріалів та об'єктивність авторів.

Джерельна база монографічного дослідження представлена різними групами джерел, важливою складовою частиною яких є опубліковані документи, в тому числі законодавчі акти з Повного зібрання законів Російської імперії та Повного зібрання постанов і розпоряджень по відомству православного сповідання та витяги з річних звітів обер-прокурора Св. Синоду. За їх допомогою можна прослідкувати політику царського уряду щодо розбудови єпархій в південному регіоні Російської імперії та просвітницької діяльності архієреїв. Деякі матеріали, що відображали основні проблеми життя Православної церкви, публікувались на сторінках періодичних видань, зокрема «Херсонских епархиальных ведомостей». У контексті даного дослідження важливого значення набуває духовна спадщина архієреїв: їхні слова, проповіді та повчання, які публікувались у церковних періодичних виданнях та були видані окремим накладом.

Провідну роль для даного дослідження відіграють архівні матеріали, виявлені автором у архівосховищах та рукописних відділах бібліотек України та Російської Федерації. Значна кількість документів із зазначеної теми зберігається в Державному архіві Автономної Республіки Крим та Державному архіві міста Севастополь. Найбільшим за кількістю документів з історії Херсонської єпархії є Державний архів Одеської області. Значна кількість матеріалів за темою дослідження знаходиться у фондах: «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 37), «Одеська філія Російського Біблійного товариства» (Ф. 272), «Балтське духовне правління» (Ф. 762), «Інокентій – архієпископ Херсонський і Таврійський» (Ф. 167), «Никанор (Олександр Бровкович)» (Ф. 196),

²¹ Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок ХХ ст.): автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01 ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2002. 23 с.

²² Василевич Ю. В. Культурно-просвітницька, релігійна та громадська діяльність Гавриїла Розанова (1781-1858): автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01; Черкаський національний ун-т імені Б. Хмельницького. Черкаси, 2007. 18 с.

«Кудрявцев Олександр Миколайович» (Ф. 631) та ін. Вони дають можливість репрезентувати особливості розбудови Херсонської єпархії та діяльність її архієреїв.

Певний інтерес представляють документи, що знаходяться в архівосховищі Державного архіву Миколаївської області у фондах: «Канцелярія Миколаївського градоначальника» (Ф. 229), «Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії» (Ф. 410) та Державного архіву Херсонської області у фондах: «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 198), «Херсонське духовне правління» (Ф. 207). Проте переважна більшість документів цих архівів представлена метричними книгами, що зменшує їх цінність для розробки зазначеної теми.

Рукописні джерела виявлено у фондах деяких бібліотек. Чимало документів, що висвітлюють наукову діяльність вищого духовенства півдня України, виявлено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які містяться у фондах «Київська духовна академія» (Ф. 160), «Платон (Городецький М. І.)» (Ф. 174), «Титов Федір Іванович» (Ф. 175), Канцелярія обер-прокурора Св. Синоду (Ф. XIII) та ін.

Певна кількість рукописних матеріалів, які стосуються архієпископів: Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова), Димитрія (Ковальницького), знаходиться в Рукописному відділі Одеської національної наукової бібліотеки.

У Центральному державному історичному архіві України м. Київ найбільша кількість документів, що дають можливість репрезентувати наукову діяльність духовенства, зосереджена у фонді «Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії» (Ф. 1396).

Значний масив архівних документів зберігається в російських архівах. На особливу увагу заслуговують зібрання Російського державного історичного архіву. Найбільша кількість документів міститься у фондах: «Канцелярія Синоду» (Ф. 796), «Канцелярія обер-прокурора Синоду» (Ф. 797) та «Навчальний комітет при Синоді» (Ф. 802). Вони дають можливість відтворити різні напрямки

діяльності південноукраїнських ієрархів, у тому числі й в галузі духовної освіти.

Важливе значення для даного дослідження мають документи, що знаходяться в Санкт-Петербурзькому філіалі архіву Російської академії наук у фонді «Кеппен П. І. Статистичні матеріали» (Ф. 30). Значний інтерес становить листування П. Кеппена з архієпископом Гавриїлом (Розановим) стосовно християнських старожитностей Криму.

Значна кількість документів особистого походження представлена у фондах Відділу рукописів Російської Національної бібліотеки. Провідне значення для розробки зазначеної проблеми має фонд «Інокентій, архієпископ Херсонський» (Ф. 313), де зберігається значна за обсягом епістолярна спадщина Інокентія та деякі його наукові праці.

Документи особистого походження зосереджені і в Рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський дім), де відклася частина епістолярної спадщини архієпископів Інокентія (Борисова), Гавриїла (Розанова) та ін.

Репрезентативна джерельна база та значний науковий доробок попередників дають можливість реконструювати основні напрями діяльності провідних православних ієрархів і розглянути їх внесок у розбудову Херсонської єпархії.

РОЗДІЛ 1 ВНЕСОК ІЄРАРХІВ У ФОРМУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1775-1837 рр.)

1.1. Євгеній (Булгаріс) – перший архієрей Слов'янської і Херсонської єпархії

Приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії, яке відбулося наприкінці XVIII ст., спричинило необхідність уніфікації устрою, в тому числі й релігійного, у відповідності до загальноросійського. Ліквідація Запорозької Січі (1775 р.), відкривала шлях для втілення політики уряду на південноукраїнських землях. Адміністративно-територіальні зміни зумовили трансформацію церковного устрою з урахуванням проблеми залежності церковного будівництва від світської влади та єпархіальних архієреїв.

У відповідності до Духовного регламенту (1721 р.) на українських землях були ліквідовані принципи соборності й соборноправності та виборності усіх церковних посад, що суперечило церковній традиції. Щоб запобігти спробам її відновлення Катерина II не допускала призначення українських архієреїв на чолі провідних єпархій, надаючи перевагу російським ієрархам, які підтримували політику імператриці²³.

9 вересня 1775 р. вийшов іменний указ Катерини II про заснування на території новоутвореної Новоросійської та Азовської губерній другокласної єпархії під назвою Слов'янська і Херсонська з центром у Полтаві. Першим архієпископом Полтавської кафедри Катерина II призначила грека Євгенія (Булгаріса)²⁴.

У даному випадку блискуче поєднувались церковні, економічні та політичні складові плану уряду: впорядкування церковно-релігійного життя в південному регіоні імперії, прискорення його заселення та економічного освоєння. Вагоме місце в цьому процесі відводилось грецьким переселенцям, тож призначення грека на чолі єпархії мало сприяти їх переселенню на новоприєднані до Росії землі.

²³ Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. М., 1880. С. 44.

²⁴ ПСЗРИ. Собр. I. Т. XX. № 14.366. С. 206-207.

Проте, Євгеній (Булгаріс) був, насамперед, науковцем, а не церковним адміністратором. Він народився 21 серпня 1715 р. на острові Корфу, де й отримав початкову освіту. Після здобуття вищої освіти в Італії, повернувся до Греції, де певний час працював ректором і викладачем училищ²⁵. Згодом, у Німеччині, куди він переїхав у 1763 р., Євгеній почав займатися науковою діяльністю. У Лейпцигу, де знаходились університет і невелика старовинна православна церква, він почав вивчати західні науки, в тому числі філософію і математику, видав підручники з логіки та математики. Згодом опублікував перекладену ним на новогрецьку мову книгу Вольтера «Опыт о несогласии церквей в Польше», долучивши до неї власні роздуми про віротерпимість. Відомий теолог, філософ і меценат О. Стурдза писав, що Євгеній винайшов нове поняття – терпимість духовна. У 1765 р. Євгеній опублікував в Амстердамі свою працю «Православное исповедание или изложение веры православной апостольской церкви», яка отримала значний резонанс у країнах Європи. Успішна наукова робота зробила його ім'я відомим у Німеччині та в Росії²⁶.

Катерина II через свого єгермейстера Нарішкіна доручила Євгенію зробити переклад «Наказа комиссии о сочинении проекта нового уложения» з французької на новогрецьку мову. Він добросовісно виконав доручення й на запрошення імператриці в 1771 р. переїхав до Росії, де став спочатку ученим бібліотекарем, отримуючи за свою роботу 1500 крб. в рік. У цей час він займався здебільшого поезією. Але разом із цим переклав «Духовний регламент» з латинської на елліно-грецьку мову, щоб краще познайомитись з російськими законами та обрядами²⁷.

Після відкриття Слов'янської і Херсонської єпархії Євгенію запропоновано стати її архієреєм, але він довго відмовлявся від

²⁵ Неводчиков Н. Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский // Приб. к ХЕВ. 1875. № 7. С. 228-234.

²⁶ Діанова Н. М. Євгеній (Булгаріс) як перший архієрей Слов'янської і Херсонської єпархії // Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Вип. 229. Т. 241. Історія. С. 16.

²⁷ Неводчиков Н. Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский // Приб. к ХЕВ. 1875. № 11. С. 362-363, 365-366, 376.

єпископства, мотивуючи відсутністю належного досвіду. Йому було майже 60 років і він мав досвід лише викладача в училищі та науковця. Його лякала перспектива нового сану в незнайомому краї серед багатоетнічного і поліконфесійного населення, мову якого він розумів досить погано. Проте, за наказом імператриці він 30 серпня 1775 р. був висвячений в ієромонахи, а 9 вересня призначений архієпископом новоутвореної єпархії. Євгеній довго зволікав із переїздом до Полтави, де знаходилась єпископська кафедра. Лише 5 жовтня 1776 р. він залишив Москву і відбув, у відповідності до указу Св. Синоду, до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Для ведення справ російською мовою, якою архієпископ майже не володів, виділявся адміністратор із знанням російської, грецької і латини²⁸.

Варто зазначити, що процес розбудови єпархії відбувався досить повільно й не зовсім організовано. Це стосувалось питання передачі церковних споруд, які знаходились на території Новоросійської та Азовської губерній, але управлялися архієпископами Білгородської, Воронезької, Київської та Переяславської єпархій. Лише у вересні 1776 р. були складені списки священно- і церковнослужителів та релігійних споруд, які були схвалені Св. Синодом і передані Г. Потьомкіну. У відповідності з цими документами до єпархії мало бути передано 344 соборних і парафіяльних церков та шість духовних правлінь²⁹.

Упродовж перебування на чолі єпархії (1775-1779 рр.) архієпископ зазвичай діяв у контексті політики світської та церковної влади. Своє бачення розбудови ввіреної йому єпархії він попередньо узгоджував з Синодом і діяв досить обережно на невідомому для нього поприщі. У 1776 р. архієпископ створив у Полтаві Слов'янську духовну консисторію, до якої увійшов ієромонах Никифор (Феотокі), та шість протопопій на території Новоросійської губернії, які пізніше були перейменовані в духовні правління. Через рік в Азовській

²⁸ Неводчиков Н. Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский // Приб. к ХЕВ. 1875. № 11. С. 373-374..

²⁹ Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна. С. 48.

губернії було створено п'ять духовних правлінь. Зокрема, для посилення духовного нагляду за колишніми запорожцями було засноване Слов'янське духовне правління, замість Старокозацького, яке символізувало залишки церковного устрою Запорозьких Вольностей. Створена мережа духовних правлінь підпорядковувалась Слов'янській і Херсонській консисторії. Сучасний український дослідник І. Лиман звертає увагу на той факт, що в ролі ініціатора цієї трансформації виступило світське керівництво зазначених губерній, яке звернулося до Синоду з пропозицією щодо конфігурації мережі правлінь³⁰. Тож церковно-адміністративні перетворення здійснювались у відповідності до територіально-адміністративного устрою південного краю.

Архієпископ особливо не вникав у справи парафіян своєї єпархії. Це стосувалося й проблем, пов'язаних із старовірами, які поселилися на південноукраїнських землях. Фактично старообрядці із селища Знам'янки Єлисаветградського повіту, які переселились туди з Молдавії, зініціювали ідею єдиновірства. Вони звернулись до Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм будівництво церкви, мати священника зі свого середовища і користуватись стародруками, але позитивної відповіді не отримали. Цілком ймовірно, що архієпископ не розумів суті цього питання й не хотів брати на себе відповідальність за його вирішення.

Найбільше досягнення Євгенія (Булгаріса) під час перебування на чолі Слов'янської і Херсонської єпархії було пов'язане із добре знайомою і близькою його серцю науково-освітньою діяльністю. Він був прикро вражений низьким рівнем освіти серед православного духовенства. Проблема дефіциту духовних кадрів із відповідною до сану освітою надихнула архієпископа на ідею заснування першої в регіоні духовної семінарії. Прообразом майбутнього навчального закладу стало заснування в січні 1777 р. за його розпорядженням невеликої школи для 10-ти архієрейських співочих хлопчиків, які володіли азами грамоти, при Хрестовоздвиженському монастирі, що

³⁰ Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. С. 118-119.

знаходився в Полтаві. Одночасно Євгеній (Булгаріс) написав обґрунтоване клопотання до Св. Синоду стосовно відкриття семінарії. У досягненні поставленої мети архієрей проявив неабияку активність та наполегливість. Нагальною проблемою стали пошуки приміщення для семінарії та коштів на її облаштування. Він знайшов підтримку у графа К. Розумовського, до якого звернувся за допомогою. Подарований графом будинок, відремонтований і пристосований під приміщення семінарії, дав можливість Євгенію 27 листопада 1778 р. відкрити тимчасове училище, не дочекавшись навіть відповіді від Св. Синоду.

Кошти для фінансування семінарії були отримані внаслідок збору пожертв серед духовенства (архієпископ першим подав приклад, виділивши частину власних коштів), залучення на навчання дітей не лише священно- і церковнослужителів, але й дворянства та купецтва³¹.

Настоятелем навчального закладу став високоосвічений Никифор (Феотокі), який переселився до Росії на запрошення Євгенія (Булгаріса), з яким упродовж значного часу підтримував дружні стосунки. У духовній семінарії ці архієреї стали основоположниками грецької школи, досить відомої в Російській імперії. Офіційне відкриття семінарії, на яке дав дозвіл Св. Синод, відбулося в 1779 р. уже за участі Никифора (Феотокі), який наслідував архієпископа на Полтавській кафедрі.

Євгеній тяготився управлінням єпархією і під причиною глибокої старості і слабкого здоров'я особисто звернувся до імператриці з проханням про звільнення. Насправді він прагнув повернутися до наукової роботи, займатися якою у нього не було можливості. 1777-1779 рр. стали періодом його наукового застою попри те, що з 29 грудня 1776 р. він був почесним членом Петербурзької Академії Наук.

Відповідно до указу Св. Синоду від 5 травня 1779 р. його звільнено від єпархіального управління. Упродовж двох років

³¹ Никольский М. И. Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. 1876. № 18. С. 282-283.

Євгеній жив у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, де зародилася його справжня дружба з Никифором (Феотокі)³².

У 1781 р. Євгеній поселився в Херсоні, де відновив свою наукову діяльність. У цей час архієпископ розпочав роботу історико-релігійного спрямування. Найбільш вагоме місце посідає його праця «Историческое разыскание о времени крещения Российской Великой княгини Ольги». У 1875 р. вона, разом із російським перекладом, була видана О. Мусінім-Пушкінім.

У 1787 р. на запрошення Катерини II Євгеній переїхав до Санкт-Петербурга, де завершив свою багаторічну працю – переклад Енеїди Віргілія, яку присвятив імператриці. У 1791 р. розкішне видання цього твору здійснила Академія Наук. Одночасно архієпископ продовжував роботу над дослідженням історії християнства. Переважну більшість його праць представляли переклади з латини. Однак із усіх творів архієпископа лише окремі перекладено російською³³.

Останній період свого життя Євгеній (Булгаріс) провів у Олександро-Невській Лаврі, куди переселився в 1801 р. з дозволу Св. Синоду. О. Стурдза та його сестра Р. Едлінг із вдячністю згадували про велику роль, яку відіграв Євгеній в їхньому житті, про його настанови і підтримку впродовж значного періоду часу. З почуттям глибокої вдячності та поваги їх мати щоденно, упродовж трьох років, посидала до монастиря спеціально приготовлені обіди для архієрея, який страждав від грубої монастирської їжі та самотності³⁴. Помер Євгеній (Булгаріс) 27 травня 1806 р. і був похований у Феодорівській церкві Олександро-Невської лаври.

³² Неводчиков Н. Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский // Приб. к ХЕВ. 1875. № 12. С. 416.

³³ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Одеса : Фенікс, 2012. С. 80.

³⁴ Неводчиков Н. Евгений Булгарис, архиепископ Славенский и Херсонский // Приб. к ХЕВ. 1875. № 13. С. 435-442.

1.2. Розвиток єпархії за часів архієпископа Никифора (Феотокі)

Другим архієпископом Слов'янської і Херсонської єпархії став Никифор (Феотокі), також грек за національністю, який очолював єпархію упродовж 1779-1786 рр. Він був другом і співвітчизником Євгенія (Булгаріса), який рекомендував його на Полтавську кафедру як високоосвіченого богослова, розумну, енергійну і відповідальну людину.

Народився майбутній архієрей 15 лютого 1831 р. на острові Корфу в знатній грецькій сім'ї. У своїх спогадах він писав, що навчатися почав з раннього дитинства. Першим учителем юного Ніколая Феотокіса був духівник сім'ї – ієромонах Ієремія Каввадія, під впливом якого сформувався потяг до знань, духовної науки та бажання служити Богу. Подальшу освіту юнак отримав в Італії, де закінчив спочатку грецьку гімназію, а потім – Болонську академію, де вивчав математику, філософію та богослов'я. У 17 років він повернувся на батьківщину, де заявив про бажання прийняти чернецтво і дияконський сан, що викликало негативну реакцію з боку батька³⁵. Проте Ніколай проявив твердість у своєму виборі й прийняв чернецтво під іменем Никифор. У подальшому він став ієромонахом, займався проповідницькою, місіонерською та викладацькою діяльністю. Зокрема, упродовж трьох років він проповідував при церкві Пресвятої Богородиці на острові Корфу, а потім дев'ять років викладав риторику, математику, фізику та астрономію в місцевій гімназії. Згодом прийняв пропозицію Яського митрополита очолити гімназію в Яссах, де до того ж викладав математику та географію. У 1776 р. Никифор залишив гімназію й на запрошення Євгенія (Булгаріса) прибув до Полтави, де зробив стрімку кар'єру – від настоятеля тимчасового єпархіального училища (попередника духовної семінарії) до архієрея Полтавської кафедри.

Пріоритетним напрямом діяльності архієпископа був розвиток православ'я у ввіреній йому єпархії. Досягненню поставленої мети

³⁵ Архиепископ Никифор Феотокис. Благословенным христианам Греции и России М. : Даниловский благовестник, 2006. С. 9-11.

сприяла наявність нововідкритої духовної семінарії, де мали готуватися освічені духовні кадри для єпархії, та місіонерська робота, націлена на збереження провідних позицій Російської православної церкви в регіоні. Духовна семінарія в Полтаві підпорядковувалась безпосередньо єпархіальному архієрею³⁶, тож він опікувався її розвитком упродовж усього періоду перебування на єпископській кафедрі. Попри певні труднощі із залученням до навчання дітей священнослужителів, вона досить швидко стала провідним навчально-просвітницьким закладом, який посідав важливе місце в духовному житті південного краю.

Архієпископу практично вдалося зробити семінарію загальноосвітньою. Серед її учнів була значна кількість світських осіб, що зумовлено відсутністю інших середніх навчальних закладів у краї. Тут готувались кадри не лише для церковної служби, але й для різних державних установ. Найбільш успішні випускники могли вступати до вищих духовних та світських навчальних закладів. Високий рівень освіти, яку отримували семінаристи, забезпечувався фаховою підготовкою та сумлінністю викладацького складу. Сам Никифор (Феотокі) був не лише знавцем мов, але й прекрасним математиком. Він часто запрошував на співбесіду вчителів, давав їм поради і наглядав за викладенням цих предметів³⁷.

Першим ректором духовної семінарії призначено полтавського протоієрея Іоакима Яновського. До складу викладачів входили як духовні, так і світські особи. Серед перших викладачів були настоятель Полтавської Преображенської церкви, протоієрей Іоанн Світайло і священник Григорій Богуновський. Французьку та німецьку мови викладали відповідно П. Атон і професор Шаль, яких запрошено з Франції та Німеччини, малювання – відставний поручик фон Роткірх. У 1782 р. на запрошення архієпископа Никифора до Полтави в якості викладача грецької мови прибув Гавриїл (Бонулеско-Бодоні). Він продовжив традицію еллінізму, закладену

³⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1773-1774 гг. Петроград: Синодальная типография, 1915. С. 242.

³⁷ Соловьев М. Никифор Феотоки // Труды КДА. 1894. Т. 3. № 12. С. 579.

архієпископами Євгенієм (Булгарісом) і Никифором (Феотокі). Серед вихованців семінарії були І. Мартинов, Огінський, Гнедич, Ю. Венелін, протоієрей П. Куницький та інші, які стали основоположниками грецької школи в Росії. Незабаром (1783 р.) Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) став ректором семінарії та викладачем філософії. Проте, на цій посаді він знаходився недовго і вже через рік подав прохання про відставку, посилаючись на тяжкий стан здоров'я, і повернувся до Ясс³⁸. Удруге він став ректором цієї семінарії уже за часів архієпископа Амвросія (Серебренникова) – в 1787 р. Проте цей термін був ще коротшим. Гавриїл пояснив свою неможливість займатись викладацькою діяльністю та справами навчального закладу тяжкою хворобою, яка змусила його вдруге, уже назавжди, залишити семінарію.

Крім освітянської роботи Никифор опікувався розвитком єпархії, яка зазнала значних змін за період його правління, що спричинено цілеспрямованою політикою світської влади. Вагомою подією, ініційованою Катериною II, стало переселення кримських християн на південні землі імперії. З одного боку, це було націлено на ослаблення Криму і в подальшому приєднання його до Російської імперії, а з іншого – мало сприяти заселенню південного регіону. Під керівництвом грецького архієрея Ігнатія (Газадінова) упродовж 1778-1779 рр. із Криму виведено лише близько 20 тисяч грецьких переселенців (не рахуючи вірмен та інших християн), які зуміли дістатися до відведених їм земель, де заснували 23 селища та місто Маріуполь.

За важливу послугу, здійснену для російського уряду, Ігнатій отримав сан митрополита в спеціально створеній для нього мініатюрній Готфійській та Кафійській єпархії, яка була незалежною від влади архієпископа Слов'янської і Херсонської єпархії й безпосередньо підпорядковувалась Св. Синоду³⁹. Будівництво Маріуполя розпочалася зі спорудження чотирьох православних

³⁸ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти. С. 203.

³⁹ ПСЗРИ. Собр. I. Т. XX. № 14.879. С. 824-825.

храмів, де розмістили церковні цінності, вивезені з залишених кримських церков. У соборному храмі, освяченому в ім'я св. Харлампія, знаходилась велика кількість срібного стародавнього начиння, в Богородицькій церкві – давньогрецька ікона Божої Матері. Її прикрасили новою срібною ризою, оздобленою позолотою та дорогоцінним камінням, яку пожертвувала дружина генерал-лейтенанта Війська Донського Євдокія Мартинова. Попередня риза, виготовлена ще в Криму, про що свідчать грецькі надписи, зберігалась в цій церкві окремо⁴⁰.

На грудень 1781 р. за реєстром митрополита Ігнатія в єпархії налічувалось 21 церква, побудована греками. Проте ця єпархія проіснувала лише до смерті митрополита (1786 р.), виконавши свою основну місію – залучення греків до Росії, що відповідало інтересам держави. Це було передумовою виведення Криму з-під юрисдикції Константинопольського патріарха і поширення там влади російської православної церкви⁴¹. З 1786 р. грецькі церкви півдня України перейшли під управління архієпископа Слов'янського і Херсонського Никифора.

Наприкінці XVIII ст. відбулася ще одна важлива подія, яка позначилась на життєдіяльності Слов'янської і Херсонської єпархії. Ліберальна політика Катерини II щодо старообрядців зумовила їх активне переселення на землі південного регіону. Відповідно до царського указу вони отримували право на вільний запис до купецтва та державного селянства, звільнялися від податку на носіння борід і отримали пільги терміном на шість років⁴². Це сприяло активізації господарської діяльності старообрядців та їх участі в процесі економічного освоєння Південної України. Деякі з них, вийшовши із Литви, поселилися ще в 1762 р. біля фортеці Св. Єлизавети «для промислу купецького». Ще до утворення міста вони заснували багаті селища на околицях фортеці й швидко налагодили ділові стосунки з купцями із Росії, Польщі, Туреччини і Молдавії, що сприяло

⁴⁰ Гавриил, архиепископ. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. Одесса, 1844. Т. I. Отд. II. С. 200-203.

⁴¹ Лиман І. Російська православна церква на півдні України. С. 84-85.

⁴² ПСЗРИ. Собр. I. Т. XVI. № 11.725. С. 129-132.

піднесенню торгівлі. У 1789 р. вже діяли чотири церкви старообрядців в Єлисаветградському окрузі.

Старовіри стали одними з перших жителів Єлисаветграда, Ананьєва, Одеси та інших міст. Проте, переважна їх більшість поселилась у сільській місцевості, де успішно займалась землеробством, вирощуючи елітні сорти зернових. Дехто мав сильних та витривалих коней і займався перевезенням риби та солі з Одеси і Миколаєва до Поділля та Польщі. Тож поселення старовірів у південному регіоні Російської імперії відповідало колонізаційним інтересам уряду⁴³.

13 серпня 1785 р. вийшов імператорський указ, згідно з яким старовіри могли селитися в Таврійській області, де їм надавалася низка пільг щодо регламентації соціально-економічного та церковного життя⁴⁴. Зокрема, легалізувалось богослужіння за стародруками і священство, затверджуване місцевими архієреями. Через два роки у селищі Велика Знаменка Дніпровського повіту Таврійської області був заснований старовірський монастир, що стало винятковим явищем по відношенню до старообрядців у тогочасній Росії.

У 1787 р. старообрядці проживали в 12-ти селах Катеринославського намісництва. Через п'ять років їх зараховано до категорії державних військовозобов'язаних поселенців⁴⁵.

У православного духовенства із старовірами склались досить непрості стосунки. Навіть у церковних документах їх називали «розкольниками» наряду з представниками різних сект, хоча офіційно до 1905 р. термін «розкольники» вживався лише по відношенню до старовірів. Попри те, що вони були представниками дониконівського православ'я, офіційна православна церква, яка не хотіла допускати послаблення своїх панівних позицій в регіоні, знаходилась по

⁴³ Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : монографія. Одеса : Астропринт, 2010. С. 106.

⁴⁴ ПСЗРИ. Собр. I. Т. XXII. СПб., 1830. С. 438-440.

⁴⁵ Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв.: монография. Одесса – Измаил – Москва : «СМИЛ» – Археодоксия, 2010. С. 86-87.

відношенню до них у постійній опозиції. Зростання чисельності старовірів у південному регіоні вона розцінювала як небезпечні для себе симптоми.

Та й самі старовіри не мали одностайних поглядів на проблему взаємин з Православною церквою. Частина з них свідомо ізолювалась, уникаючи будь-яких контактів із нею. Інша частина, яка фактично ініціювала ідею єдиновірства, добивалась визнання своїх священників ієрархами офіційної церкви. Серед них були старообрядці з селища Знам'янки Єлисаветградського повіту, які свого часу безрезультатно зверталися до архієпископа Євгенія (Булгаріса). 14 лютого 1780 р. вони повторили своє прохання про дозвіл на будівництво церкви, можливість мати священника із свого середовища і користуватись стародруками, адресувавши його вже наступному архієпископу – Никифору (Феотокі). До нього долучалось письмове сповідання своєї віри, де за свідченням Никифора «вони щиро зрікалися розкольніцьких поглядів і визнавали Церкву Грецьку істинною, вселенською і апостольською. Усі її догмати, таїнства і обряди визнавались відповідними до Слова Божого, переказів св. апостолів і семи Вселенських соборів. Ті, хто знаходиться поза межами греко-руської Церкви, введені в оману». Під зверненням підписалося 116 осіб, які попередньо залучились підтримкою генерал-губернатора Новоросійського краю князя Г. Потьомкіна.

Никифор (Феотокі) схвально віднісся до ідеї єдиновірства. У 1780 р. він звернувся до усіх старовірів, що проживали в єпархії з «Окружним посланием к старообрядцам». На основі аналізу вивчених стародавніх церковних книг і особистого спілкування з Константинопольським та Єрусалимським патріархами архієпископ доводив, що лише старовіри відрізняються своїм вченням і обрядами від усього православного світу. Він розглянув витoki розколу і вказав на його ініціаторів. Першим, хто на його думку, посіяв зерна розколу був монах Мартин, який в 1150 р. прибув на Русь, проголосив себе православним греком, родичем Константинопольського патріарха і почав проповідувати ересь. Свої еретичні догмати він помістив у

написаній ним книзі під назвою «Истина». Як згодом з'ясувалось, цей Мартин був вірменом, який покався у своїй ересі. Патріарший суд у Константинополі визнав його винним і засудив до страти.

Никифор писав, що в 1660 р. у Росії проповідували розкол Іосиф Астомен, який був вірменом, Авраам Венгерський – єврей та Яків Лепихин. Тож вчителями і наставниками розкольників були недостойні вірмени та євреї, які звабили і відвернули частину населення від істинного православ'я. Базуючись на доказах помилковості розколу архієпископ закликав старовірів повернутися до істинної православної церкви⁴⁶.

Розкольники Бахмутського повіту не погодились із доказами «Послания...» і відповіли на нього «Соловецкой челобитной», яку передали архієпископу через протоієрея Петра Раєвського. У відповідь Никифор написав «Ответы на вопросы старообрядцев», які були опубліковані в Москві у 1800 р.⁴⁷. Упродовж ХІХ ст. ця праця витримала п'ять видань, що свідчить про її науково-практичне значення та актуальність. Свою роботу архієпископ написав спочатку грецькою, а вже потім її перекладено на російську.

Уривки з «Послание Никифора, архиепископа Славянского и Херсонского к старообрядцам 1780 г. 16 июля месяца» та листа одного з розкольників, датованого 16 липня 1780 р., який зберігався серед паперів у М. Мурзакевича, опублікував А. Скальковський, розмістивши ці документи в додатках до своєї праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края»⁴⁸. Автор листа писав із Єлисаветграда про приїзд архієпископа Никифора, який під час спілкування з розкольниками прагнув навернути їх до православ'я. Попри обіцянку освятити каплицю і поставити їх священика, це не дало позитивного наслідку. Але під час візиту архієпископа до Знам'янки, який відбувся в червні 1780 р., він освятив церкву розкольникам і від нього вони прийняли священика.

⁴⁶ Архиепископ Никифор Феотокис. Благословенным христианам Греции и России. С. 223-231.

⁴⁷ Феотоки Никифор. Ответы на вопросы старообрядцев. М., 1800. 361 с.

⁴⁸ Скальковский А. О. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. I. Одесса : Гор. тип., 1836. С. 275-279.

Никифор, не узгоджуючи попередньо свої дії зі Св. Синодом, став фактичним основоположником єдиновірства. Він спирався на досить авторитетну працю ієромонаха, в подальшому архієпископа Платона (Левшина), видану Св. Синодом у 1766 р. – «Увещание во утверждение истины», де зазначено, що в православ'ї допускається користування як стародруками, так і новими церковними книгами. Про навернення старовірів до офіційної церкви Никифор (Феотокі) повідомив у своєму листі від 3 серпня 1780 р. члена Св. Синоду, архієпископа Новгородського Гавриїла. До листа він долучив офіційне донесення для Синоду.

Попри сподівання Никифора, його дії не викликали схвалення. Відповідь від архієпископа Гавриїла він отримав лише 14 жовтня 1781 р., де вказувалось на недопустимість такого поблажливого ставлення до розкольників, посилаючись на постанову Великого Московського Собору 1667 р., який забороняв використання їхніх стародруків і звичаїв. Никифор надіслав послання до Синоду, де проаналізував причини своєї «поблажливості» до старовірів. Архієпископ навів богословське обґрунтування своїх дій, переконливі приклади із давньої та новітньої церковної історії, зробив екскурси в історію богослужебного статуту, текстологію Св. Писання, посилення на церковні правила і вчення святих отців, демонструючи тим самим неабияку ерудицію і глибокі знання. Його докази були настільки вагомими, що його навернення старовірів до офіційної церкви не було скасованим⁴⁹.

Методи місіонерської діяльності Никифора (Феотокі) базувалися на основі просвітницької роботи, яку він проводив серед старообрядців Слов'янської і Херсонської єпархії. Він намагався залучити їх до офіційної Православної церкви шляхом переконання, агітації та поступок у вигляді єдиновірства, що свідчило про його ліберальні погляди, які на той час поділяли далеко не усі ієрархи. Започаткований ним інститут єдиновірства зіграв свою історичну

⁴⁹ Діанова Н. М. Місіонерська діяльність архієпископа Никифора (Феотокі) на півдні України. Чорноморський літопис: Миколаїв, 2012. Вип 6. С. 60.

роль у процесі зближення старовірів із синодальною церквою і певною мірою врятував їх від утисків і переслідування.

Єдиновірство стало узаконеним уже в 1800 р., коли імператор Павло I затвердив складені митрополитом Московським Платоном «Пункти, або правила, єдиновірства», які були досить лояльними. Православне духовенство мало обмежені можливості для впливу на старовірів і не мало права відбирати в них стародруки, які не містили положень, образливих для офіційної церкви. Це сприяло швидкому поширенню єдиновірства на землях Південної України на рубежі XVIII – XIX ст. Проте Никифор (Феотокі) в цей час уже змушений був залишити єпархію, яка до того ж змінила свою назву. Його переміщення до Астраханської єпархії стало черговим підтвердженням домінування світської влади над церковним життям. Никифор, який перебував під покровительством князя Г. Потьомкіна, попав у немилість до нього, відмовившись благословити банкет, влаштований князем у пісний день⁵⁰. Позбавлений прихильності ясновельможного князя він швидко втратив свої позиції й був переведений до Астраханської кафедри.

1.3. Діяльність архієреїв в умовах адміністративно-церковної трансформації 1786-1837 рр.

У період з 1786 до 1837 рр. тричі змінювалась назва і територія південноукраїнської єпархії, що зумовлено адміністративно-територіальними трансформаціями, які здійснював російський уряд у південному краї. Іменним указом Катерини II від 28 листопада 1786 р. проголошувалось переміщення Никифора, архієпископа Слов'янського і Херсонського, і призначення Амвросія (Серебреникова) на місце архієпископа Катеринославського і Херсонеса-Таврійського⁵¹. Новий архієрей, на відміну від своїх попередників, був росіянином. Він відзначався високим рівнем

⁵⁰ Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). С. 30.

⁵¹ Гавриил, архиепископ. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый // ЗООИД. Одесса, 1853. Т. III. Отд. I. С. 129.

освіти, поступливим характером та сумлінним ставленням до своїх обов'язків.

Амвросій (в миру Серебренников Авраам Микитович) народився в 1745 р. у селі Отчина В'ятської губернії в сім'ї дячка. Початкову освіту він отримав дома, під керівництвом батька, потім навчався у В'ятському духовному училищі, місцевій духовній семінарії та в Московській Слов'яно-греко-латинській академії. Після успішного завершення навчання (1768 р.) талановитий юнак отримав призначення викладачем до В'ятської семінарії, а згодом його переведено до Троїцької лаврської семінарії, де він викладав риторику, історію та французьку мову. У 1775 р. він прийняв чернечий постриг з ім'ям Амвросій. Висвячення в ієромонахи дало йому можливість отримати призначення на посаду префекта семінарії, а через три роки – на посаду префекта Московської Слов'яно-греко-латинської академії.

Сумлінність молодого викладача, успішна педагогічна та наукова діяльність звернула на себе увагу Московського митрополита Платона (Левшина), який висвятив його в сан архімандрита. За його клопотанням Св. Синод призначив Амвросія намісником чоловічого Антонієва монастиря в Новгороді та ректором місцевої духовної семінарії.

У 1783 р. Амвросія хіротонізовано в єпископа Олонецького і Каргопольського та вікарія Новгородської єпархії, де він зарекомендував себе чудовим проповідником і місіонером, завдяки зусиллям якого значна частина розкольників була залучена до православної церкви. Успішна місіонерська діяльність Амвросія та прихильність до нього князя Григорія Потьомкіна зумовили його призначення архієпископом Катеринославської і Херсонеса-Таврійського єпархії (1786 р.). Амвросій зумів проявити свою відданість Катерині II та князю Г. Потьомкіну, що дало йому можливість перебувати під їхньою протекцією. Навесні 1788 р. архієпископ супроводжував Катерину II під час її подорожі південними землями і відслужив літургію в церквах відвіданих ними

міст. 9 травня він узяв участь в урочистій закладці імператрицею Спасо-Преображенського собору в Катеринославі⁵².

У 1879 р. архієпископу довелося ще раз зустрітися з Катериною П. У її присутності він відслужив Божественну літургію та панахиду в пам'ять перемоги Петра I у Полтавській битві та воїнів, які тоді загинули. У той же день він отримав високу нагороду – діамантовий Хрест на клобук.

Амвросій доклав багато зусиль для розвитку єпархії. Він періодично бував у Катеринославі, який мав стати адміністративним і релігійним центром південного краю, але фактично єпископська кафедра на той час залишалась у Полтаві. Клопотаннями архієпископа був заснований Корсунський чоловічий монастир та відновлена самостійність Пустинно-Миколаївського Самарського монастиря, який після зруйнування Запорозької Січі упродовж 1777-1787 рр. був приписаний до Києво-Межигірського монастиря. Амвросій отримав дозвіл на влаштування там своєї резиденції, але йому більше подобалось перебування в Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. З 1791 р. Самарський монастир належав дому Катеринославських архієреїв⁵³.

Архієпископ значну увагу приділяв розвитку духовної семінарії. Враховуючи свій досвід роботи в Новгородській семінарії, він вніс певні корективи до навчальної програми, де значне місце відводилось вивченню латини, яка не мала практичного значення в майбутньому служінні семінаристів. Необхідне для проповідницької діяльності могли отримати лише старшокурсники в богословському та філософському класах. Проте, далеко не всі учні опановували повний курс наук у семінарії⁵⁴.

Амвросій добре зарекомендував себе на науковій ниві. Переклав із французької «Загублений і повернутий рай» Мільтона. У 1875 р. за

⁵² Гавриил (архиеп.). Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. С. 44-55.

⁵³ Гавриил. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском Монастыре. Одесса: Гор. тип., 1838. С. 46-47.

⁵⁴ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти. С. 206.

участь у складанні академічного етимологічного словника Амросій був обраний членом Російської Імператорської Академії Наук.

Після смерті Г. Потьомкіна, позбавленого захисту Амвросія недоброзичливці звинуватили в розтраті церковних коштів та речей. Св. Синод виправдав його і визнав невинуватим, але ця неприємна історія підірвала здоров'я архієрея і привела до передчасної смерті (13 вересня 1792 р.). Похований Амвросій (Серебренников) у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі.

Упродовж 1793-1799 рр. єпархію, яка після приєднання Буго-Дністровського межиріччя значно розширила свою територію, очолював Гавриїл (Бонулеско-Бодоні), який був людиною досить енергійною та амбітною. У роки російсько-турецької війни 1787-1791 рр. він зумів продемонструвати свою відданість Росії і завоювати довіру та підтримку з боку царського уряду. Період перебування Гавриїла на Катеринославській кафедрі став часом постійних змін, пов'язаних із планами імператриці та її фаворита – Платона Зубова, який в 1793 р. став Катеринославським і Таврійським генерал-губернатором. Політичні та соціально-економічні зміни не обійшли стороною життя єпархії. За указом Катерини II у 1794 р. була завершена секуляризація церковних земель і селяни, що раніше були закріплені за монастирями, були переведені в категорію поселян. Деякі монастирі, які знаходилися в Катеринославській єпархії, були знищені. Хрестовоздвиженський Полтавський монастир, де була резиденція архієпископа, і Свято-Миколаєвський Самарський монастир уціліли, але втратили свої села разом із селянами.

Після приходу до влади Павла I розпочалися зміни в адміністративно-територіальному поділі держави. Це привело до об'єднання більшої частини Катеринославської губернії, Таврійської області та південної частини Вознесенської губернії і утворення Новоросійської губернії із адміністративним центром у Новоросійську (колишній Катеринослав). Це спричинило зміни церковно-адміністративного устрою. Згідно з царським указом 1797 р. єпархія отримала нову назву – Новоросійська та Дніпровська,

а єпархіальне управління переносилось із Полтави до Новомиргорода, де митрополиту Гавриїлу було надано будинок, який раніше належав генералу Текелію⁵⁵. Згодом, за сприяння Павла I архієпископ Гавриїл очолив Київську митрополію (1799-1803 рр.).

У 1803 р. відбулася чергова адміністративно-територіальна реформа на півдні України, яка позначилася й на церковному устрої. 8 жовтня 1802 р. іменним указом Олександра I Новоросійська губернія була розділена на три – Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську) і Таврійську (до складу якої увійшли і Землі Чорноморського війська). Кордони єпархії були приведені у відповідність до кордонів новостворених губерній. З цього часу єпархія перейменовувалась у Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а архієрейська кафедра переносилась із Новомиргорода до Катеринослава⁵⁶.

Перед архієреями стояла нагальна проблема підготовки духовних кадрів для церковних парафій однієї з найбільших у Російській імперії єпархії. Проте церковнослужителі не поспішали віддавати своїх дітей для навчання до Катеринославської семінарії. Це було зумовлено декількома причинами. По-перше, державних коштів, які виділялись на фінансування навчального закладу, не вистачало навіть на його утримання, оплату викладачам і навчання бідних учнів і сиріт. Тож діти з родин духовного стану мали отримувати освіту за рахунок своїх батьків. Навіть збільшення фінансування з боку держави на 1500 крб. не вирішило гостроти проблеми⁵⁷. Ситуація ускладнилась переїздами семінарії та єпархіальної влади спочатку до Новомиргорода (1797 р.), а шість років потому – до Катеринослава, де з великими труднощами, завдяки енергійним діям преосвященного Платона (Любарського) і ректора семінарії Іоанна Башинського вдалося отримати приміщення для навчального закладу. Воно було незручним і мало придатним для

⁵⁵ ПСЗРИ. Собр. I. Т. XXIV. № 18.300. С. 869.

⁵⁶ ПСЗРИ. Собр. I. Т. XXVIII. № 21.165. С. 140-143.

⁵⁷ ПСЗРИ. Собр. I. Т. XXIV. № 18.273. С. 821-823.

навчального процесу, проте, допомоги від Св. Синоду архієреям отримати не вдавалося⁵⁸.

Архієпископ Платон (Любарський) (1805-1811 рр.) активно сприяв розвитку духовної освіти. Він порушив клопотання перед новопризначеним обер-прокурором Св. Синоду Д. Толстим про будівництво окремого нового приміщення для семінарії та покращення матеріального побуту семінаристів. Архієпископу не довелося на власні очі побачити нове приміщення семінарії, але йому вдалося поліпшити матеріальний стан навчального закладу шляхом переконання єпархіального духовенства надати допомогу семінарії, яка її гостро потребувала. Одночасно він відкрив у Катеринославі училище для дівчат духовного звання, що мало сприяти покращенню морального рівня сімейного життя священнослужителів. Придбання приміщення училища та його утримання було здійснено на кошти духовенства. На прохання архієпископа навчальний процес безоплатно здійснювали викладачі семінарії⁵⁹.

Після смерті Платона (Любарського) Катеринославську кафедру впродовж 1812-1823 рр. посідав єпископ Іов (Потьомкін). Він, як і наступні архієреї Феофіл (Татарський) (1823-1827 рр.) та Онісіфор (Боровик) (1827-1828 рр.), були людьми немолодими і не зовсім здоровими. На думку дослідника І. Лимана вони не залишили помітного сліду в історії єпархії. Непроста ситуація з єпархіальним керівництвом, недостатня увага уряду та Св. Синоду до єпархії, спричинили загрозу її занепаду. Врятувати її могла енергійна, молода людина, яка б могла здійснити мудре керівництво єпархією⁶⁰. Достойною кандидатурою, за рішенням Св. Синоду, був Орловський єпископ Гавриїл (Розанов).

⁵⁸ Никольский М. И. Столетие Екатеринославской епархии // ЕЕВ. Отдел неофициальный. 1876. № 18. С. 285-286.

⁵⁹ Никольский М. И. Столетие Екатеринославской епархии // ЕЕВ. Отдел неофициальный. 1876. № 18. С. 287-288; № 19. С. 289-290.

⁶⁰ Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна. С. 33.

1.4. Архієпископ Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії Гавриїл (Розанов)

Іменним указом від 22 травня 1828 р. на вакантну посаду Катеринославського єпархіального архієрея призначався Гавриїл (Розанов), якого переведено з Орловської кафедри⁶¹. Він, будучи освіченим і енергійний ієрархом, упродовж 1828-1837 рр. успішно очолював Катеринославську кафедру. Гавриїл (Василь Федорович Розанов) народився 26 січня 1781 р. у невеликому селі Рождествене Костромської губернії, де його батько був священиком. Отримав досить пристойну освіту, закінчивши спочатку Костромську, а потім і Свято-Троїцьку Лаврську семінарію (1803 р.). Свою трудову діяльність він розпочав у Костромській семінарії викладачем риторики, філософії та фізики. У 1811 р. відправився до С-Петербурга, де перед ним несподівано відкрилися блискучі перспективи для кар'єрного росту. У своїй автобіографії, опублікованій протоієреєм С. Петровським, Гавриїл писав, що подальші стрімкі події в його житті відбулися завдяки безпосередній участі Вологодського єпископа (в подальшому Київського митрополита) Євгенія (Болховитінова) та Санкт-Петербурзького митрополита Амвросія (Подобєдова). Розанова, за особистим клопотанням митрополита, призначено бакалавром С-Петербурзької духовної академії до професора Горна. 15 жовтня 1811 р. відбувся постриг Розанова в Невській лаврі, де він прийняв чернецтво з іменем Гавриїл. У той же день молодий чернець був висвячений в ієродиякони, два дні по тому – в ієромонахи, а 24 жовтня – в архімандрити. З благословення митрополита Амвросія його призначено архімандритом Вологодського Спасокаменського монастиря. Тож 1 грудня 1811 р. Гавриїл прибув до Вологди, де був радо зустрітий своїм покровителем – Євгенієм (Болховитіновим). Там він став присутнім Вологодської духовної консисторії, префектом і вчителем філософії в духовній семінарії. У 1813 р. Гавриїл отримав посаду ректора училища, а через рік, після закінчення першого

⁶¹ ДАХО. Ф. 137. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 391-392.

академічного курсу в СПб.ДА, посаду дійсного ректора семінарії із званням професора богословських наук.

Упродовж 1819-1821 рр. він продовжив свою педагогічну діяльність в Петербурзі, де був законовчителем у першому кадетському корпусі. У 1821 р. його призначено ректором Ярославської духовної семінарії⁶².

Як талановитий викладач Гавриїл (Розанов) залишив добру пам'ять про себе в душах своїх вихованців. Через багато років це засвідчив його колишній учень – протоієрей Федір Олександрович Голубинський, професор Московської Духовної Академії, який у своїх листах до Гавриїла (1841 р.) писав про велику любов і повагу до нього, яка живе в серцях багатьох тисяч його випускників. З великою вдячністю він згадував викладацьку діяльність свого наставника, яка не лише зароджувала в юних душах любов до науки і поезії, але й відкривала двері у світ прекрасного⁶³.

У 1821 р. Гавриїл був висвячений в єпископи й очолив Орловську і Севську єпархію. А згодом, 22 травня 1828 р., він отримав призначення на Катеринославську кафедру й 1 серпня прибув до Катеринослава. Розпочався новий етап у його житті, який протягом 20-ти років і був безпосередньо пов'язаний з Південною Україною. Він палко полюбив цей край, став одним із перших його істориків і доклав чимало зусиль для розвитку там Православної церкви, освіти та культури. Свою діяльність на чолі Катеринославської єпархії, яка була на той час однією із найбільших у Російській імперії, архієпископ розпочав із церковного будівництва. Завдяки його активним зусиллям і наполегливості в 1829 р. був відремонтований старий собор у Катеринославі, який перебував у досить жалюгідному стані. У 1830 р. розпочалося будівництво нового кафедрального Преображенського собору на тому місці, де в 1787 р. перший камінь у його підніжжя покладено

⁶² Петровський С. Семь Херсонских архиепископов. С. 2-5.

⁶³ Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском. С. 78-81.

імператрицею Катериною II⁶⁴. Архієпископ розгорнув енергійну господарську діяльність, мобілізував свої зв'язки серед вищих церковних кіл і підключив до будівництва широку громадськість Катеринослава. Це дало можливість у 1834 р. повністю завершити будівництво. 29 липня 1835 р. новий помпезний собор був урочисто освячений в присутності генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. Воронцова та інших іменитих гостей. За ініціативою Гавриїла біля храму встановлено мармурову колону, знайдену ним на руїнах Херсонесу, яка служила прикрасою стародавньої християнської церкви⁶⁵.

Спорудження храму сприяло пожвавленню суспільного та економічного життя глибоко провінційного міста. Архієпископ згадував, що з того часу, як у місті почалося будівництво кафедрального собору, воно немов би прокинулося від довгої зимової сплячки і стало буквально розквітати. Пожвавилась торгівля, почали розвиватись промисловість і освіта. З'явилися нові кам'яні церкви і будинки, про які раніше навіть ніхто не мріяв⁶⁶.

У червні 1837 р. на місці двох старих дерев'яних церков архієпископом були закладені нові кам'яні – Свято-Троїцька та Успенська.

Варто зазначити, що на початку 1830-х рр. Гавриїл (Розанов) здійснив обстеження християнських старожитностей Криму, зокрема, Сімферопольського і Феодосійського повітів та Старого Криму. На прохання академіка Російської академії наук Петра Івановича Кеппена, який займався дослідженням історії та етнографії Криму, архієпископ надіслав йому «Список стародавніх грецьких церков на Кримському півострові, які існували та існують нині». Разом із своїми помічниками Гавриїл ґрунтовно описав 94 стародавні церкви, серед яких були діючі, напівзруйновані та ті,

⁶⁴ Гавриил, архиепископ. Историческая записка о заложении в Екатеринославе соборного храма и начале самого города. Одесса, 1846. С. 29-30.

⁶⁵ Серафимов С. Воспоминания о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверском и Кашинском. С. 20-21.

⁶⁶ Гавриил, архиепископ. Отрывок повествования о Новороссийском крае. С. 109.

від яких залишилися руїни або лише спогади старожилів⁶⁷. Згодом, у 1844 р. він опублікував частину матеріалів, які стосувалися Феодосійського повіту. Проте дослідження стародавніх грецьких церков мало для архієпископа скоріше науковий, а не практичний інтерес. Адже він не ставив за мету відродження описаних ним християнських святинь Криму, які знаходилися в межах ввіреної йому єпархії.

Важливе місце в діяльності Гавриїла (Розанова) посідала просвітницька робота. Насамперед вона була пов'язана з процесом організації та читання проповідей, які попередньо проходили досить сувору духовну цензуру. Їхня тематика здебільшого була уніфікована в усіх єпархіях, у тому числі й південноукраїнських. Архієреї відводили проповідям провідну роль у процесі зміцнення позицій православ'я, виховання християнської моралі, духовності, культури та патріотизму в парафіян. Проповідницька діяльність архієпископа знаходилась під пильним контролем духовного керівництва. Підтвердженням є епістолярна спадщина Московського митрополита Філарета (Дроздова), де збереглися вісім його листів, адресованих Гавриїлу (Розанову), які свідчать про пастирське керівництво його церковним служінням. Філарету притаманна була спокійна розсудливість і до своїх проповідей він відносився дуже прискіпливо та виважено, чого вимагав від інших. Показовим є його лист від 21 жовтня 1833 р. до архієпископа з відгуком на одну з його проповідей. Владика доброзичливо, але строго повчав і направляв молодого архієрея. В одному із листів від 21 жовтня 1833 р. міститься відгук на проповідь Гавриїла. У цілому позитивно оцінюючи її, митрополит зробив певні зауваження. Він підкреслював, що архієпископ часто не контролював належним чином усі слова, сказані під час проповіді, а тому вони можуть сприйматися слухачами дещо по-своєму. Цей приклад – вільно переказувати Св. Писання – можуть наслідувати інші священники. Тому він радив бути більш смиренним, менш довіряти собі, не гратися словами, добре все зважувати і продумувати перед тим, як

⁶⁷ СПФ АРАН. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 152-175.

проповідувати Слово Боже. Це свідчить про надзвичайну консервативність і розсудливість митрополита, який не міг зрозуміти і прийняти емоційність і натхненність під час виголошення проповідей, а тому рекомендував чітко дотримуватися написаного без власних емоцій і трактування⁶⁸.

Вагомою складовою просвітницької діяльності Гавриїла (Розанова) була освітянська робота. Він дбав про покращення матеріальної бази і зростання рівня освіти в єпархіальних навчальних закладах. Про це свідчить певна реконструкція катеринославської семінарії, дерев'яне приміщення якої за 25 років експлуатації стало старим і тісним. Завдяки спільним зусиллям архієпископа та ректора семінарії – архімандрита Іоакова (Вечеркова) незручні дерев'яні будівлі були добудовані новим кам'яним флігелем. Гавриїл порушив клопотання перед Св. Синодом про будівництво нового приміщення для семінарії та придбання нового кам'яного будинку для повітового духовного училища. Плани преосвященного були схвалені, але реалізовані з певними змінами дещо пізніше – коли він уже отримав призначення до нової єпархії. Семінарія отримала просторе кам'яне приміщення, яке планувалось для училища⁶⁹. Архієпископ часто відвідував цей заклад, перевіряв стан навчального процесу, контролював умови навчання і побуту семінаристів. Для підтримки малозабезпечених учнів Гавриїл виділяв щорічно для двадцяти з них власні кошти на придбання навчальних посібників, одягу та взуття. Він започаткував у краї так звані паламарські школи, в яких учні під наглядом досвідчених паламарів навчалися читанню та церковному співу⁷⁰.

За успішну діяльність на чолі Катеринославської кафедри Гавриїл був нагороджений орденом Св. Анни 1-го ступеня (1829 р.) і отримав сан архієпископа (1832 р.)⁷¹.

⁶⁸ Святитель Филарет Московский. Призовите Бога в помощь: Сб. писем / Составил иеродиакон Никон (Паламарчук). М.: Изд. Сретенского монастыря, 2008. С. 509.

⁶⁹ Серафимов С. Воспоминания. С. 28.

⁷⁰ Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1997. С. 223.

⁷¹ Серафимов С. Воспоминания. С. 25.

З Катеринославом пов'язаний і початок серйозної наукової діяльності архієпископа, націлений на дослідження історії Південної України. Ґрунтовний аналіз наукового доробку архієрея представлено в попередній монографії автора⁷².

Таким чином, на першому етапі розбудови південноукраїнської єпархії, завдяки активній діяльності єпархіальних архієреїв відбулося становлення мережі навчально-духовних закладів, що зумовлено низьким рівнем освіти та недостатньою кількістю священнослужителів. Проповідницька та місіонерська діяльність ієрархів була націлена на зміцнення Православної церкви в регіоні та залучення до неї розкольників та іновірців.

⁷² Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти. С. 20-33, 46-50, 81-88, 135-138.

РОЗДІЛ 2 АРХІЄПИСКОПИ ХЕРСОНСЬКОЇ І ТАВРІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (1837-1859 рр.)

2.1. Архієпископ Гавриїл (Розанов) – глава Одеської кафедри

У 1837 р. відбулися нові зміни в церковно-адміністративному поділі Південної України. Відповідно до Височайше затвердженої доповіді Св. Синоду 9 травня 1837 р. була утворена Херсонська і Таврійська єпархія з центром в Одесі, а Катеринославська губернія і Таганрозьке градоначальство було відокремлено в самостійну церковно-територіальну одиницю, що пояснювалося збільшенням кількості православного населення, церков та священнослужителів⁷³. Для цього з великої Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії виокремлювались Таврійська і частина Херсонської губернії з військовими поселеннями, а з Кишинівської – друга частина Херсонської губернії з повітовими містами Тирасполем, Ананьєвим і Одесою (упродовж 1813-1837 рр. частина Херсонської губернії, в тому числі й Одеса з Одеським повітом та Південна Бессарабія, входили до складу Кишинівської й Хотинської єпархії, яку очолював спочатку Кишинівський митрополит Гавриїл (Бонулеско-Бодоні), за пропозицією якого вона й була створена. Тоді до цієї єпархії були передані 100 церков із Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархій, які знаходилися на території між Бугом і Дністром, що обумовлювалося великою площею останньої та наявністю в ній 789 церков)⁷⁴. Із двох сусідніх єпархій до новоутвореної Херсонсько-Таврійської єпархії мали відійти 512 церков, чотири монастирі та шість духовних правлінь⁷⁵. Згідно з указом Св. Синоду Одеську кафедру очолив архієпископ Гавриїл (Розанов).

Одеса на той час уже була розвиненим європейським містом, яке відрізнялося значною етнічною та конфесійною строкатістю. Проте переважна більшість населення належала до Православної церкви, яка була досить вагомо представлена в місті. Церковне будівництво

⁷³ ПСЗРИ. Собр. II. Т. XII. Отд. I. № 10 219. С. 56-58.

⁷⁴ ПСЗРИ. Собр. I. Т XXXII. № 25.441^a. С. 613-619.

⁷⁵ Лиман І. І. Державна церква і державна влада. С. 58.

розпочалось в Одесі ще наприкінці XVIII ст. Проте в істориків відсутня одностайна відповідь на питання про дату закладки і освячення перших православних храмів Одеси, що зумовлено дискусією з приводу зазначеної проблеми, яка виникла серед науковців наприкінці XIX ст., і до цього часу продовжує зберігати свою актуальність. Це питання одним із перших підняв протоієрей А. Лебединцев. Він писав, що у відповідності з донесенням митрополита Гавриїла (Бонулеско-Бодоні) Св. Синоду ним особисто в Одесі 22 серпня 1794 р. було закладено чотири церкви: Св. Миколая (соборну), Св. Трійці (грецьку), Св. Катерини (для військових) та О. Невського (у фортеці). Але згідно з документами Херсонської духовної консисторії митрополит особисто заклав лише дві церкви: кам'яну Миколаївську (14 листопада 1795 р.) і Олександрівську (15 листопада 1795 р.). А. Лебединцев вважав, що першим у місті став похідний храм Нижньогородського полку, який прибув до Хаджибея (попередника Одеси) в травні 1794 р. До завершення будівництва Миколаївської церкви богослужіння велося в тимчасовому дерев'яному храмі священиком Євдокимом Сергєєвим. 25 травня 1808 р. добудований храм освячено архієпископом Платоном (Любарським) в ім'я Преображення Господнього і він став називатися Свято-Преображенським⁷⁶.

Церкви, закладені в ім'я Олександра Невського та Св. Катерини, у зв'язку із зміною соціально-економічного пріоритету міста, так і не були побудовані⁷⁷.

На будівництво православного храму Св. Трійці, заснованого для задоволення духовних потреб грецьких переселенців, Катерина II виділила 2 тис. крб. із державних коштів. Ще 2 250 крб. було зібрано архімандритом Діонісієм серед знатних греків, що проживали в різних містах Російської імперії. Не дивлячись на досить сприятливі умови, будівництво не вдалося завершити за три роки, як

⁷⁶ Лебединцев А. Одесский кафедральный Преображенский собор // Приб. к ХЕВ. 1860. № 3. С. 127-137.

⁷⁷ Лебединцев А. Церковь св. Екатерины в Одессе // Приб. к ХЕВ. 1860. № 8. С. 506-511.

планувалося. Лише навесні 1808 р. відбулося освячення новозбудованого греками храму Святої Трійці⁷⁸.

Подальша розробка питання стосовно дати закладки і освячення Преображенського собору в Одесі, була продовжена протоієреєм С. Петровським. Він вважав, що основоположником версії, що 22 серпня 1794 р. митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні) закладено храм в ім'я Св. Миколая був А. Скальковський. Саме ця дата з його легкої руки значний період часу відзначалася як день заснування міста. У листі А. Скальковського до професора Д. Самоквасова (червень 1893 р.) йдеться про документ, знайдений ним у Катеринославському архіві – «Рапорт інженера-полковника Де Волана від 24 січня 1797 р. у сенат і канцелярію головної артилерії і фортифікації». Лише в цьому документі він знайшов дату заснування Одеси в 1794 р. Вона, згідно з розпорядженням архієпископа Інокентія (Борисова), відзначається 22 серпня, коли митрополит Гавриїл (Бонулеско-Бодоні) заклав першу церкву в місті⁷⁹.

Архієпископ Гавриїл (Розанов) дотримувався точки зору, що ця церква була закладена в 1795 р.⁸⁰. Її поділяли К. Смольянінов⁸¹, С. Бернштейн⁸², В. Надлер⁸³ та деякі інші історики.

Внаслідок проведеного дослідження С. Петровський дійшов висновку, що 22 серпня 1794 р. Одеса отримала архієрейське благословення на будівництво «тимчасового» храму в ім'я Святого Миколая. Підтвердженням цього є парафіяльна книга Миколаївської церкви, видана їй Дубосарським духовним правлінням у січні 1795 р. У зв'язку з тим, що церква була дерев'яною і тісною, 14 листопада 1795 р. особисто митрополитом Гавриїлом (Бонулеско-Бодоні) був закладений кам'яний Миколаївський собор, який і мав стати

⁷⁸ Греческая церковь Святой Троицы в Одессе. 1808-1908 / Сост. Л. Россолимо. Одесса: ОКФА, 1995. С. 8-14.

⁷⁹ Петровский С. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. С. 1.

⁸⁰ Гавриил, архиепископ. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. Одесса, 1848. Т. II. С. 177.

⁸¹ Смольянинов К. Н. История Одессы. Одесса, 1883. С. 56-58.

⁸² Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса.: Тип. Нитче, 1881. С. 24.

⁸³ Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1893. С. 22-23.

головним у місті. До завершення його будівництва богослужіння велося в «тимчасовому» храмі, який посідав вагоме місце в духовному та громадському житті населення. На прохання градоначальника де Рішельє архієпископ Платон (Любарський) 25 травня 1808 р. освятив добудований Миколаївський собор в ім'я Преображення Господнього⁸⁴. Він і став у подальшому кафедральним храмом Херсонсько-Таврійської єпархії.

Гавриїл (Розанов) розпочав розбудову новоутвореної єпархії відповідно до досвіду роботи, набутого ним під час перебування на чолі Катеринославської кафедри. Важливою складовою його діяльності було церковне будівництво.

24 липня 1837 р. у Свято-Преображенському кафедральному соборі, в присутності Новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова, архієпископ урочисто проголосив про відкриття Херсонської духовної консисторії, яку він і очолив.

Прибувши до Одеси, архієрей розмістився спочатку в Успенському монастирі, що було для нього не зовсім зручно, так як монастир знаходився далеко від центру міста. Тож він розпочав пошуки приміщення для влаштування архієрейського дому, Хрестової церкви та консисторії з архівом. Спочатку будівництво планувалось біля Архангело-Михайлівської церкви, де згідно із розпорядженням одеського градоначальника О. Левшина була виділена ділянка загальною площею три десятини 2068 квадратних сажнів землі. До завершення будівництва архієпископ отримав можливість влаштуватись у конфіскованому будинку Потоцьких, що знаходився на Великій Софіївській вулиці. Його зручне розташування дало підставу Гавриїлу клопотати перед імператором про передачу цього будинку разом із земельною ділянкою з військового до духовного відомства на «вічне володіння». 30 травня 1839 р. вийшов імператорський указ про передачу будинку Потоцьких під приміщення єпархіального архієрея і консисторії. Архієпископ

⁸⁴ Петровский С. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. – 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданным документам, сообщенным А. М. Гамовым. Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908. С. 6.

розпочав ремонтні роботи і влаштування Хрестової церкви. Після їх завершення – 4 квітня 1842 р. відбулося урочисте освячення обновленого Архієрейського будинку і Хрестової церкви при ньому⁸⁵.

У 1839 р. на території Херсонської і Таврійської єпархії діяло 12 соборів, 518 церков, чотири чоловічих і жодного жіночого монастиря. Для порівняння: в Катеринославській і Таганрозькій єпархії знаходилось 10 соборів, 345 церков і один чоловічий монастир⁸⁶.

Тож архієпископ активізував церковне будівництво. Так у 1842 р. розпочалися ремонтні роботи в Одеському кафедральному Преображенському соборі, побудована низка нових церков: Петро-Павлівська (1839 р.), Казанської ікони Божої Матері на Пересипу (1846 р.), Михайлівська (1846 р.), церква в ім'я Воскресіння Христова на кладовищі (1846 р.), Стретинська (1847 р.) та інші⁸⁷. В останній рік перебування Гавриїла (Розанова) на чолі Херсонської єпархії (1848 р.) там діяли 20 соборів, 546 церков, 507 із яких – парафіяльні та 13 каплиць. Для порівняння: в Катеринославській єпархії на цей час було лише 9 соборів, 353 церкви (332 з них парафіяльні) і сім каплиць⁸⁸. За підрахунками дослідника О. Тригуба за 11 років керівництва Одеською кафедрою архієреєм лише в Одесі було побудовано шість нових церков⁸⁹.

Починаючи з 1839 р. Гавриїл (Розанов) зосередив свої зусилля на реалізації задуму про заснування жіночого монастиря при Одеській Архангело-Михайлівській церкві. У травні 1839 р. архієпископ повідомив Св. Синод про необхідність заснування в Одесі жіночої обителі. Лише 26 квітня 1841 р. імператором була затверджена доповідь Синоду з цього питання і в тому ж році

⁸⁵ Петровский С. Одесский Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь (Историческая записка по архивным делам Херсонской Духовной Консистории). Одесса: издание Одесского Архиерейского Дома, 1917. С. 3-13.

⁸⁶ Лиман І. Державна церква і державна влада. С. 59.

⁸⁷ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. С. 15.

⁸⁸ Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1849 г. СПб., 1839. Прибавление. С. 10, 11.

⁸⁹ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 (на правах рукопису) Миколаїв, 2000. С. 58.

розпочалося її будівництво⁹⁰. Тож на 1848 р. у Херсонській єпархії діяло три чоловічих монастиря, де знаходились 44 ченця і 15 послушників, та жіночий монастир, де перебували чотири черниці та 18 послушниць⁹¹.

У контексті церковного будівництва простежується чітка освітянська складова просвітницької діяльності Гавриїла (Розанова). Підтвердженням є той факт, що з його ініціативи при монастирі було започатковано перше в Російській імперії дівоче училище для навчання та виховання малолітніх дівчаток-сиріт і доньок священнослужителів. Освіту при монастирі могли отримати дівчатка віком від 7 до 12 років. Вони мали вивчати російську і слов'янську мови, Закон Божий, Старий і Новий Завіт, псалми тощо. Окрім цього для них планувалося викладання й світських дисциплін, зокрема, арифметики, короткої російської граматики, історії, географії, малювання, рукоділля. По досягненні 17-ти років випускниці могли або вийти заміж за церковнослужителів, або стати черницями і залишитись при монастирі⁹². Подібний заклад був першим і єдиним у південному регіоні, тож його заснування стало справжньою історичною подією в місті, яка викликала неабиякий інтерес і підтримку жителів. Серед головних меценатів, які виділили значні кошти на будівництво монастиря слід відзначити графиню Роксандру Едлінг (у дівоцтві Стурдза), її брата – таємного радника, відомого православного теолога – Олександра Стурдзу та купця III гільдії Івана Ілліча Ростовцева. У цілому щонайменше 95 осіб, серед яких імператриця Олександра Федорівна та великий князь Олександр Миколайович, пожертвували на будівництво монастиря 83639 крб. асигнаціями⁹³. Урочисте освячення ново побудованого монастиря відбулося 9 травня 1844 р.

⁹⁰ ПСЗРИ. Собр. II. Т. XVI. Отд. I. № 14490. С. 341.

⁹¹ Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1848 г. СПб., 1849. Приложение. С. 2, 6.

⁹² Гавриил, архиепископ. Историческая записка о женском одесском с девичьем училищем монастыре, читанная при собрании посетителей в день торжественного его открытия 9 мая 1844 года. Одесса, 1844. С. 30-31.

⁹³ Гавриил, архиепископ. Историческая записка о женском одесском с девичьем училищем монастыре. С. 11- 12, 49-52.

Важливим здобутком архієрея стало відкриття в 1838 р. в Одесі Херсонської (з 1871 р. вона почала називатись Одеською) духовної семінарії, парафіяльного та повітового училищ. У 1838 р. він подав до Св. Синоду клопотання щодо відкриття в Одесі духовної семінарії. 3 липня 1838 р. архієпископ отримав повідомлення від обер-прокурора Св. Синоду графа М. Протасова про постанову Комісії духовних училищ стосовно даного питання. За розпорядженням Комісії ректором Херсонської семінарії і професором богословських наук призначався законовчитель Рішельєвського ліцею архімандрит Порфирій; посаду інспектора і викладача церковної історії та єврейської мови мав посісти ієромонах Пантелеймон, якого переміщали із Катеринославської духовної семінарії. Комісія пропонувала архієрею знайти зручне, але недороге приміщення для нового навчального закладу, оренда якого не перевищувала 5-6 тисяч карбованців на рік. При семінарії відкривались повітове та парафіяльне училища. На утримання семінарії з 1 липня 1838 р. по 1 січня 1839 р. планувалось виділити 12 612 крб. 50 коп., а на училища – 1 887 крб. 50 коп. Тож у розпорядження Гавриїла Міністерство фінансів переводило 14 000 крб. для навчальних закладів і 3 000 крб. в якості задатку для оплати за приміщення семінарії та училищ. Штати для семінарії та училищ, запропоновані Комісією і затверджені імператором, були аналогічними до подібних навчальних закладів інших єпархій. На їх утримання в семінарії виділялось 25 225 крб. і в училищі – 3 775 крб.

28 липня Херсонська духовна консисторія представила архієпископу контракт, укладений з комерційним радником Ф. Лучичем, про оренду його будинку для Херсонської семінарії та училищ. Тоді ж був схвалений склад Правління семінарії, до якого увійшли: ректор – архімандрит Порфирій (Успенський), інспектор семінарії – ієромонах Пантелеймон, економ – священник Іакин Сілін та священник Михайло Павловський, який мав посідати це місце до

прибуття із Катеринослава ієромонаха Пантелеймона. Правління розпочало підготовку приміщення до початку навчального процесу⁹⁴.

Відкриття Херсонської духовної семінарії відбулося 1 жовтня 1838 р. Першими семінаристами стали діти духовенства двох єпархій: Катеринославської (106 осіб) і Кишинівської (53 особи).

Викладацький склад семінарії відзначався високим рівнем освіченості. Першим ректором (1838-1841 рр.) і професором богословських наук був відомий вчений, викладач Рішельєвського ліцею архімандрит Порфирій (Успенський), який мав високий фаховий рівень. Він залишив службу в ліцеї і викладав у семінарії богослов'я, церковну історію та канонічне право. Ректор був переконаний, що християнське богослов'я мають доповнювати інші дисципліни, зокрема: св. філологія, археологія, нумізматики, загальна та церковна історія, топографія, філософія, відкриття та зауваження мандрівників та інші⁹⁵. Лише комплексне вивчення різних предметів дасть можливість вихованцям отримати високий рівень освіти.

Упродовж незначного періоду часу (22 лютого – 17 травня 1841 р.) семінарію очолював колишній ректор рязанської семінарії архімандрит Афанасій (Соколов), якого в подальшому за рішенням Св. Синоду призначено ректором Санкт-Петербурзької духовної академії. Наступний ректор – Никодим (Казанцев) теж мав досвід адміністративної роботи, працюючи до цього ректором в'ятської семінарії. Серед професорів семінарії були випускники Московської та Київської духовних академій, зокрема: Іоан Знаменський, Гавриїл Нектаров, Олексій Мухін, Михайло Покровський, Арсеній Лебединцев та інші.

Маючи значний досвід розбудови Катеринославської семінарії, Гавриїл застосував його в новому навчальному закладі. Насамперед, семінарія була загальноосвітньою. Проте, на відміну від Катеринославської, там могли навчатися діти не лише різних станів, але й різних етносів. Прикладом можуть слугувати семінаристи, які

⁹⁴ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885). (К материалам для истории семинарии). Ч. I. Одесса: Типо-литография Округа, 1913. С Штаба. С. 3-8, 11.

⁹⁵ СПФ АРАН. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 105, 108.

були вихідцями з Болгарії. Щорічні стипендії болгарам, які навчалися в духовній семінарії, виплачував відомий болгарський учений, історик і філолог Василь Априлов, який близько 20-ти років жив і працював в Одесі⁹⁶. Владика з теплотою ставився до семінаристів, у тому числі й до болгарських. Одним із прикладів був випадок, який стався з двома болгарами – Поповичем і Мончиловим, які просили відпустити їх на батьківщину. Гавриїл порадив Правлінню семінарії надати їм тимчасову відпустку, щоб вони моли поїхати до Болгарії, полікуватися, подихати рідним повітрям, а згодом повернутись і продовжити навчання⁹⁷.

Крім обов'язкових богословських дисциплін у семінарії викладалась значна кількість світських предметів, важливе місце серед яких відводилось вивченню мов. За пропозицією архієпископа Гавриїла (Розанова) в семінарії засновано кафедру новогрецької мови. Викладачем кафедри був грек, колежський асесор Лунда, який викладав свій предмет належним чином⁹⁸. Заробітну плату йому спочатку виплачував архієпископ із власних коштів, залишаючи собі прожитковий мінімум. Підтвердженням успішного опанування семінаристами новогрецької мови є той факт, що в 1841 р. два вихованці семінарії, які показали хороші практичні знання, були запрошені до Санкт-Петербурзької духовної академії⁹⁹. Кращі випускники семінарії щороку отримували можливість вступу до КДА. У 1839 р. до Київської духовної академії вступили М. Павловський, П. Задерацький та Г. Попруженко, який після завершення навчання в академії повернувся до семінарії в якості викладача¹⁰⁰.

Варто зазначити, що при вступі вихованців семінарії до КДА значна увага приділялась не лише їхнім знанням, але й стану здоров'я. Підтвердженням є один із чисельних випадків, який стався

⁹⁶ Гребцова И. С., Гребцов В. В. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе. С. 220.

⁹⁷ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 34.

⁹⁸ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 9, 10, 15-17.

⁹⁹ Петровский С. В Семь Херсонских архиепископов. С. 17.

¹⁰⁰ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 19.

в 1846 р. з одним із кращих випускників семінарії Феодором Гилявським. Його не прийняли до академії у зв'язку із проблемами здоров'я, які стосувалися ротової порожнини, що не давало можливості говорити голосно і довго. З цього приводу обер-прокурор Св. Синоду звернув увагу правління семінарії на необхідність більш уважного обстеження фізичного здоров'я кандидатів для навчання в академії¹⁰¹.

Правління семінарії в історичній записці про стан навчального закладу, яка зберігалась в справах семінарії за 1841 р., висловлювало вдячність Гавриїлу (Розанову) за надання постійної допомоги навчальному закладу, що сприяло його благоустрою¹⁰².

З 1843-1844 навчального року в семінарії вводилось викладання єврейської мови за вибором семінаристів. Кількість охочих поступово зростала. Через два роки її вивчала 21 особа. Першим викладачем став Іван Литвин, який був євреєм, що прийняв християнство. Німецьку і французьку мови спочатку викладали професори семінарії. Проте архієпископ висловив бажання залучити іноземців, які досконало володіли цими мовами. Тож спочатку в якості викладача був запрошений іноземець І. Оден. Проте, він недовго пропрацював і уже в вересні 1846 р. подав прохання про звільнення, мотивуючи тим, що не може з потрібною точністю виконувати свої обов'язки. Тому німецьку став викладати професор Мстиславський, а французьку – професор А. Лебединцев¹⁰³.

Гавриїл (Розанов) завжди опікувався семінарією. Для поповнення фондів семінарської бібліотеки він передав їй значну кількість цінних книг. Семінаристів він любив і захищав їх перед Правлінням навчального закладу. Кожного навчального року, зазвичай у грудні, правління семінарії надавало йому програму іспитів для семінаристів. У своїй резолюції архієрей писав, що буде на усіх іспитах у зазначений час¹⁰⁴.

¹⁰¹ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 46.

¹⁰² Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти. С. 217-218.

¹⁰³ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 36.

¹⁰⁴ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 51, 58.

У цілому за час перебування Гавриїла на чолі Одеської кафедри в Херсонській єпархії було відкрито сім навчальних закладів, підпорядкованих Комісії духовних училищ: семінарія, три повітових і три парафіяльних училища. Наприкінці 1838 р., відповідно до звіту обер-прокурора Св. Синоду графа М. Протасова, в семінарії навчалось 146 осіб, 97 з яких – своїм коштом, у повітових училищах – 236 учнів і в парафіяльних училищах здобували початкову освіту 230 учнів. У цей час у Катеринославській єпархії діяло п'ять духовних навчальних закладів: семінарія, два повітових і два парафіяльних училища, де навчалися відповідно: 125, 222 і 266 учнів¹⁰⁵.

В останній період діяльності Владики в Херсонській єпархії (1848 р.) кількість навчальних закладів даного типу і кількість учнів особливо не змінилась. Так, у семінарії навчалось 143 учня (67 з них своїм коштом), у повітових училищах – 215 учнів і в парафіяльних – 244 учня. Подібна ситуація була і в Катеринославській єпархії¹⁰⁶.

Єпархіальний архієрей опікувався не лише розвитком освіти в духовних навчальних закладах. Він здійснював контроль над викладанням релігійних дисциплін у світських навчальних закладах, де навчалися діти православного населення. На кінець 1830-х рр. повітові та парафіяльні училища діяли в містах Херсонської губернії: Бериславі, Бобринці, Єлисаветграді, Овідіополі, Одесі (п'ять) і Херсоні; та в містах Таврійської губернії: Бахчисараї, Бердянську, Євпаторії, Керчі, Перекопі, Севастополі, Сімферополі та Феодосії. В усіх початкових світських навчальних закладах православне духовенство викладало Закон Божий, а в середніх ще й богослов'я, церковну історію та деякі інші предмети. Пріоритетним напрямом просвітницької роботи духовенства було моральне виховання молоді на основі християнських цінностей. Яскравим прикладом є діяльність на цьому поприщі протоієрея Михайла Карповича Павловського, який після закінчення КДА в 1833 р. отримав призначення до Одеси

¹⁰⁵ Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1838 г. СПб., 1839. Прибавление. С. 47, 56, 57.

¹⁰⁶ Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1848 г. СПб., 1849. Приложение. С. 58, 62, 63.

викладачем Закону Божого у світських навчальних закладах. М. Павловський став законовчителем одночасно в декількох навчальних закладах міста, зокрема: в повітовому училищі, гімназії, Інституті шляхетних дівчат, міському дівочому училищі та Рішельєвському ліцеї, де одночасно був і настоятелем ліцейської церкви¹⁰⁷.

У 1837 р. М. Павловський став професором та завідувачем новоутвореної кафедри Богослов'я в Рішельєвському ліцеї. Упродовж 1837-1844 рр. він, за рекомендацією архієпископа Гавриїла (Розанова), був членом Херсонської духовної консисторії, поєднуючи це навантаження з викладанням Закону Божого в п'яти навчальних закладах, що потребувало багато часу і зусиль. Сам архієрей також брав активну участь в житті не лише духовних, але й світських навчальних закладів. Він відвідував різноманітні зібрання, які там відбувались, був присутнім під час проведення іспитів¹⁰⁸.

Вагомою складовою просвітницької роботи архієпископа був церковно-релігійний напрям. Відразу після того, як Гавриїл (Розанов) очолив Херсонсько-Таврійську єпархію розпочалася його активна пастирська діяльність, що було відзначено імператором Миколою I під час їхньої зустрічі в Одесі в жовтні 1837 р. Особливо це проявилось в непростий період з жовтня 1837 р. по лютий 1838 р., коли в місті розпочалася епідемія чуми. Одеса знаходилась на карантині й за розпорядженням міської влади були закриті усі громадські заклади та храми. Тоді архієпископ звернувся до населення із закликом строго дотримуватись усіх карантинних заходів, започаткованих владою, й очистити свої душі постом і покаєнням. Не маючи можливості підтримувати моральний дух парафіян у храмах, він висловив готовність надати моральну допомогу потребуючим їй за першим покликом. Православні священники здійснювали Св. Таїнства в будинках віруючих і всіляко

¹⁰⁷ Пятидесятилетие священства заслуженного профессора и почетного члена Императорского Новороссийского университета, протоиерея Михаила Павловского. Одесса: «Славянская типография», 1886. С. 12-13.

¹⁰⁸ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства у розвиток історичної науки і освіти. С. 254, 276.

підтримували їх. Коли 24 лютого 1838 р. було знято карантинні обмеження з Одеси й відкрито храми, Гавриїл перед проведенням Божественної літургії разом із місцевим духовенством здійснив хресний хід від Покровської церкви до Свято-Преображенського кафедрального собору з іконою Святителя і Чудотворця Митрофана Воронежського, надіслану йому Воронежським архієпископом Антонієм.

Генерал-губернатор М. Воронцов висловив Гавриїлу (Розанову) щиру вдячність за активну допомогу під час карантину. Він відзначив, що на тлі загального пригнічення архієпископ усіяло підтримував населення і втішав його пастирськими повчаннями. За активну громадянську позицію в тяжкий для міста період часу, імператор представив архієрея до нагороди орденом Св. Рівноапостольного кн. Володимира 2-го ступеня¹⁰⁹.

Пастирська робота Гавриїла розповсюджувалась й на злочинців та засуджених суспільством осіб. Цей вид діяльності він започаткував ще під час перебування в Катеринославі й продовжив в Одесі, де упродовж 1839-1848 рр. обіймав посаду віце-президента тюремного комітету. За цей час, за свідченням членів комітету, одеська тюрма знаходилась у відмінному стані: арештанти мали хорошу їжу, одяг, взуття, постіль тощо. Хворих належним чином лікували. При тюремному замку знаходилась оновлена церква. За арештантами здійснювався відповідний контроль, націлений на вдосконалення їхнього морального обліку. Попри незначне державне фінансування, матеріальна база тюрми була досить пристойною. Це пов'язувалось із залученням попечителів і мудрим контролем за розподілом коштів з боку віце-президента. Архієпископ по декілька разів на тиждень відвідував тюремний замок. Він ретельно вивчав його потреби, спілкувався з арештантами, вникаючи в їхні прохання, клопотав про прискорений розгляд справ засуджених. Тож, коли в 1846 р. архієрей зробив спробу залишити посаду віце-президента в зв'язку із станом здоров'я, члени тюремного комітету умовили його відмовитись від цього рішення¹¹⁰.

¹⁰⁹ Серафимов С. Воспоминание. С. 30-36.

¹¹⁰ Петровский С. Семь херсонских архиепископов. С. 23.

Гавриїл (Розанов) зарекомендував себе як активний місіонер. У межах підвідомчої йому єпархії проживала значна кількість розкольників, яких офіційна Православна церква наполегливо намагалася повернути до православ'я. Навіть в Одесі упродовж першої половини ХІХ ст. спостерігалось певне протистояння між громадами старообрядців, які дотримувались старої віри, і тими, хто прийняв єдиновірство, яке розцінювалося як перехідний період на шляху до офіційної Православної церкви. Ще наприкінці ХVІІІ ст. у місті з'явилась старообрядницька каплиця, до якої з дозволу Новоросійської духовної консисторії був добудований вівтар, що перетворило її на тимчасову старообрядницьку церкву. Наприкінці 1799 р. у центрі міста – на Олександрівському проспекті, за клопотанням лідера одеських єдиновірців – священника Федора Карасьова на кошти парафіян була побудована невелика церква, освячена в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці¹¹¹. У 1812 р. церковний староста Федот Бірюков зніщив будівництво нового, більш просторого храму. Він будувався за проектом відомого в місті архітектора Франца Фраполлі, але будівництво завершено в 1822 р. уже після його смерті (1819 р.). Будівельні борги общини єдиновірців були скасовані Новоросійським генерал-губернатором князем М. Воронцовим¹¹². Новий храм вражав своєю архітектурною довершеністю, мав три престоли, велику дзвіницю, яка налічувала одинадцять дзвонів, найбільший з яких важив близько 500 пудів. Він став не лише прикрасою міста, але й відразу зайняв важливе місце в духовному житті Одеси. Його настоятелями призначалися представники духовенства з високим рівнем освіти. Наступником Федора Карасьова у 1827 р. став протоієрей Іоанн Глобачов. Завдяки його проповідницькій діяльності парафіяни відмовилися від старовірства, визнали офіційну Російську православну церкву і розпочали будівництво нового храму. Єдиновірську Петро-Павлівську церкву Одеси закладено в 1828 р. у районі Молдованки в

¹¹¹ Гавриил (Розанов), архиеп. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. Одесса, 1848. Т. II. С. 191.

¹¹² Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце ХVІІІ – первой половине ХІХ вв. С. 90.

присутності генерал-губернатора та інших високопоставлених осіб міста. Будівництво здійснювалось за проектом архітектора Ф. Боффо при підтримці М. Воронцова і завершилось у 1839 р. Новозбудована церква вражала довершеністю класичного архітектурного стилю.

Проте політика уряду і Св. Синоду стосовно старовірів була нестабільною, про що свідчить відновлення утисків з другої чверті XIX ст. Наочним прикладом може слугувати доля Нікольського старовірського чоловічого монастиря, який існував впродовж 1812-1829 рр. біля Ізмаїлу. Він виник завдяки лояльній політиці Олександра I по відношенню до старовірів і мав сприяти поверненню на рідні землі козаків-некрасівців, які перебували на службі в турецького султана. Проте активність ченців, які налагодили стосунки з розкольниками по всій території Росії та за її межами, стала офіційною причиною ліквідації монастиря. Микола I відійшов від політики лояльності щодо старообрядців, показавши тим самим, яким невизначеним було їх становище.

У цей час відновлено практику вилучення книг та рукописів у старовірів. 14 листопада 1827 р. Св. Синод постановив, що усі стародруки, виявлені у старообрядців, повинні доставлятися до Синоду. У синодальному архіві зберігається значна кількість справ, де розглядається передача конфіскованих старообрядницьких книг і рукописів до бібліотек академій, семінарій, архієрейських домів і деяких монастирів. Це зумовлено їх величезною кількістю, яку не міг вмістити архів Синоду, а відсилати після відповідної експертизи назад до єпархій, звідки їх надіслано, було просто незручно¹¹³.

Тож лояльна для старовірів ситуація в державі продовжувалась до настання Миколаївської епохи, коли були скасовані правила по відношенню до старовірів і православне духовенство отримало можливість посилити серед них свою місіонерську діяльність. Значних успіхів на цьому поприщі досягнув архієпископ Гавриїл (Розанов). У 1836 р. йому вдалося переконати частину розкольників

¹¹³ Никольский А. И. Описание рукописей, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода. Т. 1. Рукописи Богослужбные. СПб. : Синод. тип, 1904. С. XVI.

Миколаєва прийняти єдиновірство, а у 1838 р. їх приклад, під впливом проповідей святителя, наслідували херсонські безпопівці. У 1841 р. 3537 розкольників Бобринецького повіту поселення Рівного звернулися до єпархіального керівництва з проханням приєднати їх до Православної церкви і дозволити мати при своєму храмі священно- і церковнослужителів з їх общини. Незабаром до єдиновірства перейшли старообрядці з міст Єлисаветграда і Новогеоргієвська, поселень Клинці, Калинівки та Красного Яру. Завдяки невтомній праці Гавриїла до православної церкви приєдналися 200 молокан та духобори із ряду сіл Херсонської єпархії¹¹⁴.

Єдиновірство розцінювалось як проміжний стан при переході від старообрядництва до офіційної церкви, а тому єдиновірські церкви і монастирі в подальшому поступово змінювали свій статус на православний. Проте, далеко не всі старовіри та представники розкольницьких сект поспішали перейти до православ'я. На середину ХІХ ст. у Херсонській єпархії налічувалось 3 346 розкольників¹¹⁵.

Стосовно чисельності розкольників, які проживали в Одесі у першій половині ХІХ ст., існують різні дані, що значно різняться між собою. Зокрема, О. Коцієвський, посилаючись на архівні матеріали, стверджував, що кількість розкольників в Одесі у 1842 р. досягла 2 022 осіб¹¹⁶. Матеріали 10-ї ревізії свідчать, що в 1857 р. в Одесі проживало 822 розкольника, серед яких було 103 купця і 719 міщан¹¹⁷. За статистичними даними в 1860 р. у місті налічувалось 373 розкольника й 2787 представників протестантського віросповідання¹¹⁸. Аналізуючи наведені дані, напрошується двоякий висновок: або відбувалась постійна міграція розкольників, що мало ймовірно, або офіційна статистика була далеко недосконалою. Можна

¹¹⁴ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. С. 20-21.

¹¹⁵ Состав епархии Херсонской // ХЕВ. Официальный отдел. 1860. № 1. С. 3-4.

¹¹⁶ Коциевский А. С. О русском населении Южной Украины в XVIII – первой трети XIX веков // Историчне краєзнавство Одещини. Одеса, 1995. Вип. 6. С. 3-4.

¹¹⁷ ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 33.

¹¹⁸ ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 46.

висловити припущення, що О. Коцієвський підрахував чисельність старовірів разом із представниками інших неправославних течій.

С. Петровський намагався відтворити деякі засоби місіонерської роботи Гавриїла (Розанова) з розкольниками. Він підкреслював, що архієпископ говорив з ними абсолютно просто, зрозуміло, але разом із тим достатньо обгрунтовано. Коли усі переконання були безсилі, преосвященний, відповідно до заповідей Апостола, переходив до вмовляння: «Христа ради, браття, залиште вашу гординю. Якщо ви не хочете чужого, виберіть когось із своєї спільноти, кого вважаєте достойним священства, і я висвячу його... Подумайте, любі мої, не упирайтеся». Такі слова, сказані з пасторською любов'ю, як правило, давали бажані результати¹¹⁹.

Лише в 1845 р. внаслідок сумлінної місіонерської роботи 533 особи було приєднано до Православної церкви. При цьому 391 розкольник перейшов до єдиновірства¹²⁰.

Гавриїл (Розанов) та підвідомче йому духовенство здійснювали місіонерську роботу не лише серед розкольників, але й серед представників інших неправославних віросповідань. Це стосувалося й греко-католиків, ставлення до яких у Православної церкви було досить негативним. Ще наприкінці XVIII ст. на території Правобережної України, яка після поділу Речі Посполитої відійшла до Російської імперії, влада адміністративними методами вирішила проблему з УГКЦ, яку вивела з-під влади папи римського і приєднала до Російської православної церкви. Проте, на землях Херсонської і Таврійської єпархії проживала певна частина віруючих цієї церкви. Тож архієпископ проводив серед них свою місіонерську роботу, результатом якої стало залучення 945-ти греко-католиків селищ Снігуровки та Явкіно до Православної церкви¹²¹.

Гавриїл здійснював проповідницьку роботу й серед мусульман, прагнучи залучити їх до Православної церкви. Підтвердженням є лист до архієпископа від Московського митрополита Філарета

¹¹⁹ Петровский С. Семь херсонских архиепископов. С. 22.

¹²⁰ Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1849 г. Прибавление. С. 44-45.

¹²¹ Серафимов С. Воспоминание. С. 52.

(Дроздова), датований 18 жовтня 1839 р. Владика гостро розкритикував вчинок Гавриїла, а саме – читання ним проповіді в мечеті. Митрополит писав, що жоден мусульманин не став після цього православним, а церковні правила при цьому були порушені. Ще добре, – зазначав він, – що мусульмани його слухали й не ображали. Філарет зазначив, що посилення на Св. Павла, який заходив до синагоги – не є доречним, тож взаємини з мусульманами ні в якому разі не можна налагоджувати в мечеті¹²².

Під час перебування в Одесі значно активізувалась і наукова діяльність Гавриїла, що зумовлено заснуванням Одеського товариства історії і старожитностей. Архієпископ, як один із активних засновників Товариства, був обраний його другим дійсним членом. На сторінках «Записок» ОТИС він опублікував більшість своїх наукових праць¹²³.

У 1848 р. архієпископ Гавриїл змушений був залишити Одесу. Напередодні свого від'їзду він писав у листі до свого наступника на чолі Одеської кафедри Інокентія (Борисова) про гіркоту цієї розлуки і прохав подбати належним чином про уся паству і про жіночий монастир з дівочим училищем при ньому¹²⁴.

2.2. Розбудова єпархії архієпископом Інокентієм (Борисовим)

Відповідно до указу Св. Синоду від 10 березня 1848 р. Херсонсько-Таврійський архієпископ Гавриїл (Розанов) переміщувався до Тверської єпархії, а на його місце призначався архієпископ Інокентій (Борисов)¹²⁵. Він очолив єпархію, будучи уже відомим богословом, науковим діячем і проповідником.

Майбутній архієпископ Інокентій (в миру Іван Олексійович Борисов) народився 15 грудня 1800 р. у сім'ї священика Успенської церкви в Єльці Орловської губернії. Брат архієпископа – Матвій

¹²² Святитель Филарет Московский. Призовите Бога в помощь: Сб. писем. С. 509-511.

¹²³ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства у розвиток історичної науки і освіти. С. 135-137.

¹²⁴ Письма Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому. Тверь, 1884. С. 11-13.

¹²⁵ ДАХО. Ф. 137. Оп. 13. Спр. 4. Арк. 106-107 зв.

Олексійович Борисов у своїх спогадах – «Матеріали для біографії покійного Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського», розповів про дитячі роки майбутнього Владики¹²⁶. Він писав, що до 9-ти років Іван виховувався удома, під наглядом батьків, які зуміли привити йому палку любов до Бога і Православної церкви. Він дуже рано навчився читати та писати і жадібно накинувся на книги, які були в домашній бібліотеці, опановуючи Старий і Новий Завіт та церковно-історичну літературу. Занадто ранній і напружений духовний розвиток став можливою причиною повільного фізичного дозрівання та значного відставання в рості, що завжди засмучувало Інокентія.

Він отримав високий рівень духовної освіти: закінчив Орловську духовну семінарію та Київську духовну академію (1823 р.), ставши її першим магістром. На випускному іспиті в академії був присутній Київський митрополит Євгеній (Болховитінов), який високо оцінив студентську роботу І. Борисова і назвав його майбутнім світилом російської богословської науки¹²⁷.

Після закінчення КДА молодого вченого направили до Петербурга, де він, завдяки своєму таланту і наполегливій праці, за короткий проміжок часу досягнув значних успіхів. У серпні 1823 р. його призначено професором церковної історії та грецької мови Олександро-Невського духовного училища, а трохи згодом – ректором цього училища. 10 жовтня того ж року він прийняв постриг з іменем Інокентій і в грудні отримав сан ієромонаха. У 1826 р. його уже в сані архімандрита призначено професором Санкт-Петербурзької духовної академії. На своїх лекціях з богослов'я Інокентій запровадив новий – історико-порівняльний метод, застосування якого давало можливість краще зрозуміти, оживити і розкрити усю глибину церковних догматів. Лектор отримав можливість не лише посилатись на тексти Св. Письма, але й розкрити повноту Божої істини на живому історичному тлі. Зазначений метод

¹²⁶ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 46. Арк. 1-9.

¹²⁷ Житие святителя Иннокентия Херсонского / Под общей ред. архимандрита Тита (Бородина). Одесса: Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1997. С. 15.

професор широко застосовував і при написанні своїх проповідей та наукових творів, чим значно випередив свій час (історичний метод був офіційно впроваджений у вищі духовні навчальні заклади в 1869 р.). Проповіді Інокентія користувалися популярністю серед громадськості міста. Частину з них він публікував в академічному виданні «Христианское чтение», що сприяло значному зростанню кількості його читачів. Там були надруковані й перші серйозні науково-літературні праці Інокентія: «Жизнь св. Апостола Павла», «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа» та «Жизнь священномученика Киприана, епископа Карфагена», які викликали небувалий інтерес у суспільстві. Особливий науковий інтерес становить праця «Голгофа или последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», за яку Інокентій в 1829 р. отримав науковий ступінь доктора богослов'я. При її написанні автор застосував новий – історико-археологічний метод, що викликало недоброзичливу оцінку Св. Синоду й Московського митрополита Філарета (Дроздова), які звинувачували професора в неологізмі. Попри те, що цей твір став кращим здобутком християнської богословської літератури ХІХ ст., незабаром його заборонили. Застосування Інокентієм (Борисовим) нового, мало зрозумілого в Росії історико-археологічного методу, викликало підозрілість вищої церковної ієрархії і переслідування цензури¹²⁸. Біограф архієпископа Т. Буткевич вважав, що Інокентій навіть зазнав переслідування з боку митрополита, який вбачав у його петербурзьких лекціях, деяких проповідях та працях відхилення від догматів Православної церкви і прояви протестантизму. І це при тому, що Інокентій ніколи не відступав від основ православ'я і досить критично ставився до ідей протестантизму¹²⁹.

Дослідниця Н. Мозгова вважає, що одна з основних причин протистояння цих двох видатних особистостей полягала в різниці наукових і освітніх традицій духовних закладів, які вони

¹²⁸ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти. С. 90, 92.

¹²⁹ Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. С. 411, 414.

представляли. Київська духовна академія, де отримав освіту, а потім працював Інокентій була спадкоємницею Києво-Могилянської академії, традиції якої тяжіли до Заходу, в той час як у Московській духовній академії досить сильними залишалися впливи візантизму та святоотчої традиції. Тож «історичний напрям» духовно-академічної традиції в КДА, що згодом зародився завдяки Інокентію, докорінно відрізнявся від «догматичного напрямку» Московської духовної академії, започаткованого митрополитом Філаретом (Дроздовим)¹³⁰.

Філарет (Дроздов) у листі до Інокентія, датованим 26 лютого 1835 р. запевняв, що жодним чином не збирається переслідувати його за погляди, викладені у написаних роботах, та вільнодумство, допущене у проповідях та студентських лекціях, звертаючи увагу на те, що в окремих місцях домінують емоції та багата уява. Він навіть пропонував повторно перевидати «Последние дни земной жизни Иисуса Христа», відзначаючи важливість даного твору¹³¹.

Варто зазначити, що в подальшому Інокентій планував вдосконалити свою працю, а для цього побувати на святих місцях, де проходило земне життя Спасителя. Ця подорож була його найбільшим бажанням, яке в силу різних причин так і не було реалізованим. Перед тим, як відвезти на цензуру до Філарета (Дроздова) перероблений і вдосконалений твір, архієпископ у 1840 р. показував його своєму другу – професору М. Максимовичу¹³².

У Державному архіві Одеської області (Ф. 167) зберігається цікавий документ – відповідь Інокентію із Санкт-Петербурзького Комітету Духовної Цензури, де розглядався його рукопис «Голгофа или последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», з підписом протоієрея Андрія Райновського, датована 1842 р. Там зазначалося, що в рукописі є значна кількість місць, які вимагають уточнення, доповнення і виправлення. Комітет висловив

¹³⁰ Мозгова Н. Г. Київська духовна академія 1819-1920: Філософський спадок. К.: «Книга», 2004. С. 33, 35, 36.

¹³¹ Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. С. 49-51.

¹³² Максимович М. А. Письма о Кieve и воспоминание о Тавриде СПб. : типография А. Трашкеля, 1871. С. 65-67.

щонайменше 26 концептуальних зауважень до тексту роботи і повернув рукопис автору на доопрацювання¹³³. Остаточний варіант роботи Інокентія (Борисова) під назвою «Последние дни земной жизни Иисуса Христа» отримав дозвіл цензури на окреме видання лише через тридцять років після першої появи в журналі «Христианское чтение».

Ця фундаментальна наукова праця архієрея отримала позитивну рецензію і схвалення переважної більшості духовенства та науковців, які розглядали Інокентія (Борисова) як великого проповідника і серйозного науковця, твори якого значно збагатили історичну та богословську науку.

У Петербурзі в Інокентія була серйозна підтримка серед вищого духовенства. Тож цілком ймовірно, що там на нього чекала блискуча наукова кар'єра і посада ректора СПб.ДА. Проте, завдяки наполегливим клопотанням Київського митрополита Євгенія (Болховитінова) він повернувся до Києва, де в 1830 р. був призначений професором богослов'я і ректором КДА та настоятелем Києво-Братського монастиря. В академії він втілював у життя досвід роботи, набутий в СПб.ДА, й завдяки своїй великій працездатності та творчому підходу перетворив академію на важливий науково-освітній центр Російської імперії. Ректор активізував і вдосконалив викладання історичних і богословських наук, започаткував академічний журнал «Воскресное чтение», де публікували свої праці православні ієрархи і наукові діячі та всіляко залучав студентів до наукової роботи. Позитивним наслідком зусиль Інокентія стало виховання цілої плеяди успішних науковців та священнослужителів, які в подальшому плідно працювали в Херсонській єпархії. Серед них: Арсеній Лебединцев, Димитрій (Муретов), Йосип Михневич, Микола Соколов, Михайло Павловський, Полікарп Радкевич та багато інших.

У київський період свого життя Інокентій активно займався історичними дослідженнями, плідно співпрацюючи з митрополитом Євгенієм (Болховитіновим) та ректором Київського університету Св.

¹³³ ДАОО. Ф. 167. Оп.1. Спр. 3. Арк. 3-6.

Володимира М. Максимовичем. Успішна науково-історична діяльність ректора КДА була відзначена ОТІС, яке, за рекомендацією свого Почесного президента М. Воронцова, 14 березня 1840 р. обрало його своїм дійсним членом¹³⁴.

Інокентій (Борисов) та М. Максимович мріяли про заснування в Києві товариства, подібного до ОТІС, яке б діяло на базі Тимчасового Комітету для дослідження старовини. На початку 1841 р. цей задум підтримав гурток київських любителів історії, в тому числі й князь С. Давидов, на зібранні якого був колективно складений проєкт програми майбутнього товариства, назву якого Інокентій власноруч написав на протоколі : «В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Амінь. Київське товариство історії і старожитностей слов'яно-руських». Після довгої бюрократичної тяганини лише в травні 1843 р. надійшов дозвіл на заснування при Київському генерал-губернаторі Д. Бібікові наукової установи під назвою «Тимчасова комісія для розбору давніх актів»¹³⁵.

Проте в цей час Інокентій уже залишив Київ. Після успішного завершення терміну ректорства (1830-1839 рр.) він, згідно з наказом Св. Синоду, розпочав свою пастирську діяльність. Незначний період часу (1839-1841 рр.) він перебував у сані вікарного Чигиринського єпископа, в березні 1841 р. його призначено єпископом до Вологодської єпархії, де він зарекомендував себе хорошим адміністратором і незабаром, у грудні того ж року, отримав призначення до Харківської єпархії, яку успішно очолював до 1848 р. Упродовж семирічного перебування на чолі Харківської кафедри, єпископ активно працював для її подальшого розвитку. Завдяки його клопотанню були відновлені стародавні святині, в тому числі Святогірський та Ахтирський монастирі, засновано нові храми й монастирі, які стали прикрасою краю. Одночасно з церковним будівництвом і пастирським служінням Інокентій продовжував займатись науково-історичною діяльністю, активно працюючи в архівах і бібліотеках. За внесок у духовне просвітництво та

¹³⁴ ДАОО. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

¹³⁵ Максимович М. А. Письма о Кieve и воспоминания о Тавриде. С. 114-116.

опубліковані історико-релігійні твори Конференція Московської духовної академії в 1844 р. обрала його своїм почесним членом¹³⁶. У цей час єпископ розробив програму видання, де планував зібрати усі пам'ятки з історії руської церкви¹³⁷. Значний інтерес для нього становила історія російської, польської, української та інших слов'янських церков. Про це свідчать його наміри про написання та видання «Історичної бібліотеки Південно-Західного краю Росії». Проте не усі наукові плани Інокентія були впроваджені в життя.

Залишаючи Харківську єпархію єпископ клопотав перед Св. Синодом про призначення на своє місце Філарета (Гумилевського), який упродовж семи років перебував на чолі Ризької кафедри, де підірвав здоров'я і мріяв про те, щоб її залишити. Про це Філарет писав своєму другу й наполегливо просив посприяти поверненню його з Риги. Не викликає сумнівів відповідне втручання Інокентія, який мав впливових друзів серед урядовців і Св. Синоду, в позитивне вирішення цього питання. У своєму листі від 2 грудня 1848 р. Філарет щиро подякував за допомогу і повідомив про своє переведення до Харківської єпархії¹³⁸.

Фактично Інокентій передав своєму другу Харківську кафедру. Проте цей вибір був не випадковим. Філарет (Гумилевський) – доктор богослов'я, професор, колишній ректор Московської духовної академії, був цілком достойною кандидатурою.

Сам же Інокентій (Борисов) очолив Херсонсько-Таврійську єпархію й 29 травня 1848 р. прибув до Одеси, де відразу продемонстрував свою активну діяльність, високу працездатність та бажання найшвидше ознайомитися із станом справ. На чолі нової єпархії він займався традиційною для архієреїв просвітницькою та церковною роботою, але при цьому наповнив її новим змістом і підняв на небувалий рівень. Насамперед це стосується проповідницької діяльності. Інокентій (Борисов) по праву вважається

¹³⁶ ДАОО. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5.

¹³⁷ Маркевич А. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. Симферополь, 1901. С. 2-3.

¹³⁸ Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического С. 101-104.

найвидатнішим проповідником XIX ст. Його біограф М. Барсов писав, що Інокентій був не лише церковним учителем, який проповідував принципи вічної істини, але й оратором, який відкривав слухачам усе багатство свого внутрішнього духовного світу, закликаючи їх до духовного вдосконалення. Природжений дар проповідника гармонійно поєднувався в ньому з любов'ю до людей, високим науковим і культурним потенціалом. Це дало можливість Інокентію стати справжнім пастором людських душ і здійснювати позитивний вплив на сферу релігійно-духовного та морального життя православного суспільства¹³⁹.

Сучасники Інокентія називали його Російським Златоустом, проповіді якого приваблювали до храму тисячі людей, навіть тих, хто раніше був байдужим до молитви і релігії. Як зауважував М. Востоков, щоб зрозуміти проповіді архієпископа їх потрібно було слухати, а не лише читати¹⁴⁰. Вони знаходили відгук у серцях як самих високоосвічених слухачів, так і тих, хто не мав належної освіти, а твори читалися представниками самих різних соціальних верств населення¹⁴¹.

Проповіді Інокентія були наповнені палкою любов'ю до людей знедолених і бідних. Він закликав багатих і сильних світу цього всіляко допомагати їм, наголошуючи на тому, що це є їх святим обов'язком. Подібні заклики в деякого викликали навіть підозру, що архієпископ поділяє соціалістичні погляди. Проте Інокентій рішуче відкидав подібні звинувачення. Він був переконаним прихильником імперських позицій і вважав, що ідеальною є така модель суспільства, яка базується на союзі самодержавної монархії з Православною церквою. Будучи дуже далеким від ідей бунту та протистояння існуючому ладу, він проповідував любов до Бога, закликав людей

¹³⁹ Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. С. 3-4.

¹⁴⁰ Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк // Русская Старина. 1878. Т. XXI. № 2. С. 191-200; № 4. С. 563-564.

¹⁴¹ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 30. Арк. 199-204.

дотримуватися святих заповідей і ставати на шлях духовного відродження та вдосконалення, викорінивши зло із своїх сердець¹⁴².

Архієпископ гармонійно поєднував у собі талант богослова і мислителя. Преосвященний Інокентій, як згадували очевидці, нерідко читав свої проповіді *ex promptu*. Проте перед службою він обдумував їх зміст, проходжуючись по кімнаті, іноді записував деякі думки, помічаючи їх окремим словом, буквою чи різними знаками, лише йому зрозумілими. Проповідь він записував лише на третій день після її виголошення. Це було для нього настільки зручно та природно, що він не розумів чому Московський митрополит Філарет (Дроздов), який вважався великим проповідником, читав тексти своїх проповідей із зошита, на що митрополит відповідав, що йому не вистачає сміливості¹⁴³.

Інокентій значно підняв рівень богослужіння в Одеському Преображенському кафедральному соборі, що позитивно позначилось на сприйманні проповідей парафіянами. Він приділяв значну увагу пишноті церковного богослужіння, яке обов'язково супроводжувалось церковним хором. Сам Владика не вмів правильно співати по нотах, але розумів хороший і правильний церковний спів і надавав йому великого значення. Церковний хор, незалежно від місця служби архієпископа, завжди чудово виглядав і відрізнявся прекрасним підбором голосів¹⁴⁴.

Амвросій Метлинський у своїх листах до Інокентія (Борисова), датованих 1850 р., підкреслював важливе значення його проповідей для духовного піднесення суспільства в цілому і ту роль, яку вони відіграли в житті Г. Квітки-Основ'яненка, який знаходився в близьких стосунках з архієпископом. Серед паперів Інокентія збереглося декілька листів до нього від Григорія Федоровича, його

¹⁴² Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). Собрание сочинений: в 11 т. СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. Т. 4 : Слова на высокаторжественные дни. Слова и речи при избрании в общественные должности и при открытии общественных учреждений. 1873. С. 22, 45, 199.

¹⁴³ Святитель Филарет (Дроздов). Избранные труды, письма, воспоминания. М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный институт, 2003. С. 889.

¹⁴⁴ Барсов Н. И. Материалы для истории духовной музыки в России. Письма А. Ф. Львова к Иннокентию, архиепископу Одесскому // Искусство. 1883. № 47. С. 581-583.

дружини та зятя – А. Башуцького, де йшлося про будівництво церкви в їхньому маєтку та духовні настанови¹⁴⁵.

Про популярність та важливість проповідей Інокентія свідчить його листування з різними особами. Зокрема, 21 грудня 1856 р. протоієрей С. Серафимов писав із Вознесенська про широкий резонанс, який мала в єпархії та за її межами проповідь архієпископа, прочитана на честь вшанування пам'яті священномученика патріарха Григорія. Деякі жителі Катеринославської єпархії просили відслужити молебень над труною патріарха. Священик одного з військових поселень цієї єпархії – Василь Невмитий висловив не лише подібне проханням, але й бажання мати опис життєвого шляху Святителя. Таких звернень було чимало. Тому С. Серафимов попросив Інокентія благословити видавництво його праці, про життєдіяльність патріарха Григорія, перекладеної російською в 1854 р.¹⁴⁶.

Звичайно, не всі сучасники Інокентія (Борисова) так позитивно оцінювали його діяльність. Відгуки митрополита Філарета (Дроздова) на деякі проповіді архієпископа були досить різкими. Він вбачав у них викривлення вчення Православної церкви і вплив протестантизму¹⁴⁷. Як уже зазначалось, стосунки між цими Владиками були дуже непростими.

Протоієрей Г. Флоровський, який поділяв погляди Філарета і досить критично ставився до діяльності Інокентія (Борисова), не міг не відзначити його ораторський талант і дар захоплювати своїм словом людей, різних за характером і вдачею. Він писав, що «слухачі Інокентія бачили в ньому богословську істину – строгу і важливу, в такому блискучому вбранні, якого вони ніколи собі не уявляли, звикши до попередньої схоластичної манери викладення. Їх вражала не стільки сила думки, скільки багатство уяви і образів, притаманне архієпископу». Г. Флоровський погоджувався з Макарієм

¹⁴⁵ Письма разных лиц знаменитому архиепископу Иннокентию Борисову / Собраны Н. И. Барсовым. М. : Универ. Тип., 1885. С. 59-60.

¹⁴⁶ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 39. Арк. 719-720.

¹⁴⁷ Буткевич Т. И. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский. С. 414.

(Булгаковим), який вважав, що «справжнє покликання Інокентія пов'язане з високим мистецтвом людського слова»¹⁴⁸.

В одному із багатьох листів до Інокентія (Борисова), датованому 25 квітня 1855 р., Макарій (Булгаков), на той час професор богослов'я СПб.ДА, в подальшому Московський митрополит, писав, що з великим задоволенням і розчуленням прочитав надіслані йому проповіді, а останню, виголошену в Одесі, зі сльозами¹⁴⁹.

В архієпископа не було послідовників, тому що ні в кого не було подібного проповідницького таланту. Були лише невдалі спроби його наслідувати.

Особливого значення набула пастирська діяльність Інокентія (Борисова) в роки Кримської війни (1853-1856 рр.). Він був палким патріотом царської Росії і підтримував її зовнішню політику. Архієпископ дотримувався погляду, що причина війни полягає в прагненні уряду захистити православ'я на Південному Сході. У цей час він проповідував не лише богословські істини, але й високий патріотизм та впевненість у перемозі російської армії. Це дозволило йому стати духовною опорою для віруючих Херсонсько-Таврійської єпархії. 8 квітня 1854 р. англо-французька ескадра підійшла до Одеси, яка на той час була майже неукріпленою, маючи на озброєнні лише шість берегових батарей. 10 квітня, напередодні Великодня, почалося сильне бомбардування міста. Незважаючи на небезпеку, архієпископ здійснював у Преображенському соборі урочисту літургію, вселяючи в душі одеситів мужність і віру в перемогу.

М. Максимович у своєму листі до Інокентія від 6 червня 1854 р. писав, що він вражений мужністю архієпископа, який здійснив богослужіння в Велику Суботу і на Великдень у такий тяжкий час. Автор висловлював захоплення й захисниками та жителями міста. У кінці листа він помістив свої вірші, пов'язані з темою Кримської війни¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Флоровский Г. В. Пути русского богословия. Минск, 2006. С. 198.

¹⁴⁹ Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. С. 86.

¹⁵⁰ ВР ОННБ. РКП 40/1. Арк. 4, 5.

Героїчна оборона Одеси, яку здійснювала батарея під командуванням прапорщика О. Щеголева та козаків 1-го і 2-го Дунайських козацьких полків, змусила ворога уже наступного дня припинити вогонь і 14 квітня залишити місто, продовжуючи його облогу. 29 жовтня 1855 р. архієпископ відслужив урочистий молебень, під час якого освятив прапор Дунайського козацького полку. Він підкреслив велику роль козаків як захисників міста, наголосивши на їх мужності під час військових дій¹⁵¹.

На прохання одеситів 6 серпня 1854 р. у Спасо-Преображенський кафедральний храм було доставлено чудотворну Касперовську ікону Божої Матері як символ небесної заступниці міста¹⁵². Восени 1854 р., коли війська противника зосередилися на Кримському півострові, Інокентій, без супроводу прибув до Сімферополя, де здійснив молебень, а потім – до Севастополя, де головним об'єктом його уваги були переважно госпіталі, духовенство і сестри милосердя, які там працювали.

До Севастополя Інокентій привіз Касперовську ікону Божої Матері, але далі північної сторони міста він не зміг із нею проїхати, так як командуючий сухопутними і військовими силами в Криму князь Меншиков заявив, що обійдеться й без допомоги Цариці Небесної. Архієпископ був переконаний, що причиною поразки в Кримській війні стали не лише слабкість і невідповідність російської армії, але й бездуховність її вищих чиновників¹⁵³.

Коли 26 вересня 1855 р. англо-французький флот у складі 120 військових кораблів знову підійшов до Одеси, Інокентій постійно здійснював молебень перед Касперовською іконою Божої Матері та хресні ходи. 3 жовтня 1855 р. ескадра, не зробивши жодного

¹⁵¹ Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). Собрание сочинений: в 11 т. СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. Т. 3 : Слова при посещении паств. Поучения на крестные ходы. Слова и речи к отдельным лицам. 1873. С. 269-270.

¹⁵² Касперовский чудотворный образ Богоматери / Сост., ред. и авт. предисловия игумена Серафима. Одесса : Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1995. С. 33.

¹⁵³ Серафим (архим.). Патриотическая деятельность святителя Херсонского и Таврического Иннокентия (Борисова) в годы Крымской войны 1854-1856 гг. // Андреевский вестник. 2005. № 11. С. 34-35.

пострілу, залишила місто. Православні пояснюють це опікою та захистом Божої Матері.

У проповідях періоду Кримської війни Владика відзначав доблесть, силу і мужність захисників Вітчизни і звертався до християн із словами підтримки і втіхи. У його словах і промовах, виголошених під час богослужінь, звучав істинний патріотизм і віра, які наповнювали душі слухачів особливим світлом і справляли на них чудодійне враження¹⁵⁴.

Архієпископ висловлював промови і напутні молебні на одеській Соборній площі перед російськими військами та грецьким батальйоном, які відправлялися до Криму. Він був твердо переконаний, що вони йдуть воювати за Вітчизну та православну віру¹⁵⁵. 17 січня 1855 р. Преосвященний виступив із промовою перед болгарським загоном, який повертався з Одеси до берегів Дунаю у зв'язку з тим, що Сімферополь уже не потребував їх допомоги. «Ви виконали свій обов'язок, – зазначив Інокентій, – і показали, що православна віра і дружба між нашими державами є великою і непорушною цінністю»¹⁵⁶.

У 1854 р. Інокентія за діяльність під час бомбардування Одеси нагороджено діамантовим хрестом для носіння на клобуці, а за турботу про поранених у Криму – йому оголошена подяка Св. Синоду. У 1856 р. за просвітницько-пастирську діяльність його призначено членом Св. Синоду¹⁵⁷.

Ростовський купець 3-ї гільдії Ярославської губернії Василь Рахманов у листі від 7 грудня 1854 р. писав Інокентію про враження, яке він отримав від читання його проповідей. Він висловлював

¹⁵⁴ Собрание слов и речей по случаю нашествия неприятельского, произнесенных в разных местах Херсоно-Таврической епархии Высокопреосвященным Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим : в 2 т. Одесса : тип. Брауна, 1855. Т. 1, 2.

¹⁵⁵ Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). Собрание сочинений: в 11 т. СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. Т. 3 : Слова при посещении паств. Поучения на крестные ходы. Слова и речи к отдельным лицам. 1873. С. 255, 260.

¹⁵⁶ Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). Собрание сочинений: в 11 т. СПб.; М.: изд-во Вольфа, 1872–1877. Т. 2 : Слова и беседы на праздники богородичные. Слова и беседы на дни святых. 1872. С. 262-264.

¹⁵⁷ Иннокентий (Борисов) // Наши деятели: Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях. СПб. : издание А. О. Баумана, 1879. Т. 5. С. 11.

почуття глибокої вдячності за повчання та підтримку кожного в тяжку годину випробувань. Проповіді надихнули його на бажання допомогти захисникам Вітчизни. На замовлення В. Рахманова виготовлено 30 тисяч образів Ростовських чудотворців, які він відправив для моряків Балтійського і Чорноморського флоту та сухопутних військ Криму в надії, що святі угодники допоможуть їм у війні з неприятелем. На знак великої вдячності за написані проповіді, він послав Інокентію ікону на фініфті з зображенням Ростовських чудотворців, підкреслюючи, що це дар не від знатної особи, а простого російського купця¹⁵⁸.

Проповіді архієпископа друкувались в «Отечественных записках», «Журнале министерства народного образования», «Херсонских епархиальных ведомостях» та інших виданнях. У 1870-х рр. вийшло повне зібрання творів Інокентія (Борисова) в 11-ти томах, куди увійшли і його проповіді.

Упродовж 1845-1846 рр. деякі проповіді преосвященного Інокентія, зокрема: «Литургия Св. Иоанна Златоуста» і «Первая седмица Великого поста» переклав французькою та опублікував у Франції О. Стурдза. Через рік грецький переклад «Первой седмицы» він видав в Афінах¹⁵⁹. Інокентій дав високу оцінку цим перекладам, назвавши їх кращими, ніж сам оригінал. Він запропонував О. Стурдзі перекласти на іноземні мови кращі твори духовної літератури російських православних проповідників, щоб познайомити з ними європейського читача. Початком міг стати переклад французькою проповідей Московського митрополита Філарета (Дроздова). Це видання мало познайомити іноземців із досягненнями православного

¹⁵⁸ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 37. Арк. 574-575.

¹⁵⁹ Homélie à l'usage de ceux qui se préparent à la pénitence et à la sainte communion. Trad. Du russe par A. De Stourdza / Innocent Archevêque de Kharcov. Paris ; Geneve; Cherbuliez, 1846. VIII, 184 c.; Oraison funèbre, prononcée aux funérailles du feld-maréchal... Michel Séménowitch Woronzow, dans la cathédrale d'Odessa par Innocent, archevêque de Kherson et de Tauride le 10 novembre 1856. Traduit du russe / Innocent Archevêque de Kherson et de Tauride. Odessa: Nitzsche, 1857. 41 c.; Oraison funèbre, prononcée aux funérailles du feld-maréchal Son Altesse le Prince Michel Séménowitch Woronzow, dans la cathédrale d'Odessa par Son Eminence Innocent, membre du Synode, archevêque de Kherson et de Tauride, le 10 novembre 1856 / Innocent Archevêque de Kherson et de Tauride ; Traduit du russe par Antoine Fonton. Odessa : Nitzsche, 1857. 41 s.

богослов'я, про яке вони практично нічого не знали. О. Стурдза виконав це побажання Інокентія в 1847 р., коли видав у Парижі французький переклад «Избранных слов и речей Высокопреосвященного Филарета»¹⁶⁰.

Співпраця архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія й відомого теолога, державного діяча, письменника і мецената О. Стурдзи носила конструктивний характер і була націлена на розвиток релігійної думки та просвітництва, піднесення ролі Православної церкви, моралі та добродійності. Найбільш яскраво це проявилось у сфері богослов'я. Проповіді архієрея, перекладені О. Стурдзою французькою та грецькою, були видані в країнах Європи, де вони, згідно з відгуками іноземців, набули значної популярності. Європейські читачі отримали правдиву інформацію щодо Православної церкви, про яку на Заході відомо було лише завдяки постійній недоброзичливості щодо неї з боку католиків. Тому її представляли як еретичну, яка спотворила вчення Христа. Після знайомства з книгою французи писали, що вони й раніше здогадувалися про те, що головна ересь православних полягає у відмові визнати зверхність папи римського, а тепер ще більше в цьому переконались. Їх приємно вразило й те, що Православна церква відмовилась від дивного для них звичаю проводити богослужіння не зрозумілою для віруючих мовою. Проповідь Інокентія дала їм перший позитивний досвід знайомства з православ'ям¹⁶¹.

У відгуках високо оцінюється проповідницький талант архієпископа та відзначаються його глибокі знання Св. Письма. Зазначено, що його проповіді є надзвичайно корисними і повчальними для будь-якого християнина, незалежно від його етнічної та конфесійної належності. Завдячуючи їм, іноземці-католики з більшим розумінням і повагою могли подивитися на православ'я та згадати ідею всесвітньої церкви, яка являється запорукою вічності християнства. Вони висловили вдячність

¹⁶⁰ Переписка преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического с тайным советником А. С. Стурдзою // Приб. К ХЕВ. 1860. № 1. С. 10-11; № 8. С. 480-490; № 9. С. 482, 484.

¹⁶¹ ДАОО. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17; Спр. 4. Арк. 7-8.

О. Стурдзі за переклад, завдяки якому отримали можливість познайомитись з працями представників східної церкви¹⁶².

Директор канцелярії обер-прокурора Св. Синоду К. Сербінович, який уважно слідкував за діяльністю Інокентія і підтримував із ним дружні стосунки, написав архіерею про своє задоволення французьким перекладом «Первой седмицы» і тим, що її читають у Парижі. Він висловив надію, що О. Стурдза не зупиниться на досягнутому і перекладе на іноземні мови й «Страстную седмицу» Інокентія, яка справить ще більше враження на європейську спільноту¹⁶³.

Важливим напрямом просвітницької роботи архієпископа була його місіонерська діяльність, яка на середину ХІХ ст. набувала особливого значення на півдні України, де діяльність розкольників була найбільш активною. У цей час розпочалася й діяльність протестантських течій, привнесених німецькими переселенцями на південноукраїнські землі, які проводили пропагандистську діяльність серед православного населення з метою відлучення його від церкви. Найбільшу загрозу для Православної церкви становив штундизм, який приваблював українських селян своєю простотою і демократичністю. Як нове релігійне вчення він досить позитивно сприймався в суспільстві інтелігенцією, яка вбачала в ньому світлий промінь у темній народній масі, а тому з захопленням писала про нього у світській пресі, всіляко вихваляючи та ідеалізуючи. Православне духовенство спочатку не мало єдності в питанні боротьби зі штундизмом. Деякі церковнослужителі вважали за необхідне розпочати негайну боротьбу з цим злом, а деякі дотримувались думки, що проблема вирішиться сама по собі. До того ж у Російській імперії ця течія мала право на вільне існування, заборонялась лише пропаганда її віровчення серед населення. Час, витрачений на вивчення штундизму та пошуки шляхів боротьби з ним, був згаяний і в другій половині ХІХ ст. штундизм міцно пустив

¹⁶² Діанова Н. М. Співпраця архієпископа Інокентія (Борисова) з О. С. Стурдзою // Пам'ять століть. Планета. Історичний науковий та літературний журнал. № 3-4 (91-92) 2011. С. 43-44.

¹⁶³ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 43. Арк. 48-49.

коріння на півдні України, підриваючи основи православної церкви¹⁶⁴.

Відповідно до указу архієпископа в єпархії велася робота по обліку осіб, які відійшли від православ'я. Підтвердженням є лист секретаря Тираспольської думи Інокентію (Борисову) від 17 лютого 1852 р., де подано список 22-х сімей, які стали розкольниками. До окремого списку увійшли ті, хто взяв шлюб із розкольниками. Ці дані вказують на недостатню місіонерську роботу духовенства. В якості виключення наведено прізвище протоієрея Сложинського¹⁶⁵.

У листі, датованому 3 березня 1853 р., архієпископ Інокентій (Борисов) писав своєму другу О. Стурдзі про болісну для нього проблему – боротьбу з розколом. Він вважав, що для перемоги над ним потрібні спільні зусилля духовенства і громадянського суспільства, а тому просив О. Стурдзу висловити свою точку зору щодо методів боротьби з сектантами. Олександр Скарлатович надіслав у відповідь розлогого листа, де виклав своє бачення даної проблеми. Усіх розкольників він поділив на дві основні частини. До першої відніс старообрядців, які давно відпали від Православної церкви внаслідок своєї духовної безграмотності. Він був переконаний, що до них потрібно ставитися поблажливо та ліберально і це неодмінно дасть свої позитивні наслідки. Друга частина розкольників, на його думку, була представлена різноманітними сектами, привнесеними іноземними переселенцями. До них потрапили малоосвічені жителі Південної Росії, Таврії та Бессарабії, які навіть не розуміли їх безглузлого і пагубного вчення. Поліцейські методи боротьби з ними не дадуть належного результату. Для вирішення даного питання пріоритетного значення набувало морально-релігійне виховання дітей в народних школах. Там вони отримували знання Св. Письма, їм прищеплювалась християнська мораль та любов до православної церкви. Проте, з основними положеннями християнського вчення потрібно детально знайомити й

¹⁶⁴ Стрельбицкий И. Статьи и заметки. Т. 1. Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1910. С. 3-11.

¹⁶⁵ Письмо секретаря Тираспольской думы архиепископу Иннокентию от 17 февраля 1852 г. // Петровский С., прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. Приложение 22. С. 45-46.

доросле населення. При цьому належну увагу варто приділяти навчанню не лише чоловіків, але й жінок, які відіграють важливу роль у вихованні дітей та формуванні їх світогляду. Для досягнення поставлених задач необхідно підняти моральний рівень священнослужителів і позбутися «грубих невігласів у церковному сані», щоб заслужити належну повагу в парафіян. Адже в людей враження про священника складається не лише від його слів, а й від вчинків. Тому важлива роль має відводитись процесу зближення православного духовенства з простим народом. З метою збереження та зростання православної пастви необхідно заснувати приватні духовні місії, для яких підготувати людей в монастирях, духовних академіях тощо. Місіонери з молитвою та проповідями повинні йти туди, де знаходиться найбільша кількість розкольників. Лише наполегливі зусилля можуть привести до поставленої мети¹⁶⁶.

Проблему, пов'язану з розколом, Інокентій у грудні 1853 р. обговорював з харківським архієпископом Філаретом (Гумилевським). Філарет схвалив складений Інокентієм план боротьби з розколом, який базувався на розповсюдженні відповідної літератури. Проте він вважав необхідним, щоб антирозкольницькі твори писалися лише тими представниками духовенства, які є глибоко обізнаними з даною проблемою. Лише в такому випадку ця література може бути корисною для церкви і держави. Він вважав доцільним опублікувати також відгуки про досвід духовенства в боротьбі з розкольниками¹⁶⁷.

Варто зазначити, що Інокентій (Борисов), готуючи свої матеріали до закону про розкольників, писав про необхідність рішучих заходів у боротьбі проти сектантів. По відношенню до неправославних конфесій він завжди дотримувався радикальних поглядів. Усіх розкольників він розцінював однаково ворожими по

¹⁶⁶ Переписка преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического с тайным советником А. С. Стурдзою // Приб. К ХЕВ. 1860. № 9. С. 557, 563-565.

¹⁶⁷ Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. С. 145.

відношенню до православ'я, а тому не вважав за доцільне виділяти серед них більше чи менше шкідливих¹⁶⁸.

Разом із цим Інокентій застосовував і методи переконання та пропаганди православних істин під час зустрічей із сектантами. Один із подібних випадків відображено в його листі до генерал-губернатора князя М. Воронцова, датованому 1851 р. Архієпископ писав про посилення впливу розкольників у Мелітопольському та Бердянському повітах, що потребувало його власної присутності. Там було виявлено чимало випадків переходів із Православної церкви до секти скопців. Архієрей упродовж двох тижнів здійснював просвітницьку роботу серед представників різних сект: скопців, духоборів, молокан та інших, схилиючи їх до Православної церкви. Наслідком стало значне ослаблення розкольниківського руху¹⁶⁹.

Пізніше архієпископ звернувся з пастирським посланням до тих православних, яких звабила секта скопців. Він з душевним болем висловлював своє занепокоєння їхньою подальшою долею і намагався наставити на шлях істинний¹⁷⁰.

У 1853 р. уряд ініціював чергову хвилю репресій проти розкольників, яка мала на меті зміцнення позицій Російської православної церкви. 10 березня 1853 р. Інокентій (Борисов) отримав таємне розпорядження з Міністерства внутрішніх справ, згідно з яким він повинен був створити спеціальний комітет для перегляду діючих постанов щодо розкольників. Членами комітету мали стати: сам архієпископ, дійсний таємний радник і статс-секретар граф Блудов, обер-прокурор Св. Синоду та міністр внутрішніх справ¹⁷¹. Спільна політика уряду та вищого православного духовенства мала на меті боротьбу з розкольниками і залучення їх до Православної церкви. Для цього передбачалося утворення Херсонського вікаріатства, спеціального місіонерського відділення при Херсонській семінарії з

¹⁶⁸ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 17. Арк. арк. 14 зв.-18.

¹⁶⁹ Письмо архиепископа Иннокентия князю М. С. Воронцову // Петровский С., прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. Приложение 22. С. 44-45.

¹⁷⁰ Иннокентий (архиеп. Херсонский и Таврический). Пастырское послание блаженной памяти Высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, к отпавшим и отпадающим в секту скопческую // Приб. к ХЕВ. 1864. № 5. С. 225-226.

¹⁷¹ ДАОО. Ф. 167. Оп. 1 Спр. 4. Арк. 31.

підготовки кадрів для боротьби з розколом та виділення окремої Таврійської єпархії. Інокентій вважав, що новоутворене вікаріатство полегшить управління єпархією, особливо віддаленими її частинами, та дасть можливість контролювати розбудову монастирів у Криму. Імператор схвально поставився до ідеї утворення цієї інституції й 23 березня 1853 р., за ухвалою Св. Синоду, затвердив штат вікаріатства Херсонської єпархії та заходи стосовно його влаштування в Херсоні¹⁷².

У контексті політики спеціального комітету Київське академічне правління 6 вересня 1854 р. постановило відкрити при Херсонській духовній семінарії місіонерські курси для підготовки вихованців для боротьби з розколом, які розпочали свою роботу з 9 жовтня 1854 р.¹⁷³.

Проте питання про утворення нової єпархії, з якою архієрей пов'язував активізацію розвитку православ'я на землях Кримського півострова, за його життя так і не було вирішеним. Таврійська єпархія була утворена лише в 1859 р., коли уже вийшов наказ Міністерства внутрішніх справ про припинення переслідування старообрядців за їхні релігійні переконання, не допускаючи при цьому пропаганду ними свого вчення (1858 р.)¹⁷⁴.

Інокентій (Борисов) приділяв значну увагу питанню збереження православної пастви від впливу іновірців та навернення їх до православ'я. Особливо його турбувала релігійна ситуація на території Криму. Так, відсутність православних храмів у Перекопському повіті привела до того, що більшість християнського населення відпала від церкви. Брак коштів стояв на заваді влаштування там навіть невеликого храму¹⁷⁵.

Тривожна ситуація в 1853 р. склалася в парафії Вірмено-Базарської церкви, про що її священик Даниїл Діаковський повідомив Інокентія. Православні християни, які були слугами у караїмів та

¹⁷² ПСЗРИ-П. Т. XXVIII. Отд. I. С. 127-129.

¹⁷³ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 79.

¹⁷⁴ Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. С. 307.

¹⁷⁵ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 41. Арк. 24-32.

вірменів, під їх тиском поступово відпали від православ'я й почали забувати російську мову¹⁷⁶.

Архієрей з гіркотою усвідомлював, що Православна церква на кримських землях являється панівною лише формально, а фактично іновірці мають більше прав, що принижує православ'я і шкодить його авторитету¹⁷⁷. Відображення цієї проблеми знаходимо в листах Інокентія до великого князя Костянтина Миколайовича, датованих 1852 р., який обіцяв свою підтримку в її вирішенні¹⁷⁸.

Архієпископ вважав, що поширенню православ'я в Криму буде сприяти навернення татар до Православної церкви. З цією метою планувалось: відповідна підготовка духовенства, будівництво православної церкви та училища для татар, де б вони вивчали російську мову, що мало наблизити їх до прийняття православ'я¹⁷⁹. Проте це питання так і залишилось не вирішеним.

Важливе місце в просвітницькій роботі Інокентія відводилось питанню освіти, яке було досить актуальним. На думку архієрея рівень освіченості єпархіального духовенства був досить невисоким. Переважну більшість серед малоосвічених священнослужителів становили вихідці з інших станів, яких прийняли до духовенства, та прибулі із-за кордону болгари і греки. У донесенні Св. Синоду за 1850 р. він зазначав, що з 889-ти священнослужителів середню духовну освіту отримала лише 261 особа. Високим рівнем освіти здебільшого відзначалось духовенство, яке служило в міських храмах. Воно успішно поєднувало роботу священнослужителя з викладацькою діяльністю в різного типу навчальних закладах, яка постійно перебувала в полі зору Інокентія¹⁸⁰.

¹⁷⁶ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 37. Арк. 486-487.

¹⁷⁷ Иннокентий. Письма, 1852 г. // Русская старина. 1870. Т. XXV. С. 370.

¹⁷⁸ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 37. Арк. 108.

¹⁷⁹ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 39. Арк. 679-680.

¹⁸⁰ Донесение архиепископа Иннокентия Св. Синоду о состоянии Херсоно-Таврической епархии за 1850 г. от 4 марта 1851 г. // Петровский С., прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. Приложение 25. С. 53.

Насамперед архієрей опікувався розвитком Херсонської духовної семінарії, де в 1848 р. навчалось 173 семінариста¹⁸¹. Змінився ректор навчального закладу, яким став архімандрит Парфеній (Попов), який раніше очолював Харківську духовну семінарію й був добре знайомим з Інокентієм.

На відміну від свого попередника Інокентій був противником всестанового характеру семінарії. Об'єктивною причиною цього стала перенасиченість багатьох епархій, в тому числі й Херсонсько-Таврійської, особами духовного звання. Попри те, що вихованці духовних закладів з 1842 р. могли обіймати світські посади й влаштовуватися на державну службу, священницьких місць не вистачало. Для вирішення проблеми Св. Синод 20 березня 1849 р. видав указ про створення спеціального комітету на чолі з Інокентієм (Борисовим) для підготовки заходів по влаштуванню на службу осіб, які отримали середню духовну освіту, та запобігання їх надлишку в майбутньому. Комітет розглянув причини виникнення такої ситуації й прийшов до висновку, що основою була необхідність священників дати духовну освіту всім своїм синам. Це привело до того, що кількість парафій стала меншою ніж чисельність ймовірних священнослужителів. Згідно з рішенням комітету, духовенство звільнялося від обов'язку відправляти своїх дітей до духовних навчальних закладів. Місця священників пропонувалось надавати кращим учням другого розряду, а інших направляти дияконами до парафій¹⁸². Такі заходи передбачали й скорочення чисельності учнів духовних навчальних закладів, насамперед, училищ, та посиленням контролю за їх навчанням і поведінкою.

Інокентія турбувала проблема, пов'язана з приміщенням семінарії, яке знаходилось при Успенському монастирі, далеко від центру міста. Він вважав, що воно має бути більш просторим і зручним для семінаристів. Своїми роздумами з цього питання архієрей ділився в листі до свого друга – О. Стурдзи, датованому

¹⁸¹ Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае. Одесса: Гор. типография, 1948. С. 17-21.

¹⁸² РДІА. Ф. 796. Оп. 445. Спр. 354. Арк. 3-8.

15 лютого 1849 р.¹⁸³. Проте нове приміщення навчальний заклад отримав значно пізніше, за часів іншого архієрея.

Ставлення Інокентія до семінарії, за спогадами очевидців, в основному нагадувало його попередника – Гавриїла (Розанова), але не відзначалось його м'якістю і сердечністю. Архієпископ завжди заохочував сумлінних викладачів, особливо тих, хто прийняв духовний сан, званням протоієрея та нагородами. Але разом із цим був дуже вимогливим, іноді навіть жорстким, до тих, хто формально ставився до своєї справи, про що свідчать його резолюції на доповідях Правління семінарії. До семінаристів архієрей відносився з особливою увагою, особливо в період Кримської війни. Достойні з них отримували похвальні листи або письмові подяки¹⁸⁴.

Варто зазначити, що викладачі семінарії мали вищу духовну освіту, що свідчило про високу фахову підготовку. Зокрема, з 1855 р., після закінчення КДА, професором словесності та латинської мови й помічником інспектора семінарії був призначений Мартирій Чемена, який в подальшому став професором богослов'я та ректором цього навчального закладу (1868-1900 рр.). Посаду викладача богослов'я та історії обіймав протоієрей Іоанн Стрельбицький – також вихованець академії, який в 1855 р. отримав призначення до семінарії. Він добре зарекомендував себе не лише в якості викладача, але й духовного письменника, який у своїх працях приділяв значну увагу проблемі боротьби із штундизмом¹⁸⁵. Це було надзвичайно актуально, особливо після відкриття при семінарії в 1854 р. місіонерського відділення для боротьби з розколом¹⁸⁶.

Понад 30 років посаду професора семінарії посідав протоієрей Георгій Попруженко (випускник КДА 1843 р.). Він викладав латинську, російську, грецьку і єврейську мови та Св. Писання. Після

¹⁸³ ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1224. Арк. 12-13.

¹⁸⁴ Стрельбицький І. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 91-92.

¹⁸⁵ Діанова Н. М. Ректор Одеської духовної семінарії Мартирій Федорович Чемена // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Випуск 30. 2014. Одеса : «Астропринт», 2014. С. 274.

¹⁸⁶ ДАМО. Ф. 410. Оп. 1. Спр. 248. Арк. 3.

завершення викладацької діяльності (1878 р.) він був обраний членом Правління семінарії¹⁸⁷.

Упродовж 1849-1855 рр. викладачем новогрецької мови в семінарії був протоієрей Серафим Серафимов, якого після закінчення КДА Гавриїл (Розанов) запросив на викладацьку роботу до Одеси. Спочатку (з 1845 р.) він працював викладачем в училищі для дівчат-сиріт духовного звання при жіночому Архангело-Михайлівському монастирі, а через чотири роки, коли звільнилась відповідна посада, став викладати в семінарії¹⁸⁸.

Навесні 1850 р. у Інокентія навіть з'явилась ідея стосовно заснування новогрецького класу в семінарії, який би приносив практичну користь. Викладач новогрецької мови, якого архієрей дуже цінував, міг би написати підручник з граматики, лексики та хрестоматії з метою подальшого його розповсюдити по усій Росії¹⁸⁹. Проте не усім його планам судилося бути втіленими в життя.

Перевірка Херсонської семінарії, яка відбулася за розпорядженням Св. Синоду 5-11 липня 1851 р., показала належний рівень роботи навчального закладу. Звичайно, були виявлені й деякі недоліки. Член академічної конференції протоієрей Іоанн Скворцов, якому доручено було провести перевірку, відзначав у своєму звіті високий рівень написаних учнівських творів, але незадовільне знання латинської мови¹⁹⁰.

Архієрей опікувався також і питанням викладання релігійних дисциплін у світських навчальних закладах. У період перебування Інокентія на чолі Одеської кафедри, розвиток освіти у великих промислових і торгових містах Херсонської губернії знаходився на досить пристойному рівні. Згідно зі статистичними даними пальма першості належала Одесі, де в 1848 р. налічувалося майже 4 000 учнів (включаючи парафіяльні училища в передмістях та Овідіюполі), що становило 1/19 частину по відношенню до усього населення. Зокрема, в Рішельєвському ліцеї навчалось 227 осіб чоловічої статі, в

¹⁸⁷ ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1939. Арк. 1-2.

¹⁸⁸ ДАОО. Ф. 37. Оп. 2^а. Спр. 484. Арк. 4.

¹⁸⁹ ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1224. Арк. 1.

¹⁹⁰ Стрельбицкий И. Летопись Одесской духовной семинарии. С. 70-71.

підпорядкованій йому гімназії – 640, в повітовому училищі та підготовчому класі – відповідно 94 і 102 особи, в парафіяльних училищах – 252 учня. У навчальних закладах Херсона в цей час навчалось 538 хлопчиків і 42 дівчинки, а Миколаєва (включаючи Відомства Морського міністерства) – 1 619 осіб чоловічої статі та 266 жіночої. У 1855 р. кількість парафіяльних училищ лише в Одеському навчальному окрузі вдвічі збільшилась порівняно з 30-ми роками ХІХ ст. На цей час в Одесі (з урахуванням передмість і Овідіополя) налічувалось 10 парафіяльних училищ, де навчалось 308 учнів і працювали 22 викладачі. На території, підлеглий Херсонській та Таврійській дирекціям, діяло відповідно 10 і 11 парафіяльних училищ, де здобували освіту 533 і 182 учня, а навчальний процес забезпечували по 19 викладачів¹⁹¹.

Зовсім інша картина спостерігалася в сільській місцевості, де загальна кількість парафіяльних училищ майже не змінювалася упродовж десятиліть. Незважаючи на щорічне відкриття декількох нових навчальних закладів у Херсонській єпархії, їх кількість впродовж 1849-1853 рр. не зростала й залишалася на рівні 68-ми. На думку дослідника І. Лимана ця проблема спричинена низкою факторів. Серед найбільш вагомих були: відсутність належного фінансування, переобтяженість своїми основними обов'язками і не зацікавленість в освітянській діяльності переважної більшості духовенства, якому державою відводилася провідна роль у навчанні сільських дітей та байдужість селян до навчання своїх дітей, які вважали це справою непотрібною та безперспективною¹⁹². Все це негативним чином позначалось й на діяльності церковно-парафіяльних шкіл, передусім у селах та невеликих містечках.

Контроль за викладанням Закону Божого в різного типу світських навчальних закладах здійснювали спеціально призначені єпархіальним керівництвом наглядачі. З 1848 р. таку посаду посідав протоієрей, професор Рішельєвського лицю М. Павловського, який дуже сумлінно ставився до своїх обов'язків. Він закликав викладачів

¹⁹¹ ДАОО. Ф. 1. Оп. 173. Спр. 15. Арк. 8, 8^{зв}.

¹⁹² Лиман І. Російська православна церква на півдні України. С. 337, 341.

Закону Божого встановити тісний контакт із своїми вихованцями і прививати їм любов до духовної літератури та до навчання, що дасть їм можливість отримати глибокі знання й свідомо стати на шлях духовного вдосконалення та єднання з Богом. При цьому професор з сумом відзначав, що зазвичай викладачі богословських дисциплін вимагають від своїх учнів лише сухих знань, внаслідок чого відштовхують душі молодих людей від церкви та священнослужителів¹⁹³. Сам протоієрей намагався прищепити своїм вихованцям не лише високі моральні чесноти але й працездатність, любов до освіти та науки¹⁹⁴.

Архієпископ Інокентій (Борисов) високо цінував педагогічну діяльність протоієрея М. Павловського і вважав його прекрасним викладачем, розумним і далекоглядним наглядцем за викладанням Закону Божого¹⁹⁵.

У цьому та подальших розділах даного дослідження ми не будемо ґрунтовно розглядати проблему викладання релігійних дисциплін у світських навчальних закладах, насамперед, у Рішельєвському лицейі та Новоросійському університеті. Цьому питанню присвячено два підрозділи в попередній монографії автора¹⁹⁶.

Інокентій (Борисов) особливу увагу приділяв питанню церковного будівництва. Відразу після призначення на Одеську кафедру він здійснив поїздку по єпархії, під час якої відбулося детальне знайомство із станом церков і монастирів та життям духовенства. Архієрей залишився не дуже задоволеним від побаченого. Одеський кафедральний собор, на його думку, для завершення будівельних робіт потребував значних коштів. У приміщенні Архієрейського дому, попри його прекрасне

¹⁹³ Павловский М. Несколько мер к более успешному преподаванию Закона Божьего // Приб. к ХЕВ. 1861. Ч. II. С. 124-132.

¹⁹⁴ Павловский М. К. Речь, сказанная 19 марта 1861 г. в церкви Рижельевского лицея, по прочтении Высочайшего Манифеста о даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских жителей и об устройстве их быта // Приб. к ХЕВ. 1861. Ч. II. С. 529-531.

¹⁹⁵ Протоиерей Михаил Павловский // Петровский С. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения. С. 434.

¹⁹⁶ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства у розвиток історичної науки і освіти. С. 250-294.

місцезнаходження, були відсутні належні зручності для мешканців. Дійсно, 23 січня 1851 р. там відбулася пожежа, спричинена неякісним обладнанням печей. У 1852 р. здійснено капітальний ремонт приміщення за рахунок купця Кофмана, який виділив 17800 крб. Одночасно відбулося повне оновлення Хрестової церкви¹⁹⁷.

Архієпископ склав чіткий план дій по реорганізації церковно-монастирського життя, спрямований на корінну перебудову єпархії. У своїй доповіді Св. Синоду він проаналізував становище єпархії за 1850 р. До складу єпархіального управління входили: Духовна консисторія з Попечительством, два Духовних правління: в Херсоні й Єлисаветграді та 29 благочиній. Зверталась увага на недостатню кількість канцелярських службовців, що спричинено низькою заробітною платою, якої не вистачало навіть на проживання. У зв'язку з цим Інокентій подав клопотання до Св. Синоду про збільшення штатного окладу за взірцем західних єпархій. Попечительство, на думку архієрея, працювало на належному рівні. Воно надавало відомості про тих нужденних, які потребували першочергової допомоги. Засобом поповнення коштів для благодійної діяльності мав стати продаж свічок, який потрібно було привести в єдину систему в межах єпархії для збільшення свічного прибутку.

На цей час у єпархії діяло чотири чоловічих монастиря : Балаклавський Георгієвський, Одеський Успенський, Бізюків і Корсунський та один жіночий – Одеський Архангело-Михайлівський з 3-х класним училищем при ньому¹⁹⁸.

Інокентій розпочав ремонт Преображенського кафедрального собору, на який генерал-губернатор М. Воронцов виділив із міського бюджету 37520 крб. сріблом. Решту недостаючих коштів пожертвували брати Андрій та Ілля Посохови. У 1853 р. ремонтні роботи були завершені й 21 листопада відбулося освячення головного храму. Опікувався Інокентій розбудовою Успенського чоловічого

¹⁹⁷ Петровский С., прот. Одесский Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь. С. 15, 16, 18.

¹⁹⁸ Донесение архиепископа Иннокентия Св. Синоду о состоянии Херсоно-Таврической епархии за 1850 г. от 4 марта 1851 г. С. 48, 49, 52..

монастиря й семінарії при ньому та Одеського жіночого монастиря. Завдяки його клопотанням були побудовані нові храми, в тому числі й Миколаївський храм біля підніжжя Потьомкінських сходів¹⁹⁹.

17 липня 1855 р. архієпископом закладено Свято-Успенський храм, який будувався за проектом архітектора Л. Оттона на місці колишньої старообрядницької церкви. Кошти на будівництво дали одеські купці Микола та Яків Черепеннікови. Проте, тривало воно значний період часу й завершилось лише в 1869 р.

Особливу увагу Інокентій зосередив на відродженні християнських святинь Криму. На відміну від свого попередника – Гавриїла (Розанова), архієпископ не обмежився їх теоретичним дослідженням. Він особисто відвідав православні церкви й монастирі на півострові, вивчив стан, у якому вони знаходились, з метою подальшої реконструкції.

На землях Кримського півострова була значна кількість визначних пам'яток давнього християнства, які на середину XIX ст. фактично перебували в руїнах. Серед них: Успенська скеля, біля Бахчисараю, ознаменована наявністю на ній чудотворної ікони Божої Матері, яку здавна шанували не лише християни, а й іновірці; стародавня грецька церква Св. Великомучениці Анастасії з цілющим джерелом при ній, яка знаходилась між Четирдагом і Бахчисараєм; джерело Св. Безсрібників Косьми і Даміана під самим Четирдагом і славилось своїми цілющими властивостями; урочище Кизим-таш, біля Феодосії, де біля джерела в печері, переховувався Св. Стефан Ісповідник, архієпископ Сурожський; Катерлезька пустинь, біля Керчі, ознаменована чудесами Георгія Победоносця; стародавня церква Св. Матвія в Судетській долині; цілюще джерело Предтечі і Хрестителя Господнього Св. Іоана, біля селища Комари; давня церква, висічена в Інкерманській скелі, де знаходився в ув'язненні Св. Климент, папа Римський; Херсонес Таврійський, який по праву вважається найбільшою святиною християнства в Криму, так як там у X ст. прийняв хрещення князь Володимир²⁰⁰.

¹⁹⁹ Петровский С., священник. Семь Херсонских архиепископов. С. 41, 42, 45.

²⁰⁰ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 47. Арк. 3, 4.

Інокентій (Борисов) надіслав до Св. Синоду проект реконструкції християнських пам'яток – «Записку про відновлення стародавніх святих місць у горах Кримських»²⁰¹. У 1850 р. він отримав дозвіл на здійснення свого проекту і організував роботу по відновленню християнських святинь і утворення в Криму самостійної митрополії – «Російського Афона». При цьому він покладався на допомогу своїх однодумців, у тому числі й колишніх вихованців КДА протоієрея Арсенія Лебединцева й архімандрита Полікарпа (Радкевича); генерал-майора Захара Андрійовича Аркаса, який мав досвід археологічних розкопок; ієромонаха Василя (Юдіна) та інших.

Відповідно до планів Інокентія одним з перших мав бути відбудований стародавній Бахчисарайський Успенський скит, який мав об'єднати навколо себе кіновії і стати прообразом Афону на кримській землі. Для потреб скиту відводились земельні наділи, пожертвовані містом Бахчисарай та деякими приватними особами. 15 серпня 1850 р. за участю архієпископа відбулося урочисте відкриття Успенського скиту, архімандритом якого став Полікарп (Радкевич)²⁰².

Інокентій особисто контролював процес відновлення християнських храмів на півострові. Він вимагав від своїх підлеглих детального звіту про хід робіт, підтвердженням чого є численні листи ченців і священнослужителів, надіслані архієпископу з Криму, які зберігаються у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (Ф. 313).

Архієрей активно вивчав проблему, пов'язану з пошуками храму, в якому прийняв хрещення київський князь Володимир Святославович. Стосовно місця його знаходження не було єдності поглядів у дослідників. Інокентію імпонувала версія про Володимирове хрещення в найбільшій із чотирьох церков, розкопаних у 1827 р. за наказом адмірала Грейга лейтенантом Крузе,

²⁰¹ Иннокентий. Записка о восстановлении древних святых мест по горам Крымским // Приб. к ХЕВ. 1861. Ч. 3. С. 177-190; Те ж саме // Крымский архив. Симферополь, 1994. № 1. С. 104-108.

²⁰² Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Приб. к ХЕВ. 1862. № 1. С. 45-47.

яка мала форму рівнокінцевого хреста, а тому отримала назву хрестоподібної. Археологічні знахідки вказували на її належність до ранньохристиянської епохи, а саме V – VI ст.²⁰³.

Детальний опис цієї церкви, здійснений лейтенантом Крузе, вказував на наявність багатьох доказів того, що це була церква Св. Василя, де хрестився князь Володимир. Так вона виглядала й за описом Нестора-літописця²⁰⁴.

Посилаючись на дослідження та висновки професора М. Мурзакевича стосовно хрестоподібної церкви, які схвалені відомим дослідником херсонеських розкопок Дюбуа де Монпере і архітектором Авдєєвим, архієпископ у «Записці» до Св. Синоду (1849 р.) вказував на неї як на соборний храм, де прийняв хрещення кн. Володимир. Інокентій вважав доцільним відновити хрестоподібну церкву відповідно до її початкового вигляду зі збереженням архітектурних особливостей давньо-візантійських храмів IX ст., що мало стати найкращим пам'ятником Володимирову хрещенню²⁰⁵.

Подальші розкопки на території Херсонеса, які здійснили лейтенант Шемякін, граф О. Уваров, К. Косцюшко-Валюжинич, Р. Льопер і В. Кутайсов, дали можливість знайти залишки інших церков, які також могли претендувати на місце хрещення кн. Володимира²⁰⁶. Проте це ніяк не вплинуло на позицію Інокентія. У відповідь на його клопотання, імператор 19 березня 1852 р. дозволив передати духовному відомству 36,5 десятин землі на території городища Херсонеса та його околиць і 20 десятин у Інкермані. У травні того ж року була створена спеціальна єпархіальна комісія для прийому земельних ділянок, до якої ввійшли Інокентій (Борисов),

²⁰³ Гриневиц К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827-1927). Севастополь: издание Херсонесского музея, 1927. С. 9-10.

²⁰⁴ Шевякова Д. П. Роль архиепископа Иннокентия, великого князя Константина Николаевича и контр-адмирала Г. И. Бутакова в сооружении храма Св. Владимира в Херсонесе. С. 60.

²⁰⁵ ДАМС. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 12, 21-23.

²⁰⁶ ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 52; Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.): «Наука», 2002. С. 528-529.

архімандрит Полікарп (Радкевич) та два ієромонаха – Василь і Віссаріон²⁰⁷.

У тому ж році, за розпорядженням Інокентія, відбулися розкопки фундаменту хрестоподібної церкви, проведені ієромонахом кіновії Василем (Юдіним) та членами ОТІС М. Мурзакевичем і З. Аркасом²⁰⁸. Наслідком проведеної роботи стала доповідна записка М. Мурзакевича про відбудову Херсонеської церкви, яка зберігається в Державному архіві Одеської області. Її автор, на основі власних польових досліджень, залученої літератури, а також внутрішньої архітектури приміщення та залишків фундаменту, обґрунтував належність хрестоподібної церкви до стародавніх християнських храмів. Він був переконаний, що фундамент церкви був побудований з розібраного старовинного язичницького храму, на що вказують великі продовгуваті чотирикутні камені та обломки колон Іонійського ордену. Спочатку хрестоподібна церква в Херсонесі була соборною, про що свідчать прибудовані покої, і була названа в честь одного з перших проповідників християнства в Херсонесі Таврійському єпископа Василя (310 р.). На основі проведеного дослідження М. Мурзакевич дійшов висновку, що саме в цій церкві прийняв хрещення кн. Володимир і відбудовувати її необхідно в строгій відповідності до її первісного вигляду²⁰⁹. Разом з єпархіальним архітектором Отто він, за дорученням Інокентія, розробив проект реконструкції храму, який архієпископ у 1853 р. представив на розгляд Св. Синоду²¹⁰.

Ще одним доказом на користь рішення Інокентія стала знахідка праворуч від хрестоподібної церкви царського терему і царициної палати, які знаходились там у відповідності з літописом. Про це в листі до архієпископа, датованому 6 листопада 1853 р., повідомив ігумен Василь (Юдін)²¹¹.

²⁰⁷ Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). СПб.: «Наука», 2002. С. 525.

²⁰⁸ Гриневиц К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827-1927). С. 16.

²⁰⁹ ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 44. Арк 42-45.

²¹⁰ ДАМС. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 12.

²¹¹ ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 44. Арк 50-51.

28 січня 1853 р. відбулося освячення невеликої тимчасової церкви в ім'я князя Володимира, де були присутні архімандрит Полікарп (Радкевич), протоієрей Арсеній Лебединцев, воєнний губернатор Севастополя віце-адмірал Юрьєв, генерал З. Аркас та значна кількість православних жителів Криму²¹².

Своїми проблемами та роздумами стосовно відновлення християнських старожитностей Криму Інокентій ділився з великим князем Костянтином Миколайовичем, з яким підтримував дружні стосунки. Серед епістолярної спадщини архієпископа знаходяться листи, які свідчать про його листування з князем. Зокрема, в листі від 27 лютого 1852 р. він писав про Успенський скит; про своє клопотання на передачу святих руїн Херсонеса та Інкермана із морського відомства до єпархіального, щоб улаштувати там кіновії для іноків відповідно в ім'я кн. Володимира та святих Климента і Мартина; про свій задум відбудувати церкву там, де вірогідно приймав хрещення князь Володимир²¹³. Костянтин Миколайович не лише схвально ставився про проектів Інокентія, але й висловив бажання взяти участь у відновленні кримських обителей та відвідати їх, щоб помолитися на святих місцях²¹⁴.

У 1852 р. відновлено Інкерманську кіновію, де відкрито храм Св. Климента. Розуміючи усю складність процесу відродження кримських святинь, Інокентій наполегливо клопотався перед Св. Синодом про виокремлення Таврії в окрему єпархію. Проте йому було відмовлено у вирішенні цього питання. Натомість у 1853 р. вийшов указ Св. Синоду про утворення Херсонського вікаріатства в Одесі²¹⁵. Вікарієм призначено настоятеля Бахчисарайського Успенського скиту архімандрита Полікарпа (Радкевича), який в сані єпископа був переведений до Одеси²¹⁶. Звичайно це не вирішило

²¹² ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 37. Арк. 470-471.

²¹³ Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. Письма, 1852 г. // Русская старина. 1870. Т. XXV. С. 190-191.

²¹⁴ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 37. Арк. 108.

²¹⁵ СПЗРИ. Собр. II. Т. XXVIII. Отд. I. С. 127-129.

²¹⁶ Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викаріата и его жизнедеятельность. Одесса, 1905. С. 44.

головної мети, досягнення якої архієпископ пов'язував із створенням єпархії.

Інокентій особисто контролював процес відродження християнських святинь й упродовж 1852-1853 рр. часто відвідував Крим. Він писав, що в цілому задоволений успіхами, які стали можливими завдяки невтомній праці іноків, архіпастирів і пожертвам православних²¹⁷. Архієрей відвідав діючі церкви і започаткував там літописання, відкривав бібліотеки, для яких замовляв з Петербурга богословську та історичну літературу російською та європейськими мовами²¹⁸.

Очевидці, які зустрічались з Інокентієм під час його поїздок, були вражені його людяністю, простотою, доступністю в спілкуванні, вмінням слухати й готовністю надати необхідну допомогу. За спогадами він був людиною всебічно обдарованою і компетентною в різноманітних питаннях, які торкалися не лише духовної площини, але й економіки, управління, сільського господарства, торгівлі, мистецтва, астрономії тощо²¹⁹.

Інокентія дуже турбувала ситуація в Криму з початком Кримської війни. Він вважав, що російські війська не були готовими до зустрічі з неприятелем. Завдяки листам, які регулярно надсилав йому з Севастополя протоієрей А. Лебединцев, він мав змогу уважно слідкував за ходом військових дій на півострові.

Під час військових дій постраждало багато храмів у Севастополі, Євпаторії, Ак-Мечеті та інших місцях, частина з яких була зруйнована та пограбована. Серед них: церква Св. Володимира, освячена незадовго до початку війни, Петропавлівська церква, Херсонеський та Інкерманський монастирі. Із севастопольських храмів уцілів лише один Морський Миколаївський собор, побудований незадовго до війни. Не постраждав Інкерманський скит Св. Климента і Мартина, який знаходився всередині кам'яної скелі, та

²¹⁷ ВР РНБ. Ф. 313. Спр. 36. Арк. 26.

²¹⁸ Непомнящий А. А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) // УІЖ. 2003. № 4. С. 125.

²¹⁹ Палимпсестов И. Опровержение клеветы – ответ на статью об Иннокентии Херсонском в «Русской Старине». СПб., 1889. С. 17-23.

Балаклавський Георгіївський монастир, який перебував під опікою союзних військ²²⁰.

У березні 1857 р. Інокентій представив Св. Синоду донесення про стан кримських церков і скитів, розорених у період Кримської війни, та можливі заходи по їх відбудові²²¹. При цьому він зазначив, що поданий ним проект по відновленню Херсонеса та церкви, де прийняв хрещення князь Володимир, не втратив своєї актуальності.

У цей час архієпископ відновив свою діяльність на землях Криму по реалізації археологічних досліджень²²². З цією метою він, у супроводі протоієрея А. Логіновського та деяких священнослужителів, 17 квітня 1857 р. розпочав свою чергову подорож до Криму. Інокентій відвідав Ак-Мечеть, Євпаторію, Сімферополь та Бахчисарайський Успенський скит, де здійснив відповідні молебні. Попри застуду він 28 квітня виїхав до Балаклавського Георгіївського монастиря. Проте погіршення стану здоров'я не дало йому можливості взяти участь в освяченні відбудованої, завдяки зусиллям севастопольських купців Петра і Михайла Телятникових, дерев'яної церкви Св. Володимира в Херсонесі. За дорученням Інокентія 30 квітня 1857 р. освячення здійснив ієромонах Євгеній (Еклітейнг), який став ігуменом Херсонеського монастиря (1857-1874 рр.)²²³.

Владика змушений був перервати свою поїздку по кримським святим місцям і повернутись до Одеси, де попри свою хворобу, продовжував працювати до останніх днів свого життя. Помер Інокентій (Борисов) 26 травня 1857 р., у день Св. Трійці²²⁴.

Наукова та релігійно-просвітницька діяльність Інокентія дістала високу прижиттєву оцінку його сучасників. Він був обраний дійсним членом Російської академії наук (1836 р.), почесним членом

²²⁰ Крестьянников В. В. Возрождение Севастопольского благочиния и монастырей после Крымской войны // Севастополь: Взгляд в прошлое. Севастополь, 2006. С. 59.

²²¹ ДААРК. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 5380. Арк 6-25.

²²² Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический // Русская старина. 1879. Т. XXIV. № 1-4. С. 701-702.

²²³ ДАМС. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 5.

²²⁴ Логиновский А. О. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического. С. 82-108.

Московської духовної академії (1844 р.), дійсним членом ОТІС (1840 р.), почесним членом Товариства сільського господарства Південної Росії (1849 р.), почесним членом Імператорського Російського географічного товариства (1851 р.), почесним членом КДА (1851 р.), почесним членом Імператорського Археологічного товариства та інших наукових інституцій²²⁵.

Архієпископ залишив по собі значну епістолярну спадщину, яка свідчить про його потужне інтелектуальне оточення. Він мав дружні зв'язки з багатьма державними і церковними діячами, представниками науки і культури і здійснював вагомий вплив на державне, громадське та релігійне життя суспільства.

15 грудня 1900 р. ОТІС провело своє 332-е засідання, присвячене 100-річчю з дня народження Інокентія (Борисова). Перед початком засідання протоієреї М. Чемена і В. Никифоров та священник С. Петровський відслужили панахиду по високопреосвященному Інокентію. Після цього заслухано доповідь дійсного члена Товариства С. Петровського, в якій відзначено основні віхи життя архієрея, в тому числі й успішна археологічна діяльність в Криму та внесок у розвиток історичної науки. Доповідач уперше оприлюднив архівні документи, які стали цінним доповненням до біографії Владики. Серед них : повідомлення наукових закладів та товариств про його обрання дійсним чи почесним членом; документи, які свідчили про нагороди, в тому числі й орденом Спасителя 1-го ступеня, яким уряд Греції нагородив архієрея в 1851 р., та незначна частина його епістолярної спадщини²²⁶.

Враховуючи великі заслуги Інокентія (Борисова) перед Православною церквою, віддане служіння Богу та пастві Св. Синод Української православної церкви в 1997 р. прийняв рішення про його канонізацію. Як прояв глибокої вдячності та шани до духовного Владики, який протягом 1848-1857 рр. успішно очолював Херсонсько-Таврійську єпархію, нижній храм відбудованого

²²⁵ ДАОО. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 2, 8, 14, 20, 28, 33.

²²⁶ Некоторые исправления и дополнения к «Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии», изданному Н. Погодиным // ЗООИД. Одесса, 1901. Т. XXIII. V протоколы. С. 142-170.

Одеського Спасо-Преображенського собору освячено в ім'я святителя Інокентія.

Підсумовуючи дослідження становища Херсонської єпархії упродовж 1837-1859 рр. можна стверджувати, що активний процес її розвитку відбувся завдяки діяльності талановитих адміністраторів, проповідників, просвітителів і наукових діячів, якими були архієреї Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов).

Завдяки клопотанню архієпископа Гавриїла (Розанова) в Одесі була відкрита Херсонська духовна семінарія та духовні училища, започатковано перше в Російській імперії дівоче училище для навчання та виховання малолітніх дівчаток-сиріт і доньок священнослужителів. Під його контролем відбувалося викладання духовенством релігійних дисциплін у світських навчальних закладах. Розвиток освіти в єпархії знайшов своє продовження завдяки діяльності Інокентія (Борисова). Єпархіальні архієреї підняли на новий рівень проповідницьку та місіонерську роботу. Завдяки їх зусиллям відбулося подальше церковне будівництво. Інокентій (Борисов) започаткував процес реконструкції православних святинь Криму.

РОЗДІЛ 3
ВИЗНАЧНІ АРХІЄРЕЇ ХЕРСОНСЬКОЇ І ОДЕСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
(1859-1914 рр.)

3.1. Херсонсько-Одеський архієпископ Димитрій (Муретов)

Після смерті Інокентія (Борисова) його наступником на чолі Одеської кафедри став один із його улюблених учнів – архієпископ Димитрій (Муретов). Іменним указом від 11 червня 1857 р. на місце Херсонсько-Таврійського архієрея призначався Димитрій (Муретов), який до цього очолював Тульську єпархію²²⁷. Про це Відомство Православного сповідання повідомило Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа Олександра Григоровича Строганова²²⁸. Димитрій став єдиним архієреєм, який в силу певних обставин двічі очолював Одеську кафедру: з 11 червня 1857 р. по 2 жовтня 1874 р. та з 20 лютого 1882 р. по 14 листопада 1883 р. Період перебування Владика на чолі єпархії співпав з розквітом процесу модернізації в Російській імперії, характерними особливостями якого стали реформи 60 – 70-х років, які спричинили соціально-економічні зміни в житті суспільства. Вони позначились на культурному й духовному житті населення та призвели до певних трансформацій Православної церкви. На тлі бурхливих історичних подій другої половини ХІХ ст. постає Владика, який мудро управляв єпархією з позицій любові до Бога і до людей. Він не був таким видатним адміністратором і проповідником як його попередник – Інокентій (Борисов). Проте, його по праву можна назвати народним пастирем, основними рисами якого були: любов до ближнього, лагідна вдача, надзвичайна скромність і доброта, завдяки яким архієрея любили і поважали.

Народився Климент Іванович Муретов (майбутній архієпископ Димитрій) в 1811 р. у селищі Лучинське Пронського повіту Рязанської губернії в сім'ї диякона. Навчався спочатку в Рязанській

²²⁷ ДАХО. Ф. 137. Оп. 13. Спр. 8. Арк. 18 зв.

²²⁸ ДАОО. Ф. 1. Оп. 195. Спр. 697. Арк. 1-2.

духовній семінарії, а потім – у Київській духовній академії, де відбулося формування його особистості. Будучи на останньому курсі він прийняв чернецтво з іменем Димитрій і був висвячений на ієродиякона. Після успішного завершення навчання (1835 р.) із ступенем магістра богослов'я він отримав сан ієромонаха і призначення викладача КДА на кафедрі Священного письма і герменевтики. Його магістерська дисертація «Пути Промысла Божия в спасении грешников» показала природний талант автора, благочестя і високий рівень освіченості. Згодом Димитрій був призначений професором на кафедру Богослов'я і повністю заглибився в науку. Працюючи в бібліотеці, де він проводив дні і ночі, він значно поповнив свій, і без того значний запас богословських і історичних знань, завдяки яким повністю змінив викладання богословських наук, взявши на озброєння історичний метод, що дало можливість звільнити богословські науки від застарілої схоластики. Створена Димитрієм нова система богослов'я була настільки досконалою, що відразу була схвально прийнята духовенством²²⁹.

У 1840 р. Димитрій став ректором Київської духовної академії, яку плідно очолював впродовж наступних десяти років. Такому швидкому кар'єрному росту він завдячував своєму таланту, великій працездатності та відданості обраній справі. Він був учнем, духовним сином Інокентія (Борисова) і достойним його спадкоємцем на посаді ректора. На думку професора Ф. Тітова, Димитрій не мав такої сили уяви, витонченої простоти мови і прекрасної дикції, як у Інокентія, але перевершував свого вчителя глибиною думки, твердими знаннями, виваженістю і точністю викладання своїх лекцій з богослов'я. Блиск таланту і сміливість поглядів Інокентія не завжди були зрозумілими слухачам, в той час як лекції його спадкоємця ніколи не викликали ніяких пересудів²³⁰. Вони вражали студентів своєю досконалістю, до того ж читав їх Димитрій виключно по

²²⁹ Петровский С. Архиепископ Одесский и Херсонский Димитрий (Муретов) // Андреевский вестник. 2001. № 3 (4). С. 18.

²³⁰ Титов Ф. И. Московский митрополит Макарий Булгаков // Труды Киевской духовной академии. 1894. Т. 2. Кн. 6. С. 236.

пам'яті, з точністю наводячи при цьому безліч посилань, цитат і цифр²³¹.

Професор В. Певницький підкреслював, що Дмитрій під час роботи в КДА виховав декілька поколінь достойних служителів церкви, кожен із яких зберіг у своєму серці благоговіння перед його гострим розумом, енциклопедичною вченістю, міцною вірою та несказанною добротою. Дмитрій відрізнявся не лише надзвичайною освіченістю, рідкісною чуйністю та добротою серця, але й винятковою простотою під час спілкування з учнями, підлеглими чи то просто людьми²³².

Будучи авторитетним ученим, признаним світилом богословської науки, Дмитрій, в силу своєї надзвичайної скромності, не залишив ні опублікованих наукових праць, ні навіть тексту власних лекцій. Проте він відіграв неабияку роль у формуванні світогляду багатьох талановитих учнів, в тому числі й Макарія (Булгакова), який в подальшому став Московським митрополитом. Навіть коли Макарій поклав в основу своєї роботи «Вступ до курсу богословських наук», яка принесла йому ступінь доктора богослов'я, лекції свого вчителя, не зробивши відповідного посилання, Дмитрій не висловив жодних претензій з цього приводу²³³.

Дмитрій зумів втілити в життя мрію Інокентія (Борисова) про відкриття історичної кафедри в КДА (1841 р.) Першим керівником кафедри російської церковної історії був призначений тогорічний випускник КДА, ієромонах Макарій (Булгаков). У цей же час на викладацьку роботу перейшли молоді випускники академії, яким судилося стати відомими київськими істориками: І. Малишевський, Ф. Терновський та Ф. Лебединцев. У період ректорства Дмитрія розпочався новий етап розвитку історичної науки в КДА й історичні

²³¹ Лебединцев А. Дмитрій, архієпископ Херсонский и Одесский: некролог // ЗООИД. Одеса, 1886. Т. XIV. С. 783-784.

²³² Титов Ф. И. Памяти Высокопреосвященного архиепископа Дмитрия (Муретова), бывшего ученика, профессора и ректора Киевской духовной академии (1811 – 16 января 1911 г.). С. 2.

²³³ Діанова Н. М. Архієпископ Дмитрій (Муретов) як науковий та релігійний діяч // Гуржіївські історичні читання. Черкаси. 2011. С. 95.

дослідження стали невід'ємною частиною наукових розробок її представників²³⁴.

Димитрій ніколи не прагнув до популярності та вченої слави, навіть свої заслуги перед академією вважав не достатньо вагомими. Однак саме за керівництво КДА він отримав урядові нагороди – орден св. Анни 2-го ступеня (1842 р.) та орден св. Володимира (1845 р.), що свідчить про його вагомий внесок у розвиток вищої духовної освіти.

Після завершення терміну перебування на посаді ректора КДА Димитрій був переведений на пастирську роботу. Йому судилось двічі наслідувати Інокентія (Борисова): спочатку на чолі КДА, а потім очолити Херсонсько-Таврійську єпархію. Архієпископ намагався втілити в життя нереалізовані плани свого вчителя. Свого часу Св. Синод відмовив Інокентію в клопотанні щодо утворення Таврійської єпархії. У період перебування Димитрія на чолі Одеської кафедри цю проблему вдалося вирішити. Заснування самостійної Таврійської єпархії аргументовано клопотанням православних мешканців Криму, необхідністю боротьби з сектантством та посиленням впливу мусульман на кримських землях. Згідно із затвердженою імператором доповіддю Св. Синоду від 16 листопада 1859 р. із складу Херсонської єпархії виділялась Таврійська єпархія другого класу з влаштуванням архієрейської кафедри в Сімферополі²³⁵. Таким чином, у зв'язку із змінами церковно-адміністративного устрою було утворено дві єпархії: Таврійська і Симферопольська та Херсонська і Одеська. У Херсонській і Одеській єпархії, кафедра якої як і раніше була в Одесі, залишались три чоловічих і один жіночий монастирі, один скит, 12 соборів, 465 церков, 15 молитовних будинків та два собори і чотири церкви, які підпорядковувались відомству головного священика армії і флотів²³⁶. На цей час тут налічувалось 654 священика, 28 протоієреїв, 152 диякона та 1169 причетників. Це

²³⁴ Шип Н. А. Київська духовна академія у громадському і культурному житті Києва (1819-1919) // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. К., 2003. С. 27.

²³⁵ ПСЗРИ. Собр. II. Т. XXXIV. Отд. II. № 35117. С. 251-252.

²³⁶ Состав епархии Херсонской // ХЕВ. 1860. № 1. С. 4.

значно більше, ніж у Катеринославській єпархії, де на той період часу було лише 499 священників, 10 протоієреїв, 881 причетник та 191 диякон²³⁷.

До Таврійської єпархії відійшли 11 соборних храмів, 121 парафіяльна церква, 155 священників, Георгієвський монастир, Бахчисарайський Успенський скит і шість підпорядкованих йому кіновій та 268308 осіб православного населення.

Уже перші роки її існування переконливо продемонстрували далекоглядність Інокентія (Борисова). Упродовж 1861-1871 рр. на території єпархії було зведено стільки ж церков, скільки за попередні 80 років²³⁸.

На території Херсонської єпархії Дмитрій також розпочав будівництво церковних споруд та благодійних закладів. Підтвердженням є заснування Херсонського монастиря (1858 р.), облаштування притулку в Херсоні для літніх священників (1862 р.) і Благовіщинської общини для сиріт у селі Білозірка (1869 р.)²³⁹. У 1869 р. завершено будівництво Успенської православної церкви, яке ще в 1855 р. було розпочате Інокентієм (Борисовим)²⁴⁰.

Димитрію вдалося також реалізувати задум Інокентія (Борисова) щодо видання «Херсонских епархиальных ведомостей». У 1853 р. Інокентій розробив план цього видання і склав його програму, але Кримська війна не дозволила архієпископу втілити цей проект у життя. Завдяки клопотанням Дмитрія 1 липня 1860 р. вийшов перший номер «Херсонских епархиальных ведомостей», де опубліковано статистичні дані та матеріали, що відображали життя Херсонської єпархії. У подальшому це видання відіграло важливу роль у просвітницькій діяльності духовенства, сприяло вдосконаленню єпархіального управління та стало важливим історичним джерелом.

²³⁷ Диман І. І. Державна церква і державна влада. С. 79.

²³⁸ Катунин Ю. А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). Симферополь: Таврия, 1995. С. 45, 46.

²³⁹ Епархиальные архиереи Новороссийского края: Епархия Славянская и Херсонская / сост. Н. Мурзакевич // ЗООИД. Т. IX. Одесса, 1875. С. 297-300.

²⁴⁰ ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 576. Арк. 152.

У контексті пастирської діяльності Димитрій (Муретов) пріоритетне значення надавав проповідницькій роботі. Він вважав читання проповідей головним обов'язком пастиря й відносився до цього дуже відповідально. У період перебування на чолі Херсонської і Одеської єпархії повною мірою розкрився його талант проповідника. Проповіді архієрея найбільш повно розкривали його світогляд, були результатом глибоких роздумів і справжніх переконань. У них було стільки світла, благодаті та правди, що вони вносили мир і спокій в душі слухачів і завжди приваблювали велику кількість слухачів, серед яких були навіть представники інших конфесій. Проповідувати Димитрій любив, особливо на догматичні теми. Говорив він дуже просто, але вмів виразити всю глибину і точність релігійних споглядань. У богослов'ї він був, насамперед, філософом, що єднало його з Інокентієм (Борисовим)²⁴¹.

Димитрій щиро співчував людям невіруючим, вважаючи, що в них осліплені духовні очі, без чого неможливо зрозуміти істину й побачити небесне світло. Він вважав, що тих, хто не хоче вірити, нічим не переконаєш і можна лише молити Бога, щоб він силою своєї благодаті дарував такій людині прозріння. Тому він закликав віруючих як найбільше благо духовного життя берегти власну віру, без якої людина може легко опуститися до безчестя і назавжди втратити совість і душу²⁴². При цьому Владика підкреслював, що невір'я не можна вважати логічним наслідком прогресу людського розуму і пояснити його розвитком науки. Навпаки, віра є не лише початком, джерелом і кінцем всякого знання, але й сама являється його втіленням²⁴³. Якими б важливими і корисними не були б придбані людським розумом знання, вони не повні й слабкі, якщо не підтверджуються словом Божим. Без світла Христової віри вони можуть бути навіть шкідливими й, перетворившись на знаряддя

²⁴¹ Флоровский Г. Пути русского богословия. Минск, 2006. С. 217.

²⁴² Полное собрание проповедей Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского. Т. 3. М., 1890. С. 71-72.

²⁴³ Полное собрание проповедей Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского. Т. 1. М., 1889. С. 275.

людських пристрастей, привести до загибелі²⁴⁴. Архієпископ щиро бажав людям щоб Слово Боже було світлом для їх розуму та душ, головним законом життя та діяльності²⁴⁵.

Димитрій (Муретов), як стверджували його сучасники, мав чисту душу й був добрим і милосердним до усіх, незалежно від віросповідання й соціального стану. Він відрізнявся віротерпимістю й закликав віруючих жити в мирі та злагоді з представниками різних етносів і віросповідань. У дні єврейського погрому 1871 р. він виступив із пастирським закликом до православних жителів Одеси, в якому рішуче засудив ініціаторів та учасників ганебного злочину і закликав негайно припинити кровопролиття. Розповсюджений містом і опублікований в «ХЕВ» текст проповіді відіграв вирішальну роль для припинення погрому²⁴⁶. Не даремно одеський міський рабин д-р С. Швабахер називав архієрея праведником й справжнім пастором, який щедро дарував благословення не лише православним християнам, але і євреям²⁴⁷.

Про надзвичайно високу оцінку пастирської діяльності Димитрія (Муретова), свідчать виступи представників духовенства та громадськості Одеси під час прощання з ним, коли він у 1874 р. уперше залишив місто, отримавши призначення до Ярославля. Загальну думку тоді висловив протоієрей А. Лебединцев. Він підкреслив, що архієрей не шукав слави проповідника чи похвали від людей, а прагнув лиш спасіння людських душ. Його проповіді були подібні апостольським. Суть їх полягала не в премудрих словах, а в силі духа. Керівництво єпархією, яке здійснював архієпископ, він назвав мирним і благосним²⁴⁸.

²⁴⁴ Полное собрание проповедей Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского. Т. 5. М., 1890. С. 67.

²⁴⁵ Полное собрание проповедей Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского. Т. 2. М., 1889. С. 242.

²⁴⁶ Діанова Н. М. Архієпископ Димитрій (Муретов) як науковий та релігійний діяч // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. П. Смолій, О. І. Гуржій, А. В. Морозова та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 96.

²⁴⁷ Швабахер С. Л. Памяти Высокопреосвященного Димитрия. Одесса, 1887. С. 12.

²⁴⁸ Последнее слово Высокопреосвященного архиепископа Димитрия к одесской пастве и прощание с ним херсонской паствы в Одессе. Одесса, 1874. С. 22-23.

Варто зазначити, що Димитрій (Муретов) дуже не хотів залишати Херсонську єпархію, яку встиг щиро полюбити. Знаючи про це, його друзі готові були клопотати перед Св. Синодом про скасування переводу архієпископа до Ярославля. Проте скромність архієрея, надзвичайна порядність і почуття гідності не дозволили йому скористатися цією допомогою. У своєму листі до М. Палаузова від 27 вересня 1874 р. він просив нікуди не звертатися стосовно його переводу, мотивуючи тим, що ні Св. Синод, ні імператор не відмовляться від прийнятого ними рішення²⁴⁹.

Через свою надзвичайну скромність Димитрій неохоче давав тексти своїх проповідей до друку і завжди відмовлявся від гонорарів. Після його смерті знайдена значна кількість його рукописних проповідей, які архієпископ не опублікував, вважаючи їх рівень не достатньо високим. Проте текст його проповідей відзначався змістовністю, оригінальністю і особливою сердечністю²⁵⁰.

Проповіді Димитрія друкувалися спочатку на шпальтах видань: «Воскресное чтение», «Херсонские епархиальные ведомости» та «Православное обозрение», а згодом увійшли до повного зібрання проповідей архієпископа в шести томах, які видано вже посмертно, упродовж 1889-1890 рр.

Значну увагу Димитрій (Муретов) приділяв освітянській діяльності. На початку 1860 р. він очолив спеціальний комітет, який був створений за пропозицією обер-прокурора Св. Синоду для реформування духовної освіти. Димитрій вважав суттєвими недоліками духовної школи недостатню спрямованість освіти на посилення ревності духовенства до виконання своїх обов'язків, невирішеність проблеми влаштування випускників, централізацію фінансування навчальних закладів тощо.

Він вніс на розгляд комітету пропозиції, які б мали покращити систему освіти і ліквідувати дисбаланс між кількістю випускників і вакантних місць при парафіях. Для цього він вважав за необхідне створити загальноосвітні гімназії духовного відомства й зрівняти їх

²⁴⁹ ВР ОННБ. Ф. 58. Спр. 33. Арк. 1-2.

²⁵⁰ Петровский С. Архиепископ Одесский и Херсонский Димитрий (Муретов). С. 22.

програми та права зі світськими гімназіями. Це давало можливість вільного виходу вихованців із духовного звання, чого прагнула частина учнів і представників церковної ієрархії. Випускники духовних гімназій, які ставили за мету присвятити своє життя пастирському служінню, могли переходити до семінарій. Дмитрій вніс пропозицію корінним чином реформувати богословські класи існуючих семінарій, перетворивши їх в особливі пасторські школи. Зреформовані семінарії мали стати закладами закритого типу зі строгим аскетичним режимом. При цьому допускалась можливість навчання там і представників інших станів.

Г. Флоровський вважав, що план Дмитрія означав на практиці поступове зникнення стану духовенства. Впродовж короткого періоду він міг призвести до значної трансформації існуючої церковно-політичної системи і до звільнення церкви від опіки і влади держави. Фінансування цього проєкту мало стати справою єпархіального управління і здійснюватися за кошти, отримані від продажу свічок, що означало ослаблення центральної влади бюрократичної системи Синодального відомства²⁵¹.

Для апробації на місцях матеріали комітету були передані на розгляд єпархіальних архієреїв, академічних конференцій і окремих осіб, відгуки від них надійшли зі значним запізненням – через чотири-п'ять років. Лише після призначення на посаду обер-прокурора Св. Синоду графа Д. Толстого (1865 р.) питання реформи духовної школи знайшло своє продовження. Новому обер-прокурору вдалося забезпечити значне збільшення державного асигнування, що позитивно позначилось на заробітній платі викладачів духовного відомства, яким у 1867 р. підвищили посадові оклади й надали державну пенсію. Уперше штати духовних і світських навчальних закладів були зрівняні за рахунок Державного Казначейства, але це тривало недовго²⁵².

²⁵¹ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства у розвиток історичної науки і освіти. С. 225.

²⁵² Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1813 год. СПб.: Синодальная типография, 1915. С. 263-265.

У 1866 р. був створений новий комітет для розробки проекту реформи духовно-навчальних закладів під керівництвом Київського митрополита Арсенія, який прийняв рішення про те, щоб залишити духовну школу без змін, у відповідності зі статутом 1814 р.²⁵³.

Пропозиції Димитрія (Муретова) та варіант запропонованої ним реформи так і не набув сили закону. Тож архієпископ зосередив свою увагу на питанні вдосконалення освіти в Херсонській і Одеській єпархії. На 1860 р. її рівень серед протоієреїв був досить високим: із 58 осіб 26 були вихованцями духовних академій²⁵⁴. П'ять років по тому ситуація практично не змінилась. У рапорті Св. Синоду (1865 р.) архієпископ писав, що в Херсонській і Одеській єпархії налічується 797 священнослужителів, 396 із яких отримали освіту у вищих і середніх навчальних закладах, що становить майже 50 %. 59 протоієреїв мали вищу та середню духовну освіту²⁵⁵. Це свідчить про непогані показники для православного духовенства, переважна більшість якого несла службу в Одесі та великих південноукраїнських містах.

У цей час в єпархії, крім семінарії, діяли три повітових училища, де навчалось 487 осіб. Проте духовенство, яке несло службу в сільській місцевості, далеко не завжди мало належну освіту. Не всі священнослужителі навчалися в духовних навчальних закладах. Тож необхідно було виховати плеяду освічених священиків, які б стали достойними пастирями в парафіях єпархії, в тому числі й сільських.

Завдяки клопотанню Димитрія зріс рівень викладання предметів у духовних училищах та семінарії, де покращено умови побуту й побудовано будинок для гуртожитку. Він часто відвідував навчальні заклади як духовні так і світські. Присутніх вражала його доброзичливість на іспитах. Він не лише вислуховував відповіді, але й пояснював незрозуміле. Не лише учні, але й викладачі нерідко з подивом вислуховували від Владики такі думки, погляди та знання,

²⁵³ Флоровский Г. Пути русского богословия. С. 357-358.

²⁵⁴ Состав епархии Херсонской // ХЕВ. 1860. № 1. С.3-5.

²⁵⁵ РДІА. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 235. Арк. 4-5.

які представляли відомий їм предмет зовсім в іншому, новому для них світлі²⁵⁶.

Особливо Дмитрій опікувався розвитком духовної семінарії, до якої завжди відносився з особливою любов'ю. На хвилі ліберально-демократичних перетворень кінця 1860-х років, у семінарії відбулися прогресивні зміни. Згідно з новим статутом 1867 р. перші чотири класи прирівнювались до курсу класичної гімназії, що давало можливість семінаристам вступати без іспитів до університетів. До того ж скасовувалась залежність духовних училищ від семінарій, а семінарій – від академій. До семінарії знову відкривався доступ представникам різних станів, а дітям духовенства надавалась можливість отримати вищу світську освіту. У 1868 р. у семінарії відбулися перші вибори ректора. Ним обрано Мартирія Федоровича Чемену, який обіймав цю посаду впродовж 32-х років (1868-1900 рр.) і залишив її лише у зв'язку із погіршенням стану здоров'я. Він був досвідченим викладачем, професором богослов'я і прекрасним психологом, який зумів створити творчу атмосферу в навчальному закладі. Викладачі та учні семінарії швидко оцінили його інтелектуальні і моральні якості й високу працездатність. Під керівництвом М. Чемени працювали викладачі, які мали вищу духовну освіту і, здебільшого, ступінь кандидатів богослов'я. Серед них: викладач біблійної і церковної історії Є. Логінов, викладач богослов'я та історії І. Стрельбицький, викладач основного, догматичного і морального богослов'я К. Спасський, викладач логіки, психології і філософії І. Котович, викладач світської історії М. Тарасевич, викладач грецької мови Ф. Тихомиров (з 1896 р.), викладач латинської мови М. Лебедев (з 1899 р.), викладач латинської, російської, грецької і єврейської мов та Св. Писання Г. Попруженко та ін.²⁵⁷.

Архієпископ Дмитрій (Муретов) багато уваги приділяв семінарії, часто відвідував її, спілкувався зі студентами. Він

²⁵⁶ Памяти в Боге почившего святителя Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского. Одесса, 1883. С. 20-21.

²⁵⁷ Сведения о лицах, состоящих на службе в духовно-учебных заведениях Херсонской епархии, в начале 1900-1901 учебного года // Приб. к ХЕВ. 1900. №15. С. 1-10.

націлював їх на отримання високого рівня освіти і духовності, виховання в собі терпіння, готовності до самопожертви та служби для блага ближніх²⁵⁸.

Ректор М. Чемена з вдячністю відзначав, що завдяки мудрому керівництву та високому покровительству архієпископа, навчальний заклад успішно діяв 10 років за старим і шість років за новим статутом. Дмитрій завжди знаходив благодійників для семінарії, які надавали їй необхідну матеріальну допомогу²⁵⁹.

Димитрій (Муретов) контролював викладання релігійних дисциплін і в світських навчальних закладах через спеціально призначених єпархіальним керівництвом наглядачів. Здебільшого на цю посаду призначались протоієреї, які одночасно працювали викладачами в різних навчальних закладах. Упродовж 1865-1874 рр. головним наглядачем за викладанням Закону Божого у світських навчальних закладах Одеси був протоієрей, професор Херсонської духовної семінарії Георгій Іванович Попруженко²⁶⁰. 16 жовтня 1870 р., згідно з указом Херсонської духовної консисторії та резолюції архієпископа Дмитрія (Муретова), помічником наглядача за викладанням Закону Божого в Одеських світських навчальних закладах призначено професора Новоросійського університету, протоієрея В. Войтковського²⁶¹.

У галузі світської освіти працювала значна кількість єпархіального духовенства. Зокрема, успішно поєднував пасторську діяльність із освітянською протоієрей Гавриїл Селецький. Він виконував обов'язки помічника наглядача за викладанням Закону Божого в Одеських навчальних закладах, працював законовчителем у Одеському технічному училищі залізничного транспорту та приватному училищі підполковника К. Хотовицького. Коли

²⁵⁸ Слово Высокопреосвященного Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского по случаю дарования Его Величеством щедрого пособия на улучшения духовно-учебных заведений 7 апреля 1860 г. Одесса, 1866. С. 2-8.

²⁵⁹ Последнее Слово Высокопреосвященного архиепископа Дмитрия к Одесской пастве и прощание с Ним херсонской паствы в Одессе. С. 25-26.

²⁶⁰ ІР НБУВ. Ф. 175. Спр. 1939. Арк. 1-2.

²⁶¹ Бачинська О., Бевзюк Н., Данилова Є. Войтковський Василь Миронович // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / Упор. та бібл. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. Одеса: Астропринт, 2005. Т. 2. С. 269.

протоіерей став ключарем Одеського кафедрального собору (з 1878 р.), він не припинив своєї педагогічної діяльності. За свою сумлінну роботу в галузі освіти Г. Селецький нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня²⁶².

У 1860-х рр. на посаді законовчителя і викладача географії в трикласній школі для сиріт при Архангело-Михайлівському монастирі перебував настоятель Одеської Петропавлівської церкви протоіерей Михайло Косовський. Протягом 1870-1879 рр. протоіерей викладав Закон Божий в п'яти початкових класах Інституту шляхетних дівчат, а наступні чотири роки – в Одеській жіночій прогімназії²⁶³.

З 1871 р. у грецькому чоловічому комерційному училищі Закон Божий двічі на тиждень для учнів 3-х і 4-х класів викладав настоятель Свято-Троїцької церкви архімандрит Євстафій Вулизмас. У 1-му та 2-му класах законовчителем був протоіерей цієї ж церкви Ангел Пефані²⁶⁴.

Протоіерей Михайло Іоанович Запольський крім церковно-релігійної роботи в Одеському кафедральному соборі, а потім Успенській церкві, викладав Закон Божий в деяких світських навчальних закладах, зокрема: повітовому училищі (1863-1870 рр.), міському дівочому училищі (1870-1876 рр.), 2-й та 3-й одеській гімназіях (1874-1878 рр.). За успішну роботу в цих закладах, М. Запольський отримав ряд відзнак та нагород. У 1870 р. керівництво єпархії оголосило йому подяку, надруковану в «Херсонских епархиальных ведомостях»²⁶⁵.

Упродовж десяти років викладачем Закону Божого в гімназії Одеського ліцею (1858-1868 рр.) працював протоіерей, в подальшому ректор Херсонської духовної семінарії М. Чемена. Саме в цей час він написав і опублікував «Перевод на русский язык самых употребительных молитв с изъяснением отдельных слов и выражений и изъяснительным изложением состава каждой молитвы». Ця книга

²⁶² ДАОО. Ф. 37. Оп. 4. Спр. 239. Арк. 4-8.

²⁶³ РДІА. Ф. 796. Оп. 437. Спр. 1748. Арк. 4.

²⁶⁴ ДАОО. Ф. 631. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 32-33.

²⁶⁵ ДАОО. Ф. 37. Оп. 2а. Спр. 576а. Арк. 170-183.

витримала 15 видань і упродовж досліджуваного періоду використовувалась законовчителями різних навчальних закладів²⁶⁶.

Після проголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. поступово почала зростати кількість церковно-парафіяльних шкіл. Проте цей процес відбувався непросто. Селяни, як і раніше, не поспішали відправляти своїх дітей до школи. Вагому роль в організації початкових навчальних закладів відігравала постать священника. Яскравим підтвердженням може слугувати лист протоієрея Д. Діаковського, направлений до редакції «Херсонских епархиальных ведомостей» й опублікований на шпальтах цього видання в 1861 р. Він писав, що навіть у самих великих селах, де населення становило від двох до трьох тисяч осіб, ні уряд, ні місцеве духовенство не можуть заснувати школу на 10-20 учнів. Основною причиною було небажання жителів відпускати дітей до школи, вважаючи освіту згубною для їхніх душ. Це зумовлено негативними прикладами, які демонстрували відомі їм чиновники, священники, дячки, сільські писарі тощо. Але разом із тим автор відзначав позитивні зрушення в розвитку освіти в деяких селах, зокрема, Новокаменці, де парафіяни самі почали приводити дітей до священника М. Стоянова. Той запросив до себе помічником дячка Трохима Федорова, наділеного рідкісними чеснотами: він був добрим і непитушим. Тож на початку 1861 р. у селі запрацювала церковно-парафіяльна школа, де навчалися 20 хлопчиків і 10 дівчаток. Подібні школи виникли завдяки особистій ініціативі священників і в деяких інших селах. Закликаючи духовенство наслідувати даний приклад, протоієрей дав підставу для роздумів про вагомість ролі особистості священнослужителя в процесі розвитку освіти в регіоні²⁶⁷.

Цілком ймовірно, що цей лист спонукав редакцію ХЕВ у 1862 р. звернутися до духовенства з проханням дати відповідь на питання про стан церковно-парафіяльних шкіл у єпархії: чи там лише навчають дітей грамоті, чи й виховують у них християнську мораль.

²⁶⁶ Протоієрей Мартирий Федорович Чемена (некролог) // Приб. к ХЕВ. 1903. № 3. С. 76.

²⁶⁷ Письмо в редакцию Херсонских епархиальных ведомостей благочинного прот. Д. Диаковского // Приб. к ХЕВ. 1861. Ч. II. С. 603-606.

Відповіді мали публікуватись у рубриці «Потрібні питання». Ця пропозиція знайшла відгук серед певної частини сільських священнослужителів. Одним із перших став лист до редакції, де повідомлялось, що у віддаленому селі О-ка (Ольшанка), що належить до Херсонської єпархії, переважну частину жителів становлять болгари. Молодий священник В. Л-ський (Лобачевський), який з'явився в селі з кінця 1860 р., розпочав активну роботу з дітьми й відкрив школу, де викладав для них св. історію та пояснював Євангеліє. У 1861 р. там навчалось 54 хлопчика, які мали значні успіхи. Згодом священник відкрив недільну школу для дорослих, яку відвідували близько 150 осіб²⁶⁸.

Незабаром до редакції написав листа і сам священник Володимир Лобачевський. Він повідомляв, що школа в Ольшанці існувала ще за часів військового поселення, але вона давно уже не працювала. Тепер її знову відкрито і батьки свідомо віддають до неї своїх дітей (на цей час у селі було 70 осіб грамотних і відношення до неграмотних складало 1 : 33). У 1862 р. у школі навчаються 65 хлопчиків, для яких викладається: Закон Божий, арифметика, географія та читання. Значна увага приділяється вихованню християнської моралі. Навчальний процес триває з 8 до 11 год., а після перерви – з 14 до 16 год. Попри певні успіхи в діяльності школи, існують деякі проблеми. Головна з них полягає в тому, що діти ходять до школи не регулярно. Селяни забирають їх відповідно до своїх господарських потреб²⁶⁹.

Священник Іоанн Романенко з села Олексіївка Бобринецького повіту повідомив редакцію, що 2 лютого 1861 р. при місцевій церкві відкрито парафіяльну школу. На той час із 585-ти душ чоловічої статі грамотними були лише шість осіб. До школи записалося спочатку 23 хлопчика віком від 7-ми до 12-ти років. На 1862 р. там уже навчалось 32 хлопчика і дві дівчинки, для яких викладалися предмети: Закон Божий, історія Старого Завіту читання, письмо та арифметика. Викладачами були причетники під щоденним контролем

²⁶⁸ Письмо в редакцию // ХЕВ. 1862. № 5. С. 337-341.

²⁶⁹ Ответы на «нужные вопросы» // ХЕВ. 1862. № 8. С. 533-535.

священика. Спостерігалися певні успіхи учнів. Проте проблема полягала в тому, що селяни неохоче віддавали дітей до школи, аргументуючи це тим, що вони повинні були допомагати батькам у господарстві²⁷⁰.

У місті Вознесенську, за повідомленням священика Михайла Нестеровського, в грудні 1860 р. відкрито церковно-парафіяльну школу, де навчалось лише 32 хлопчика. Жителі, як міські, так і сільські, неохоче віддають дітей до школи. Навчання відбувається під наглядом учителя, якого найняла громада. Він викладає: Св. історію, катехізис, арифметику, письмо та читання. При школі організовано співочий хор²⁷¹.

Священик Іоанн Федорович із містечка Варварівка, де проживало 800 осіб, повідомив редакцію, що в жовтні 1861 р. при церкві відкрито школу. Спочатку в ній навчалось вісім осіб, а згодом їх чисельність зросла до 20-ти. Викладались предмети, аналогічні попереднім школам. Увага приділялась вихованню християнської моралі в дітей²⁷².

Про відкриття двох шкіл грамоти повідомив священик Симеон Беляєв із села Барановки Одеського повіту. Там навчаються 28 хлопчиків і п'ять дівчаток. Вони крім Закону Божого опановують читання (російське і слов'янське), письмо, арифметику та церковний спів. Відзначає старанність учнів. Церковний спів став мотивацією для селян навчати своїх дітей. Вони полюбили школу й навіть купують для неї книги²⁷³.

У тому ж 1862 р. на шпальтах ХЕВ була опублікована відомість про школи, відкриті при церквах Херсонської єпархії для навчання дітей парафіян. Там зазначалось, що церковно-парафіяльні школи були відкриті практично в усіх містах та повітах єпархії. Зокрема, у Херсоні при Миколаївській церкві відкрито школу дячком Андрієм Філіповським, де навчалось 14 хлопчиків. У Херсонському повіті на цей час діяло 33 таких школи, учнями яких були 530 осіб

²⁷⁰ Ответы на «нужные вопросы» // ХЕВ. 1862. № 7. С. 476-480.

²⁷¹ Ответы на «нужные вопросы» // ХЕВ. 1862. № 10. С. 72-77.

²⁷² Ответы на «нужные вопросы» // ХЕВ. 1862. № 13. С. 234-238.

²⁷³ Ответы на «нужные вопросы» // ХЕВ. 1862. № 13. С. 238-239.

(452 хлопчика і 78 дівчаток). Ці початкові навчальні заклади відкривалися священиками і діяли в їхніх будинках або в приміщенні церкви.

В Одеському повіті працювали 28 шкіл де навчалось 583 учня (513 хлопчиків і 70 дівчаток). В Одесі при Успенській церкві священик Василь Силін відкрив школу для 27-ми хлопчиків.

Зазвичай в населеному пункті діяло по одній школі. Проте були й виключення. Так у селі Маяки священиком Антонієм Козицьким, дияконом Іосипенком і паламарем Машкевичем у громадському будинку відкрито три школи, де навчалось 104 хлопчика і вісім дівчаток.

Усього на території Херсонської єпархії на 1862 р. діяло 286 церковно-парафіяльних шкіл, де налічувалось 4 731 хлопчик і 551 дівчинка. Для учнів викладалась низка предметів: читання, письмо, арифметика, ази географії, короткий катехізис із св. історією та церковний спів. Викладачами були священнослужителі, які працювали безоплатно. Підручники, необхідні для навчання дітей, надсилались з єпархіальної консисторії. Решту облаштування для шкіл купували самі парафіяни. Для успішної діяльності шкіл необхідна була допомога сільським священикам з боку поміщиків і сільської влади, які б створили умови для того, щоб селяни віддавали своїх дітей на навчання²⁷⁴.

З 1860-х років конкуренцію для церковно-парафіяльних шкіл склали земські школи, які потребували менших затрат і були більш наближені до практичних потреб народу. Вони підпорядковувались Міністерству народної освіти і звідти отримували програми та навчальні посібники. Спершу школи були однокласними з трирічним курсом навчання, а згодом, на початку ХХ ст., з'явилися двокласні початкові школи вищого типу. Проте Закон Божий, який викладався священнослужителями, залишався там пріоритетним предметом.

Таким чином, православне духовенство під контролем архієпископа активно співпрацювало зі світськими навчальними

²⁷⁴ Ведомость о школах, заведенных при церквах Херсонской епархии для обучения детей прихожан // Приб. к ХЕВ. 1862. № 2. С. 13-27.

зкладами. Через викладання релігійних дисциплін воно займалось вихованням учнів, формуванням у них православного світогляду та християнської моралі.

Димитрій (Муретов) під час керівництва Херсонською єпархією безпосередньо не займався науково-історичними дослідженнями. Проте він продовжив традицію співпраці духовенства з ОТІС, започатковану Гавриїлом (Розановим). 20 вересня 1857 р. його обрано дійсним членом Товариства, упродовж 1871-1875 рр. він виконував обов'язки його віце-президента, а в 1874 р. став почесним членом²⁷⁵. Архієрей не публікував свої праці на сторінках «Записок ОТІС», проте всіляко сприяв поповненню експонатів музею, надсилаючи туди чимало цінних історичних пам'яток. Він був почесним членом академій, різноманітних вищих наукових закладів, головою Одеського болгарського настоятельства тощо. За свою плідну роботу на чолі Херсонської єпархії архієпископа нагороджено орденами: св. Анни 1-го ступеня (1857 р.), рівноапостольного князя Володимира 2-го ступеня (1862 р.) та князя Олександра Невського (1867 р.)²⁷⁶.

20 лютого 1882 р. хворому Димитрію (Муретову) Св. Синод дозволив вдруге зайняти Одеську кафедру. Звертаючись до своєї пастви Владика з гіркотою говорив про те, що його слабке здоров'я не дасть йому можливості належним чином виконувати усі обов'язки єпархіального архієрея. Одесити, які знали архієрея ще за часів його першого перебування на чолі кафедри, з болем у серці побачили згорблену людину з хворими ногами, яка важко пересувалась. Проте збереглася велика сила духу Владики, ясність його розуму, добра пам'ять і світлий настрій, що давало можливість досить успішно керувати єпархією. Помер архієпископ 14 листопада 1883 р. і був похований на братському кладовищі в Одесі²⁷⁷. До останніх своїх днів архієрей залишався вірним пастирському обов'язку. Усе його

²⁷⁵ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 декабря 1870 г. по 14 ноября 1871 г. Одесса, 1872. С. 2; 165 заседание Одесского общества истории и древностей 18 ноября 1874 г. Одесса, 1875. С. 2-3.

²⁷⁶ Памяти в Боге почившего святителя Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского. С. 13-14.

²⁷⁷ Петровский С. Архиепископ Одесский и Херсонский Димитрий (Муретов). С. 24-25.

життя є яскравим прикладом духовного подвигу в ім'я служіння Богу і людям.

3.2. Архієпископ Никанор (Бровкович)

Наступником Димитрія (Муретова) на Одеській кафедрі став Никанор (Бровкович), який успішно очолював її упродовж 1883-1890 рр. Як і його попередник, він був професором, доктором Богослов'я, відомим науковцем, талановитим проповідником та церковним діячем.

Архієпископ Никанор (в миру – Олександр Іванович Бровкович) народився 20 листопада 1826 р. у незаможній родині сільського священика Могилівської губернії. З дитинства батько привчав його до праці, в тому числі й сільськогосподарської. Освіту Олександр здобував спочатку в Могилівському духовному училищі та семінарії, де упродовж семи років змушений був співати в архієрейському хорі альт-солістом. Туди примусово вербували учнів духовних училищ і семінарій, які мали хороші вокальні дані, незалежно від їх бажання. Вони надовго були відірваними від своїх домівок і прирікалися на довгу й тяжку працю, навіть у період літніх канікул²⁷⁸. Никанор у своїй автобіографії писав, що становище дітей в архієрейському хорі було підневільним. Відірваність в ранньому дитинстві від сім'ї наклала відбиток на формування його світогляду, характеру та усієї подальшої долі. Та попри все він вважав цей період свого дитинства поетично прекрасним і педагогічно повчальним²⁷⁹.

Попри велику завантаженість Олександр увесь вільний час проводив за читанням книг і встиг опанувати не лише Св. Євангеліє і життя Святих, але майже всю кращу духовну й світську літературу. Вже тоді він відрізнявся від своїх однолітків серйозністю та інтелектуальним розвитком²⁸⁰. Усе це дало йому можливість

²⁷⁸ Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский и его учено-литературная деятельность. Одесса: Экон. тип., 1893. С. 1.

²⁷⁹ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. С. 157, 158.

²⁸⁰ Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский: биографические материалы. Одесса: тип. Фесенко, 1900. С. 15.

отримати рекомендації до С-Петербурзької зразкової духовної семінарії, де він відразу звернув на себе увагу своєю старанністю та прагненням до знань. Його брат – Ілля Бровкович – згадував як 20-річний Олександр, будучи вихованцем старшого курсу семінарії, приїхав у гості до батьків. Тоді він розповів про свої наміри прийняти чернецтво, що викликало рішучий спротив у батька, який усвідомлював, що цей шлях дуже нелегкий і відповідальний. Знаючи вразливу душу свого сина, батько розумів, як тяжко йому буде на службі, де зустрінеться з багатьма неприємностями і прикрощами, а тому не дав свого благословення. Проте й через чотири роки наміри Олександра, на той час уже вихованця С-Петербурзької духовної академії, залишилися незмінними. На той час батька уже не було в живих і він, випросивши благословення в матері, за рік до закінчення академії прийняв чернецтво під ім'ям Никанор. Незабаром розпочалися незаслужені неприємності, які глибоко поранили його вразливу душу²⁸¹.

Після завершення навчання зі ступенем магістра (1851 р.) Никанор залишився працювати на кафедрі богослов'я, де йому ректором – Макарієм (Булгаковим), доручено було читати курс «Вступ до православного богослов'я» для бакалаврів. Творчий підхід молодого викладача при підготовці та проведенні лекцій та певний відступ від підручника, автором якого був сам ректор академії, спричинили незадоволення останнього та переведення Никанора на кафедру полемічного богослов'я (1853 р.)²⁸².

Г. Флоровський вважав, що проблема полягала в захопленні Никанора філософією. Він детально викладав «докази буття Бога», спираючись на погляди І. Канта, досить сміливо торкався в своїх лекціях новітніх теорій з метою їх спростування. Для цього розглядав праці Штрауса, Бруно Бауера та Фейєрбаха. Макарій же, за твердженням Никанора, про них і самого Канта лише чув²⁸³.

²⁸¹ Памяти в Бозе почившего Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. Од есса: Славянская тип., 1891. С. 27, 28.

²⁸² РДІА. Ф. 196. Оп. 439. Спр. 659. Арк. 49.

²⁸³ Флоровский Г. Пути русского богословия. С. 223.

На новій кафедрі Никанор почав читати курс з історії розколу, для якого потрібно було підготувати лекції з історії розколу і скласти бібліографію розкольницьких творів. На основі опрацьованих матеріалів Никанор написав великий твір «Опис розкольницьких рукописів Олександра Б.», який був схвалений і рекомендований до друку керівництвом академії, Св. Синодом і цензурним комітетом²⁸⁴. За сумлінне виконання цієї роботи Никанора нагороджено набедреником і золотим хрестом²⁸⁵. Проте, при публікації твору недбалість видавництва і самоуправство коректора спричинили певні зміни, що викликало різку критику вищого духовенства і Синоду і завдало автору чимало неприємностей.

Час перебування в СПб.ДА позначений активною науковою діяльністю Никанора. На замовлення Св. Синоду він написав важливу наукову працю «Аналіз римського вчення про видиме (папське) верховенство в церкві, зроблений на основі св. Писання і викладів перших століть християнства до I Вселенського собору». Це була відповідь папі Пію IX на «Послання східним слов'янам», у якому він пропонував увійти в спілкування з Апостольським престолом, обіцяючи православним збереження їх догматів, обрядів і богослужінь, вимагаючи при цьому визнання римських догматів про сходження святого Духа від Отця і від Сина та про верховенство папи²⁸⁶. Робота публікувалася в 1852 р. у вигляді окремих статей в академічному журналі «Христианское Чтение» і викликала значний інтерес у науковців. Ця праця давала підставу для надання їй автору ступеня доктора Богослов'я, який він отримав значно пізніше²⁸⁷.

Через три роки Никанор залишив викладацьку роботу в СПб.ДА й працював на посадах ректора і професора в духовних семінаріях Риги, Саратова і Полоцька. Він зосередив свою увагу на покращенні навчального процесу та умов життя учнів. Зокрема, ним було

²⁸⁴ Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский : биографические материалы. С. 266, 269.

²⁸⁵ РДІА. Ф. 196. Оп. 439. Спр. 659. Арк. 49.

²⁸⁶ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства у розвиток історичної науки і освіти. С. 120.

²⁸⁷ Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский и его учено-литературная деятельность. С. 15-16.

скасовано тілесні покарання, значну увагу приділено зовнішньому вигляду семінаристів, їх фізичному, моральному та духовному розвитку. Ректор прагнув зацікавити учнів процесом навчання. Він підкреслював важливе значення освіти в житті суспільства, будучи переконаним що «істинно освічена людина є в той же час і істинним християнином»²⁸⁸.

За спогадами Никанора в Саратові, куди він прибув 30-річним архімандритом (1857 р.), розпочалася його активна діяльність в освітянській, церковно-релігійній та громадській площинах. Там він потоваришував з Миколою Івановичем Костомаровим, який справив на нього дуже приємне враження завдяки своїм широким знанням з історії, світської та духовної літератури. Під впливом свого інтелектуального оточення Никанор прочитав низку літературних і філософських творів, які були актуальними в тогочасному суспільстві, зокрема: О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Ч. Дарвіна, Г. Бокля, Г. Бюхнера та ін.²⁸⁹. Враження від прочитаного було досить негативним. Никанор вважав, що ці праці націлені на підрив православної віри і моралі, про що він неодноразово говорив у своїх подальших бесідах і проповідях.

Під час перебування в Казані, куди Никанор у 1868 р. отримав призначення на посаду ректора духовної академії, він зміг продовжити свої наукові розробки з історії католицької церкви та історії розколу і розпочав гносеологічні дослідження²⁹⁰.

У 1869 р. Никанор отримав ступінь доктора богослов'я і орден Св. Володимира 3-го ступеня за успішне керівництво Казанською духовною академією. Він не залишив строгої наукової системи богословської науки, яку багато років викладав у різних навчальних закладах, але гармонійно поєднував у собі сукупність усіх систем, знань і наук, що було притаманно лише незначній частині учених-богословів²⁹¹.

²⁸⁸ Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. Одесса: Славян. Тип., 1891. С. 66.

²⁸⁹ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. С. 167, 168.

²⁹⁰ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. С. 170.

²⁹¹ Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский: биографические материалы. С. 19.

З 1871 р. розпочався новий етап у житті Никанора, пов'язаний з пастирським служінням. Спочатку він отримав призначення на посаду єпископа Аксакайського, вікарія Донської єпархії, а через п'ять років очолив Уфимську і Мензелинську єпархію. У грудні 1883 р. його призначено єпископом Херсонським і Одеським, де через три роки він отримав сан архієпископа²⁹².

Одеську кафедру очолив архієрей, який, аналогічно до своїх попередників, відзначався високим рівнем освіти, мав значний досвід освітянської та наукової діяльності. Приступаючи до архієрейського служіння в Херсонській єпархії, Никанор зобов'язувався нести слово істини, слідкувати за діяльністю духовенства, правомірністю духовного суду, боротися з порушенням церковних звичаїв і богослужінь²⁹³. Йому вдалося не лише зберегти, але й значно примножити здобутки попередніх архієпископів, що сприяло подальшому розвитку Херсонської єпархії. Владика приділяв значну увагу проблемі авторитету Церкви і вихованню християнської моралі в парафіян. Він не міг змиритися з поведінкою тих, хто під час проповідей виходив з храму і влаштовував для себе перерву. Особливо його турбувало ставлення до Церкви багатих і впливових людей, які мали владу і гроші. Вони лише зовні проявляли повагу до священників, а насправді помикали ними, а ті терпеливо це зносили. Владика був дуже строгим до проявів такого безчинства²⁹⁴.

В Одесі Никанору вдалося підняти на високий рівень благоустрій Архієрейського дому та Хрестової церкви при ньому. Із цим храмом він пов'язував кришталеву чистоту істинної церковності, урочистість церковної служби, введення в практику нових мелодій церковного співу по типу давньоруського розспіву, покладеного особисто ним на ноти. Архієпископ часто перевіряв підготовку хору до богослужіння й сам виступав у ролі регента-композитора. У Хрестовій церкві Никанор здійснював урочисті богослужіння,

²⁹² РДІА. Ф. 196. Оп. 439. Спр. 659. Арк. 51.

²⁹³ Беседи и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). 2-е изд. СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. Т. 3. 1886. С. 69, 74.

²⁹⁴ Кравченко А. День смертный: об архиепископе Херсонском и Одесском Никаноре // Одесский вестник. 1992. 25 ноября.

особисто читав акафисти. Ця церква вражала багатством зібраних там картин та ікон. Духовенство інших міст, яке побувало в ній, було вражене і говорило, що у Никанора найкраща Христова церква в Росії²⁹⁵.

П. Знаменський підкреслював, що Никанор славився рідкісним поєднанням філософського і богословського складу розуму з живим ораторським і поетичним талантом. У своїх захоплюючих проповідях він піднімав питання про моральну хворобу тогочасного суспільства підкреслюючи, що проповідницька робота стала нагальною потребою часу²⁹⁶.

До написання своїх проповідей архієпископ підходив дуже відповідально і творчо, про що свідчать численні правки і помітки, зроблені ним у рукописних варіанту тексту²⁹⁷. За відзивами російських газет, «відмітними рисами проповідей Никанора були: сміливість думки, самостійність погляду, надзвичайна простота в поєднанні з образністю мови і, нарешті, незвичайність тем, що трактувалися з церковної кафедри»²⁹⁸.

Г. Флоровський з повагою писав про Владику. Він відзначав гострий і рішучий розум архієпископа та його сміливість у богословських роздумах і промовах²⁹⁹. Проповіді свої, надзвичайно цікаві і повчальні, Никанор читав із зошита тихим і монотонним голосом. На відміну від яскравих і емоційних проповідей колишнього Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова), їх було краще прочитати, ніж сприймати на слух.

В Одесі упродовж 1884-1887 рр. видано чотири томи бесід і повчань Никанора. У 1890 р розпочалося третє прижиттєве видання творів архієпископа в 5-ти томах під назвою: «Повчання, бесіди,

²⁹⁵ Петровский С. Одесский Архиерейский дом и Крестовая при нем церковь (Историческая записка по архивным делам Херсонской Духовной Консистории). Одесса: издание Одесского Архиерейского Дома, 1917. С. 36-39.

²⁹⁶ Знаменский П. В. История русской церкви. Изд 9-е, испр. М. : Крутицкое Патриаршее Подворье: Париж : Центр русских исследований в Медоне. 2000. С. 403.

²⁹⁷ ДАОО. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 16, 51, 60-63.

²⁹⁸ Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. С. 181.

²⁹⁹ Флоровский Г. В. Пути русского богословия. С. 222.

звернення і послання». Проте, останній том з портретом і короткою біографією вийшов уже після його смерті.

Проповіді Никанора відрізнялися чуйністю та увагою до потреб і суспільної думки і життя. Всі вони були на злобу дня. На думку М. Красносельцева, їх успіх був зумовлений не лише змістом, але й силою таланту, проте не ораторського, а літературного³⁰⁰.

Звідси незвичність тем, які піднімалися в повчаннях. Вони не були проповідями в класичному розумінні цього слова і призначалися для індивідуального читання, поза богослужебних бесід і виступів на різних зібраннях. Вони написані на потребу дня і демонструють позицію автора по відношенню до актуальних проблем церкви і суспільства. Наукові, філософські та проповідницькі праці Никанора, проникнуті духом православ'я, знайшли своїх прихильників серед значної частини інтелігенції з вищою світською освітою, яка зачитувалась його творами і знаходила чітку відповідь на незрозумілі для себе питання. Читачі захоплювались картинністю його описів. Погляди архієпископа на вищу та народну освіту, на жіноче питання, військову справу, любов до батьківщини основані на християнському євангельському вченні і проникнуті православним духом, а тому можуть служити взірцем при розробці даних питань³⁰¹.

В опублікованих проповідницьких творах Никанора простежуються декілька тематичних напрямів, але пріоритетне місце відводиться питанню ролі Православної церкви в християнському світі. Автор був палким прихильником точки зору про походження православ'я від самого Ісуса Христа. Він вважав, що Православна церква прийняла заповіт давньої Вселенської християнської церкви і продовжує її традиції. Навіть церковний спів зберіг той же розспів, який був 1000 років тому. На його думку, Римо-католицька церква і різні протестантські течії спотворили догмати і вчення давньої Вселенської церкви.

³⁰⁰ Красносельцев Н. Ф. Никанор, архиеп. Херсонский и Одесский и его учено-литературная деятельность. С. 26.

³⁰¹ Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии Одесса : тип. Фесенко, 1902. С. XG-XGI.

Никанор піднімав питання про становище Православної церкви в Росії за часів різних імператорів³⁰². Він дотримувався проімперських поглядів, проте негативно оцінював антирелігійну політику Петра I, наслідком якої став процес витіснення та попряння православної віри. Катерина II в його очах була захисницею Православної церкви і народності. Період реформ у галузі освіти, що розпочався в XIX ст., позначився прагненням до релігійної свободи, що призвело до відпадиння частини населення від православ'я, активізації розкольніцького руху, появи бунтарських настроїв у світських університетах. Архієпископ підкреслював роль світської літератури і деяких її представників, зокрема: О. Герцена та М. Чернишевського в підриві основ християнської віри. Никанор схвалив вчинок М. Костомарова, який публічно заявив, що інтереси науки не можна змішувати з ідеями площі, арени, трибуни та боротьби низів. Наука, працюючи в колі своїх інтересів, повинна сприяти тому, щоб суспільство стало освіченішим, гуманнішим і менш агресивним.

У «Бесіді на новий (1883) рік» Никанор проаналізував причини популярності матеріалізму та деяких напрямів наукової думки в суспільстві. Він цілком поділяв точку зору М. Новосельського, який у своїй праці «Соціальні питання в Росії» (1881 р.) ототожнював теорію дарвінізму з матеріалізмом, який протистоїть не лише християнству, але й усякій релігії та моралі. Архієрей рішуче засудив гіпотезу, викладену в журналі «Мысль» (травень 1881 р.), де йдеться про те, що теорія еволюції не має нічого спільного з матеріалізмом, більш того – вона вороже налаштована проти нього, що релігія і сучасна наука, яка основана на цій теорії, знаходяться в повній гармонії. Заперечення матеріалізму і еволюції в тій формі, як це було до І. Канта, тільки шкодить релігії і має бути поставлено на основу внутрішніх почуттів. Потрібно вказати людям на необхідність мати в душах Бога через прагнення до ідеалу і вищих розумово-моральних потреб.

Проте, життя сучасного суспільства наскрізь пронизано побутовим матеріалізмом. Потрібно викоринити матеріалізм із життя,

³⁰² Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский: биографические материалы. С. 325-346.

із звичаїв і відносин із своїми близькими, із громадських і державних обов'язків і дати простір людям для ідеалів любові. І лише так люди навчаються любити один одного, а через них і Бога. Адже в оточуючому житті скрізь лише боротьба, сила і матеріальні інтереси. Немає місця для ідеалів, а тому з'являється віра лише в матерію й світову боротьбу, витісняючи Бога любові і всепрощення – Христа.

Никанор піддав різкій критиці вчення Ч. Дарвіна про разове органічне самозародження і самого автора, який допускає участь Бога лише в початковому походженні життя.

Негативно Владика ставився й до вчення І. Канта, у відповідності з яким буття Бога, людського духа і безсмертя звичайним способом пізнати не можливо. Його послідовники – І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, А. Шопенгауер, К. Фохт, Г. Бюхнер – нинішні моністи та еволюціоністи стали обходитись без особистого Бога, замінивши його на моральність без безсмертя, заперечуючи чудо, появу духа та навіть пришествя Сина Божого на землю.

Проте, неможливо вкорінити релігійність і людську моральність на прикличному прагненні до ідеалу, знаючи, що немає ні Бога, ні безсмертя. Архієрей вважав, що точка зору І. Канта, на жаль і сором, є загальною для вчених, але вона є неправильною і шкідливою так як заперечує створення світу Богом³⁰³.

Деякі проповіді архієпископа стосувалися доброчинності. На його заклик 6 грудня 1884 р. в усіх церквах Одеси відбувся збір пожертв на користь бідних, який становив 946 крб. 58 коп.³⁰⁴. Три роки по тому він виступив перед парафіянами з пропозицією допомогти болгарським біженцям, які змушені були через переслідування тікати до Росії й опинилися в Одесі без будь-яких засобів існування. Никанор, виконуючи обов'язки Попечителя

³⁰³ Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). 2-е изд. СПб. : Одесса : тип. штаба Одесск. военного округа. Т. 2. 1885. С. 6, 9, 17, 20.

³⁰⁴ Воззвание / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. 1884. № 24. С. 825-828.

Болгарського Настоятельства і архіпастиря, змушений був звернутися за допомогою до православного населення єпархії³⁰⁵.

Особливе місце в діяльності Никанора відводилось проблемі християнської моралі та культури. Він з прикрістю говорив про низький рівень народної моральності, небажання православних парафіян навчати своїх дітей грамоті та поширення пияцтва³⁰⁶. Один із можливих шляхів покращення даної ситуації архієпископ вбачав у підвищенні професійного рівня духовенства, яке повинне було зробити богослужіння привабливими для парафіян і звернути увагу на відсутність належних знань православної віри серед населення. Активізація діяльності духовенства, його творчий підхід до просвітницької роботи мали сприяти зміцненню Православної церкви і залучення до неї парафіян³⁰⁷.

Наприкінці ХІХ ст. духовенство змушене було приділяти увагу питанню зміцнення позицій православ'я, духовності та моралі населення. На шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей» з'явилися публікації, де йшлося про падіння релігійності та поваги до Церкви серед певної частини жителів єпархії. Це негативно позначилось на житті суспільства в цілому: призвело до ослаблення сімейних стосунків, моральної деградації, зростання злочинності і навіть пограбування церковних храмів³⁰⁸. Щоб підняти релігійний дух народу Никанор строго слідкував за тим, щоб причт проводив читання, бесіди і повчання, організовував церковні хори і загальнонародні співи, відкривав церковні школи.

У повчанні, виголошеному під час відкриття археологічного з'їзду (15 серпня 1886 р.) у Новоросійському університеті, Никанор (Бровкович) піддав різкій критиці тих мислителів, які вважали себе розумнішими самого Бога і заперечували історичне християнство.

³⁰⁵ Воззвание, читанное в церквах г. Одессы в праздник Благовещения, о помощи изгнанным болгарам / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. 1887. № 7. С. 275-276.

³⁰⁶ Поучение на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. 1889. № 19. С. 553-556.

³⁰⁷ О долге духовного пастырства: слово, произнесенное в 1884 г. в храме Одесской духовной семинарии в день престольного праздника св. апостола Андрея Первозванного / Никанор (Бровкович), архиеп. Херсонский и Одесский // Андреевский вестник. 2001. № 1(2). С. 22-23.

³⁰⁸ Задача церковноприходской школы // Приб. к ХЕВ. 1889. № 4. С. 101-102.

Він говорив, що вони відмежувалися від Бога, безсмертя душі та моральності й тепер не знають, як жити і куди йти. Адже одночасно вони відмовились від благородної задачі життя. Замість ідеалів добра для себе та інших вони бажають зла іншим, висловлюють ідею руйнування, ненависті до життя і врешті решт рухаються до самознищення. Архієпископ був глибоко переконаний, що без Бога немає життя. У Росії, як і в усьому європейському світі, який зазнав впливу науки, похитнулись основи віри, що спричинило домінування ненависті над любов'ю. Народ збився з дороги і не знає, куди направити свої зусилля, що може привести до знищення вітчизни. Щоб запобігти трагічним подіям, Никанор вважав необхідним об'єднати зусилля усіх сил суспільства: духовенства, православних парафіян і світської влади. Він звертався до членів Одеської міської думи із закликом, щоб вони сприяли розвитку освіти, культури, ремесел і знань в суспільстві, були милосердними до кожного, виступали захисниками законності, дотримуватися істини – праведності християнської³⁰⁹. Проте цей заклик, як і багато інших, не досягнув своєї мети.

Великого поширення в єпархії, за свідченням архієпископа, набуло пияцтво. Парафіяни не соромилися влаштовувати п'яні дебоші, лихословити тощо. Через пристрасть до спиртного вони втрачали свій достаток, силу, здоров'я, моральність і честь. Все це негативно впливало на їхню релігійність, культуру та громадський патріотизм³¹⁰.

Проповідь архієпископа Никанора, в якій він підняв цю важливу проблему, набула широкого резонансу в суспільстві. Вона була актуальною для різних регіонів Російської імперії. Одним із підтверджень цього є лист до редакції «ХЕВ» П. Алексеєва, який служив на сході Росії. Він писав, що впродовж десяти років не зустрічав там п'яного єврея, бурята чи китайця, в той час як жодне

³⁰⁹ Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). 2-е изд. СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. Т. 3. 1886. С. 206-208, 314-324.

³¹⁰ Поучение на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. 1889. № 19. С. 553-556.

свято не обходило без п'яних бійок, затіяних православними росіянами³¹¹.

Архієпископ розумів, що релігійний переворот у свідомості освіченої частини суспільства зумовлював нові вимоги до проповідей і до духовенства. Він вважав, що в проповідях необхідно піднімати проблему безвір'я, але так майстерно, щоб вона викликала інтерес парафіян і сприяла посиленню позицій православної церкви. Ситуація вимагала згуртування духовенства, усвідомлення ним своєї відповідальності за душі людей і самовідданої пастирської роботи, в основі якої лежала б жива проповідь, близька і зрозуміла кожній людині. Своїми проповідями Никанор прагнув вдосконалити суспільство, зробити його більш освіченим та гуманнішим і відвернути від згубної ідеології, в основі якої були ненависть та жорстокість.

Вагомою складовою частиною просвітницької діяльності Никанора (Бровковича) була місіонерська робота. Наприкінці ХІХ ст. посилювались кризові явища в РПЦ, спричинені розповсюдженням протестантських течій та відходу частини віруючих від Православної церкви. Низький рівень освіти, недостатнє знання основ православ'я, незадоволення своїм соціально-економічним становищем сприяли залученню українського населення до інших віровчень, зокрема штундизму. Архієпископ вважав розповсюдження штундизму особливою небезпекою для Православної церкви і загрозою для державності Росії. Цю проблему він неодноразово розглядав у своїх бесідах і повчаннях. Основну причину, яка спонукала певну частину населення єпархії прийняти штундизм, він вбачав у неуцтві та недостатньому знанні православної віри.

Важливими документами для аналізу церковно-релігійного життя єпархії є повідомлення архієпископів про огляд окремих церков і монастирів, надіслані до Херсонської духовної консисторії. Вони дають підставу стверджувати, що наприкінці ХІХ ст. за зовнішнім благополуччям, пишнотою храмів і богослужінь все більш

³¹¹ Борьба против пьянства составляет один из важнейших вопросов современной России / П. Алексеев // Приб. к ХЕВ. 1889. № 24. С. 764-765.

яскраво вимальовувались серйозні проблеми, які мали місце в Херсонській єпархії. Про це писав у своєму звіті за 1884 р. архієпископ Никанор (Бровкович), який відвідав деякі церкви Одеського, Ананьєвського, Єлисаветградського та Херсонського повітів. Відзначаючи загальне позитивне враження відносно проведення богослужінь та управління церквою, він звертав увагу на низький рівень освіченості переважної більшості сільського духовенства, яке зовсім не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини дорослого населення. Лише учні парафіяльного училища, в якому навчалося 20 хлопчиків і 3 дівчинки (на 2000 жителів) змогли порадувати знаннями Євангелія. Така ситуація, що склалася в багатьох населених пунктах Херсонської губернії, сприяла успішному поширенню штундизму, основою якого, за словами одного із представників цієї течії, була «безграмотність православної людини, її низька моральність, пияцтво, відсутність стабільних позицій в сімейному та громадському житті»³¹².

Никанор писав, що «декілька наших малоросів, навчившись у німецьких менонітів, почитавши з ними трохи Євангеліє і дізнавшись те, чого вони не знали, подумали, що саме тепер вони попали в світ Євангелія, а до цього часу перебували в темряві диявола, як і усе православне духовенство, яке є його слугами. Ці декілька десятків неграмотних простаків, скерованих іноземцями, вирішили відкинути православ'я, яке проповідував Ісус Христос і апостоли, і замість Апостольської церкви влаштувати свою віру на основі принципів, відповідно до яких кожен рятується як може і створює собі віру, яку хто хоче».

Никанор говорив, що «штунда знайшла тисячі послідовників, які дивляться на православних як на синів диявола. Вони вважають своє вчення світом, а тому почали навчатися грамоті, читають і обговорюють Євангеліє та проповідують. На відміну від євреїв, татар,

³¹² Состояние Херсонской епархии в 1884 году / Никанор, архиеп. Херсонский и Одесский. Одесса: Славянская тип., 1884. С. 29.

мусульман, лише наші люди можуть народитися і вмерти у своїй вірі, не вивчивши і не знаючи її. Гірко і соромно це усвідомлювати. Народна темнота до цього часу сприяла цьому. Тепер взяли за навчання, але в школах не доходять навіть до Нового Завіту. Навчаються лише 20 дітей на 2 000 душ парафіян. Один напівграмотний на 100 неграмотних! Народ не знає віри, а тому потрібно протиставити штунді загальнонародний спів у церкві та навчання при церковних школах»³¹³. Православні, які перейшли до секти штундистів, відреклися від своєї віри, роду, звичаїв і одягу, перейнявши все у німців. В їхніх домівках висять портрети німецького імператора Вільгельма I і принца Баттенбергського, а вже нижче – портрет російського царя. Це свідчить про відсутність міцних моральних правил, громадянської позиції і патріотизму, що є прихованою загрозою для інтересів держави³¹⁴.

Дійовим методом боротьби зі штундизмом архієпископ вважав активізацію просвітницької діяльності серед населення, до чого закликав православне духовенство. Цю думку поділяв викладач морального богослов'я Одеської духовної семінарії, протоієрей І. Стрельбицький, який наголошував на важливості обрядів для православної церкви, які відкидають сектанти-раціоналісти (молокани, штундисти та інші), проповідуючи духовність релігії. Проте людина не лише духовна, але й тілесна, а тому будь-який прояв духовного життя відзивається в її тілі посмішкою, сльозами тощо. Обрядовість має більше значення для людей малоосвічених, які відрізняються сердечною вірою, необхідною для прийняття людиною високих і непізнаних істин християнської віри. Основна частина сучасного освіченого суспільства – мало віруюча і досить критично відноситься до предметів віри і церковним обрядам. Причину такого

³¹³ Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). 2-е изд. СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. Т. 3. 1886. С. 260, 264, 265.

³¹⁴ Поучение на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). С. 556.

маловір'я протоіерей вбачав у досить поверховій освіті, особливо релігійній³¹⁵.

Під час огляду деяких повітів Херсонської єпархії в 1884 р., Никанор (Бровкович) побував у головному центрі штундизму – у селах Располь та Основа, які знаходились на відстані чотирьох верст один від одного, і мали спільну парафіяльну церкву у Располі, за своїм виглядом подібну до німецької кірхи. Настоятелем церкви був протоіерей – один із кращих у краї знавців штундистського вчення, посланий з місіонерською місією. Архієпископ характеризував його як людину розумну, стриману, високо моральну, достойну у всіх відношеннях, яку любили і поважали у парафії. Проте церква всередині мала досить бідний вигляд. Там зібралися і православні, і штундисти. Діти штундистів справили на Никанора краще враження, ніж православних. Вони трималися впевненіше, посміхалися і краще відповідали на його питання. Церковне училище знаходилося у селі Основа, куди мав їздити законовчитель. Поспілкувавшись із штундистами в зазначених селах, Никанор прийшов до невтішного висновку, що штундизм базується на неуцтві православного населення, його низькій моралі та культурі. Тому важливим методом боротьби з ним Владика вважав просвітницьку роботу духовенства, яка полягала у зміцненні свідомості православних парафіян, проведенні з ними бесід про догмати православ'я, істинність православної церкви, хибність сектантських вчень та інше³¹⁶. На прикладі відвіданих повітів архієпископ переконався, що переважна більшість священників зовсім не піклується про релігійні знання своїх парафіян. Проповіді вони здебільшого читають, але «яке вони можуть мати значення для народу, який не має належного поняття про Ісуса Христа і навіть образ його не розпізнає на іконах». Звичайно йшлося лише про певну частину православних парафіян. Никанор звертав увагу, що в цілому населення справило на нього добре враження: воно більш розвинуте, гнучкіше і делікатніше від російського, з яким

³¹⁵ Стрельбицкий И. Статьи и заметки. С. 11-14.

³¹⁶ Состояние Херсонской епархии в 1884 году / Никанор, архиеп. Херсонский и Одесский. 1884. С. 26-36.

він зустрічався в Уфі. Тутешній народ більш знайомий з європейською культурою, більш вимогливо відноситься до священників³¹⁷.

Запорукою успішної боротьби за збереження православної пастви була необхідність у підвищенні освітнього та морального рівня духовенства. Далеко не в усіх парафіях священнослужителі користувались авторитетом і повагою серед населення. На 1887 р. у Херсонській єпархії налічувалось 637 протоієреїв і священників, 192 диякона і 539 паламарів. Із них 22 мали вищу духовну освіту, й лише 435 закінчили курс семінарії³¹⁸. Архієпископ писав обер-прокурору Св. Синоду К. Победоносцеву про незадоволення місцевого населення духовенством, що широко відкриває ворота для проникнення штундизму. З метою протистояння цьому вченню, яке швидко розповсюджувалось у напрямку Херсона, він висловив прохання призначити Херсонським вікарієм Іоанна Заркевича, якого високо цінував і розраховував на його плідну діяльність³¹⁹.

Для укріплення позицій православ'я та посилення його впливу на духовне життя населення на півдні України були засновані православні церковні братства та товариства. Цей процес розпочався в Російській імперії в 60-ті рр. і в 1880 р. їх кількість зросла до 63-х. Цілком можна погодитися з точкою зору дослідника О. Тригуба, який вважає, що подібні інституції не мали особливого авторитету серед віруючих, проте вони користувались всебічною підтримкою з боку імператриці та інших членів царської родини³²⁰.

Деякі загальноросійські церковні товариства мали свої філії в південному регіоні, зокрема в Херсонській єпархії. У травні 1882 р. було відкрите Одеське відділення Імператорського Палестинського Православного товариства. Головна його мета полягала в поширенні відомостей про справи Палестинського товариства і про Святу Землю, становище там православ'я, залучення нових членів

³¹⁷ Состояние Херсонской епархии в 1884 году / Никанор, архиеп. Херсонский и Одесский. С. 16, 26.

³¹⁸ Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1887 г. // Приб. к ХЕВ. 1888. № 7. С. 149.

³¹⁹ ІР НБУВ. Ф. XIII. Спр. 2818-2819. Арк. 1-2.

³²⁰ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.). С. 78.

організації і збільшення її коштів. Проте насправді діяльність Товариства зводилась до читань у парафіях історій про Святу Землю і збір коштів у церквах єпархії на свої потреби³²¹.

У 1885 р. в Одесі відкрито Одеський Єпархіальний Комітет Православного Місіонерського Товариства, який очолив архієпископ Никанор (Бровкович). Він був філією Московського Товариства, яке діяло з 1869 р. під патронатом імператриці. Комітет повинен був сприяти православним місіям у справі навернення іновірців, що проживали в межах імперії, до Православної церкви. Згідно зі Статутом, він, як і інші єпархіальні Комітети, мав збирати членські внески і пожертви, піклуватися про матеріальні потреби місіонерів та їх закладів, надавати їм всебічну допомогу в роботі, надсилати до Ради Товариства щорічний звіт і відомості про надзвичайні події в Місії³²².

Попри усі зусилля Никанора (Бровковича) та підвідомчого йому духовенства місіонерська робота в Херсонській єпархії, яка відбувалася на тлі кризових явищ у РПЦ, не могла призвести до очікуваних наслідків у боротьбі з розкольниками та іновірцями. Проте вона дала можливість зберегти стабільну ситуацію в єпархії.

Вагомі позиції в просвітницькій роботі Никанора посідала освітянська діяльність, добре знайома йому за час роботи в різних духовних навчальних закладах. Коли він очолив Одеську кафедру, то детально познайомився зі станом духовних навчальних закладів. Приємне враження на нього своєю фундаментальністю справила Одеська духовна семінарія, яка мала добротне і зручне приміщення. Позитивно оцінив архієрей також і діяльність чоловічого та жіночого єпархіальних училищ, про що він повідомив обер-прокурора Св. Синоду К. Побєдоносцева³²³. За офіційними даними в семінарії на 1882 р. навчалось 188 учнів і працювали 19 викладачів, що майже не відрізнялось від показників 1860 р. У трьох повітових училищах

³²¹ О деятельности Императорского Православного Общества за 1895-1896 гг. // Приб. к ХЕВ. 1897. № 9. С. 234-241.

³²² ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2703. Арк. 1, 3, 7, 8.

³²³ ІР НБУВ. Ф. XIII. Спр. 2818-2819. Арк. 1-2.

навчалось 350 учнів, а навчальний процес забезпечувався 31-м викладачем³²⁴.

Архієпископ Никанор, як і його попередники, часто відвідував семінарію, контролював навчальний процес і виступав перед семінаристами з бесідами і проповідями. Особливу увагу він звертав на проблему виховання майбутніх духовних пасторів у непростий для Церкви період часу, характерною ознакою якого є переверот у релігійних поглядах певної частини суспільства. Це вимагає іншого підходу до проповідницької роботи в міських церквах. Владика мотивував свою думку тим, що християнство в даних умовах потрібно не лише насаджувати, але й охороняти та захищати. Він зазначав, що в сучасній проповіді необхідно піднімати питання, які будуть привабливими для сучасної людини, відповідно до вимог часу. Православна віра настільки ослабла, що якби навіть сам Златоуст воскрес і виступив з церковної кафедри з роз'ясненням Христової віри, то наші сучасники послухали б його лише певний час і то цікавості ради.

Майбутнім сільським священикам Никанор радив розпочати свою роботу з навчання населення, яке в більшості своїй не знає віри. Воно не розрізняє святих ікон, не пізнає навіть образ Христа Спасителя. Проте саме народ зберіг справжній дух віри, що є надзвичайно цінним для Церкви. Його потрібно зберегти від впливу різноманітного сектантства. Тож архієрей закликав семінаристів учитися і навчати³²⁵.

Варто зазначити, що 20 грудня 1890 р. (за тиждень до смерті Никанора) вийшов імператорський указ, згідно з яким вводилась плата за навчання в духовних семінаріях Російської імперії (за виключенням Ризької і Холмсько-Варшавської) для вихованців, які не належали до духовного стану. Аналогічно до гімназій Міністерства

³²⁴ Извлечение из Всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1881 г. СПб.: в Синодальной типографии, 1883. Приложения. С. 70, 71, 74, 75.

³²⁵ Никанор (Бровкович). О долге духовного пастырства. Слово, произнесенное в 1884 г. в храме Одесской духовной семинарии в день престольного праздника святого апостола Андрея Первозванного // Андреевский Вестник. 2001. № 1 (2). С 20-22.

народної освіти, плата становила 40 крб. на рік, але не розповсюджувалась на тих, хто на той час уже був семінаристом. 2/3 цих коштів йшли на поповнення капіталу семінарій, а 1/3 залишалася в розпорядженні навчальних закладів, що мало сприяти їх розвитку³²⁶.

Никанор (Бровкович) приділяв значну увагу проблемі розвитку початкової освіти. Упродовж семи років його керівництва Херсонською єпархією було побудовано майже 300 церковно-парафіяльних шкіл. При цьому він зазнав безліч образ від міських і земських чиновників, які відмовляли в допомозі цим закладам, неначе це була його власна проблема. Архієпископ нагадував членам Одеської міської думи, що вони мають сприяти розповсюдженню освіти, культури, ремесел і знань у суспільстві; бути добрими й милосердним до кожного; перебувати на захисті законності й дотримуватись християнської праведності. При цьому варто пам'ятати, що освіта без Христа робить людину зарозумілою з озлобленим серцем³²⁷. Багато разів архієпископ звертався за допомогою до інтелігенції і духовенства, але не завжди результативно.

Відповідно до указу Св. Синоду від 20 червня 1886 р., у церквах Херсонської єпархії під час літургії в день П'ятидесятниці вводився щорічний збір пожертвувань на користь церкви. У цей день Никанор щорічно звертався до всіх православних єпархії з проханням про пожертви на користь церковно-парафіяльних шкіл³²⁸. Він свято вірив у те, що просвітництво народу в дусі православної віри можливе через освітню діяльність церковних шкіл, вважаючи, що безграмотність є одним із нещасть, які переслідують грішне людство. При цьому духовна сліпота гірше фізичної, так як приносить велику шкоду людині й на землі, і після життя. Щоб наблизити високе вчення Христа до людини, Церква закликала всіх священно- і

³²⁶ Высочайшее повеление // ХЕВ. 1891. № 1. С. 4.

³²⁷ Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). Т. 2. С. 206-208.

³²⁸ Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Приб. к ХЕВ. 1887. № 9. С. 378-381.

церковнослужителів допомогти у справі освіти народу в дусі православної віри через церковно-парафіяльні школи³²⁹.

Архієпископ був переконаним прихильником необхідності розвитку науки та її важливість для людського суспільства. Під час перебування на чолі Херсонської єпархії Никанор продовжував свої наукові дослідження, які стосувалися здебільшого філософських питань. Його тритомне видання творів «Позитивна філософія та надчуттєве буття» (1875-1888 рр.) отримало високу оцінку в європейських наукових колах³³⁰.

Проте науку він нерозривно пов'язував із православ'ям і вірою в Бога. Никанор піддавав гострій критиці тих мислителів, які вважали себе розумнішими за самого Бога і відкидали історичне християнство. Але відмовившись від Бога, безсмертя та моралі, вони відмовилися й від усякої благородної мети життя. Замість ідеалів добра для себе та інших, вони приносили зло, розвал, ненависть до життя, що може привести до самознищення³³¹.

Никанор (Бровкович) був членом імператорської Академії наук, ОТІС, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії та інших наукових інституцій. Його плідна діяльність була відзначена високими нагородами, серед яких: орден св. Володимира 3-го ступеня, ордени Анни 1-го та 2-го ступенів, грецький орден Спасителя та ін.³³².

Помер архієпископ Никанор (Бровкович) 27 грудня 1890 р. і похований в Одеському Спасо-Преображенському соборі. Після знищення собору в 1836 р. його прах перенесено до некрополя Одеського Свято-Успенського монастиря.

У відповідності з духовним заповітом архієпископа Никанора Одеському архієрейському дому передано його портрет, Хрестовій церкві – св. церковне начиння та власні церковно-богослужебні

³²⁹ Діанова Н. М. Архієпископ Никанор (Бровкович) як науковий та релігійний діяч // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. Вип. XXXI. С. 328.

³³⁰ Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. С. 68-69.

³³¹ Беседы и поучения: в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). Т. 3. С. 318-321.

³³² РДІА. Ф. 196. Оп. 439. Спр. 659. Арк. 50, 51, 57.

книги. Одеському кафедральному собору Владика заповідав чотири власні мантиї, деяку частину церковного начиння, килим, крісло, усі свої наперсні хрести і орденські знаки. Одеській духовній семінарії – портрет Костянтина Петровича Побєдоносцева, якого вважав кращим обер-прокурором Св. Синоду та всі свої дипломи, царські грамоти для збереження в бібліотеці, а також портрети Московських митрополитів Філарета і Макарія. Бібліотеці Новоросійського університету архієрей подарував живописний, в позолоченій рамі портрет поета О. Пушкіна в зрілому віці³³³.

3.3. Архієпископ Іустин (Охотін)

Короткий проміжок часу (1891-1893 рр.) Херсонську єпархію очолював архієпископ Сергій (Ляпидевський-Каркадиновський), який став наступником Никанора (Бровковича). 9 серпня 1893 р. його призначено митрополитом Московським і Коломенським і він назавжди покинув українські землі.

У 1893 р. Херсонським архієпископом став Іустин (Охотін), який перебував на чолі єпархії до 1905 р. і зробив значний внесок у її розбудову.

Народився Іустин – в миру Іван Якович Охотін – 12 листопада 1828 р. у м. Арзамас Нижегородської губернії в сім'ї священика. Середню освіту він здобув в Нижегородській духовній семінарії, а вищу – в СПб.ДА. На останньому курсі академії він прийняв постриг з ім'ям Іустин, а після завершення навчання отримав призначення на посаду викладача Костромської духовної семінарії (1853 р.). Тож перший етап діяльності Іустина був пов'язаний з освітянською роботою. У 1855 р. його переведено до Ярославля, спочатку на посаду інспектора місцевої духовної семінарії, в через рік – на посаду виконуючого обов'язки її ректора. У 1858 р. Іустин у сані архімандрита був затверджений на посаді ректора семінарії. Проте період його роботи в галузі освіти був недовгим. У 1870 р. архімандрита викликано до С-Петербурга для служіння при Св.

³³³ Памяти в Бозе почившего Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. С. 54.

Синоді, а рік по тому розпочався період його пастирської роботи. Іустин спочатку був хіротонізований на єпископа Острозького, вікарія Волинської єпархії (1871-1879 рр.), потім очолював Харківську (1879-1882 рр.), Подільську (1882-1887 рр.) та Курську (1887-1893 рр.) єпархії. На усіх місцях свого служіння єпископ приділяв значну увагу розвитку духовної освіти. Завдяки його клопотанням відкривалися нові церковно-парафіяльні школи, розвивалися духовні училища. Крім цього він займався місіонерською діяльністю, прагнучи відвернути православне населення від впливу протестантських течій та іновірців. Тож коли Іустина в сані архієпископа переведено до Херсонської єпархії (3 вересня 1893 р.), він мав неабиякий досвід просвітницької та адміністративної роботи.

Вагому роль у просвітницькій роботі архієрея відігравав церковно-релігійний аспект. В умовах кризових явищ, які спостерігалися в Православній церкві наприкінці ХІХ ст., все більшого значення набувала проповідницька та місіонерська робота духовенства. Для зміцнення позицій православ'я, посилення його впливу на духовне життя населення та активізації місіонерської діяльності, під покровительством єпархіальних архієреїв південного регіону Російської імперії, де вплив протестантських течій був найбільшим, наприкінці ХІХ ст. були засновані православні церковні братства. Одним із перших стало Олександро-Невське братство, засноване 4 грудня 1868 р. у Таврійській єпархії при Сімферопольському кафедральному соборі під покровительством Преосвященного Гурія (Карпова).

В Одесі з 1880 р. діяло Свято-Андріївське братство, яке було відкрите при семінарській церкві. Викладачі семінарії стали одними з перших його членів. Головна мета братства полягала в поширенні серед населення православного вчення та протидія усіляким відхиленням від нього. Досягнення мети пов'язувалось з активною боротьбою проти сектантства і розколу шляхом видання брошур і листків та здійснення місіонерської роботи серед населення єпархії. Згодом братство розширило межі своєї діяльності за рахунок

проведення в храмах народних читань і бесід у недільні та святкові дні, заснування бібліотек при церквах та розповсюдження книг, ікон і картин релігійного змісту в різних населених пунктах єпархії³³⁴.

У 1900 р. до складу братства входили 10 місіонерів, які проводили бесіди з православними та сектантами, розповсюджували антисектантські книги та брошури, надавали допомогу тим, хто вийшов із сект і приєднався до Православної церкви³³⁵. На кошти братства та пожертви від приватних осіб у 1902 р. відкрито православну церкву в німецькій колонії Ландау для російських робітників, які приїздили туди з різних регіонів у пошуках роботи³³⁶.

У 1902 р. у доповіді Св. Синоду про стан справ у єпархії архієпископ підкреслював, що релігійні погляди різних верств населення Херсонської єпархії відрізнялися своєю неоднозначністю. Сільські жителі здебільшого зберігали відданість Православній церкві. Лише у великих селах, де мали місце контакти з іновірцями, спостерігались коливання в релігійних переконаннях. Населення міст, особливо Одеси, Миколаєва, Херсона та Єлисаветграда, де проживала значна кількість представників різних конфесій, до Церкви відносилось більш стримано. Частина жителів, яка відвідувала храми, не мала глибокої віри і їх релігійність носила формальний характер. Напередодні церковних свят у містах влаштовувались літературні вечори, лекції, концерти та спектаклі, що вказує на байдужість до традицій Православної церкви³³⁷.

Для укріплення православної віри серед жителів Одеси та активізації їх церковного життя Іустин (Охотін) започаткував проведення морально-релігійних читань для місцевої інтелігенції. Перші такі читання були організовані Єлисаветградським єпископом, головою Свято-Андріївського братства Феодосієм (Олтаржевським) 6 грудня 1904 р. у приміщенні чоловічої гімназії, де зібралося біля

³³⁴ Десятилетие Одесского Свято-Андреевского братства, учрежденного при Одесской Духовной семинарии. Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1891. С. 6.

³³⁵ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 г. СПб. : Синодальная типография, 1903. С. 71.

³³⁶ РДІА. Ф. 796. Оп. 440. Спр. 1215. Арк. 14.

³³⁷ РДІА. Ф. 796. Оп. 440. Спр. 1215. Арк. 35-37.

100 слухачів. Про вагомість заходу свідчить присутність архієпископа Іустина (Охотіна), ректора духовної семінарії Анатолія (Каменського), законовчителів, представників духовенства. Феодосій (Олтаржевський) під час свого виступу зазначив, що Свято-Андріївське братство розпочало цикл бесід релігійно-морального змісту, які відповідають потребам сучасного суспільства. Вони спрямовані на розповсюдження серед населення православно-християнського вчення. Члени братства були впевнені, що розлад серед інтелігенції, який особливо проявився останнім часом у релігійно-моральній площині, таїть у собі небезпеку не лише для окремої особистості, але й для всього народу. Лише через зміцнення духу кожного можна спільними зусиллями добитися духовного відродження країни³³⁸. На перших читаннях з лекцією «Наукове і педагогічне значення питання сучасного богослов'я» виступив професор ІНУ протоієрей О. Клітін³³⁹. Він обґрунтував тезу про пріоритетну роль богослов'я для інтелектуального і морально-духовного розвитку людини. Особливе значення воно відіграє в процесі формування майбутньої еліти суспільства, яка має опанувати науку і стати на шлях духовної досконалості.

Наступні читання відбулися 9 січня 1905 р., на яких з лекцією виступив протоієрей С. Петровський. Ця лекція, яка була опублікована на шпальтах «Херсонских епархиальных ведомостей», своїм змістом різко відрізнялась від попередніх проповідей протоієрея. Він розглянув тему війни, яка була надзвичайно актуальною в умовах російсько-японської війни 1904-1905 рр. Його виступ прозвучав у контексті політики російського уряду і мав яскраво виражений проімперський характер, головна ідея якого полягала у моральному виправданні війни. С. Петровський представив війну як світовий закон, який, з одного боку, є великим злом і нещастям для людства, а з іншого – могутнім засобом для розвитку народів у культурному і духовному відношеннях. Він

³³⁸ Открытие религиозно-нравственных чтений в г. Одессе // Приб. к ХЕВ. 1905. № 1. С. 7, 8, 10.

³³⁹ Клитин А. Научное и педагогическое значение вопросов современного богословия // Приб. к ХЕВ. 1905. № 3. С. 91-112.

підкреслив, що війна є актом вищої волі народу і Помазаника Божого, а тому справедливість її не може підлягати сумніву. Більш того, вона є ланкою в сплетінні явищ Вищої доцільності в площині Божественного Промислу. Подібні слова, на наш погляд, є непередбачуваними від священнослужителя, який раніше так яскраво описував жахи Кримської війни³⁴⁰.

З метою поживлення місіонерської роботи в Миколаєві та Херсоні були створені православні осередки, подібні до Одеського. Так, 14 вересня 1891 р. у Херсоні засновано Хрестовоздвиженське православне церковне братство, яке було подібним за своєю структурою і цілями Одеському Свято-Андріївському братству. Воно займалося просвітницькою діяльністю, служило справі утвердження православ'я та боролось проти сектантства. Його попечителем став єпархіальний вікарій, єпископ Новомиргородський Мемнон (Вишневський)³⁴¹.

З ініціативи архієпископа Іустина (Охотіна) Рада Свято-Андріївського братства організувала особливе відділення в Миколаєві, де знаходилась значна кількість різних сект. 5 березня 1903 р. було відкрито Миколаївське відділення Одеського Свято-Андріївського братства на чолі з протоієреєм М. Автономовим³⁴². Проте, діяльність зазначених братств не принесла очікуваних наслідків і чисельність різноманітних сект суттєво не зменшилась. Найбільш складною релігійною ситуацією була в Таврійській та Херсонській єпархіях, де проживала значна кількість іновірців. Так, у 1900 р. у Херсонській єпархії кількість прихильників штундизму становила 5000 осіб. Саме в цей час їх пропагандистська діяльність носила найбільш активний характер. Вони створили добре згуртовану релігійну общину на чолі з фанатично налаштованими лідерами і не піддавалися впливу православних місіонерів. Їхні представники

³⁴⁰ Діанова Н. М. Діяльність православних братств на півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. XXXVIII. С. 55.

³⁴¹ Отчет Херсонского Крестовоздвиженского православного церковного братства за 1892 год // Приб. к ХЕВ. 1893. № 7-8. С. 157-162.

³⁴² Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского градоначальства на 1904 год. Николаев : Русская типо-литография, 1903. С. 75.

їздили по всій губернії, здійснювали агітаційну роботу в межах Херсонської єпархії і залучили до своїх рядів 117 православних. На думку обер-прокурора Св. Синоду причина цього полягала в подібності віровчення, фанатичності лідерів та привабливості молитов штундистів, які супроводжувались прекрасним хором³⁴³.

Місіонерська діяльність архієпископа та підвідомчого духовенства не могла бути високорезультативною, що спричинено низкою факторів. Домінуючими серед них є соціально-економічний та політичний чинники, які проявилися у відсутності коштів та належної підтримки в суспільстві, зміна духовних пріоритетів частини населення, розчарування в Православній церкві та, як наслідок, поширенні ідей протестантизму й атеїзму.

Неабияку роль в просвітницькій діяльності Іустина (Охотіна) відігравав освітній аспект. Як і його попередники, що очолювали Одеську кафедру, основну увагу він приділив розвитку духовної освіти, опікуючись, насамперед, подальшою розбудовою Одеської духовної семінарії. На цей час вона була провідним осередком духовної освіти не лише в Херсонській єпархії, але й в південному регіоні Російської імперії. У період єпархіального керівництва Іустина в семінарії змінилося три ректора. До 1900 р. ректором залишався Мартирій Федорович Чемена, який понад три десятки років здійснював плідне керівництво цим навчальним закладом (1868-1900 рр.). Завдяки його успішній діяльності були створені сприятливі умови для ефективної роботи. Про це свідчить вдало підібраний колектив викладачів, переважну більшість яких становили вихованці духовних академій, що мали науковий ступінь кандидатів богослов'я. Спільними зусиллями ректора і професорсько-викладацького складу семінарії вона наприкінці XIX ст. досягла значних показників свого розвитку³⁴⁴.

Деякі викладачі семінарії займались видавництвом своїх праць з відповідних предметів. Зокрема, викладач богослов'я, протоієрей

³⁴³ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 г. С. 232, 237.

³⁴⁴ Діанова Н. М. Ректор Одеської духовної семінарії Мартирій Федорович Чемена // Інтелігенція і влада. Одеса, 2014. Вип. 30. С. 276.

І. Стрельбицький, приділяв значну увагу питанням, пов'язаних з розколом та діяльністю протестантських течій. Це знайшло своє відображення у його працях з даної проблематики. Одну з них, присвячену старообрядництву, він 15 листопада 1896 р. подарував протоієрею, професору богослов'я Новоросійського університету В. Войтковському з підписом: «Его Высокопреподобию, Высокопочтенному о. Василию Мироновичу Войтковскому». Той згодом з печаткою «Дар профессора В. М. Войтковского» передарував книгу університетській бібліотеці³⁴⁵.

Досить короткий проміжок часу (1900-1902 рр.) семінарію очолював протоієрей Василь Антонович Флоровський, якого потім призначено настоятелем Одеського кафедрального Спасо-Преображенського собору. Його наступником (1903-1906 рр.) став архімандрит Анатолій (Каменський), який був палким прихильником ідеї збереження самодержавства і брав активну участь у російському патріотичному русі. Попри свій сан, входив до складу керівних органів деяких монархічних організацій, що сприяло поширенню відповідних ідей в семінарії.

Архієпископ здійснював постійний контроль над роботою Правління семінарії та навчально-виховним процесом. Основна проблема навчального закладу полягала у відсутності комфортного приміщення для навчання та проживання семінаристів. Цю проблему, яка турбувала попередніх Херсонських архієреїв, вдалося вирішити Іустину. Завдяки його активним зусиллям, у 1903 р. було побудоване нове приміщення Одеської духовної семінарії на вулиці Канатній, при освяченні якого він пожертвував 5 000 крб. на запровадження стипендій для семінаристів і 5 000 крб. на утворення капіталу для облаштування квартир викладачам³⁴⁶.

Архієрей сприяв розвитку вже існуючих єпархіальних духовних училищ та розбудову нових. За його клопотанням в єпархії було засноване друге (після Одеського) жіноче училище в Єлисаветграді,

³⁴⁵ Свящ. І. Стрельбицький. Облечение раскола, известного под именем старообрядничества. Одесса: тип. Е. И. Фесенка, 1896. 289 с.

³⁴⁶ Духовенство Одессы / авт.-сост. А. В. Михальченко. Одесса : «ТЕС», 2012. С. 200.

яке називали «Іустинівським». У 1899 р. був відкритий новий єпархіальний притулок для літнього духовенства, на будівництво якого Іустин пожертвував 30 300 крб.

На 1902 р. значно зріс освітній рівень духовенства Херсонської єпархії, де налічувалось 53 протоієрея і 743 священика. 11 протоієреїв і 28 священиків мали вищу духовну освіту, два – університетську, 510 – закінчили повний курс семінарії³⁴⁷. Тож 69 % священнослужителів мали спеціальну фахову підготовку.

Іустин здійснював постійний контроль за викладанням релігійних дисциплін у світських навчальних закладах, де їх викладали представники духовенства. Серед найбільш сумлінних викладачів Закону Божого, які поєднували викладацьку роботу із церковним служінням, варто відзначити настоятеля Петро-Павлівської церкви протоієрея М. Косовського, протоієрея цієї церкви П. Архангельського, та священика Одеського кафедрального собору С. Петровського. У 1894 р. архієпископ відзначив успішну викладацьку діяльність С. Петровського в Одеській жіночій гімназії А. Броккенгеймер і призначив його членом Правління духовної семінарії від духовенства.

На зламі XIX – XX ст. важливу роль у процесі релігійного виховання дітей відігравали церковно-парафіяльні школи, які діяли при церквах і монастирях. Вони повинні були не лише надати початкову освіту, але й зміцнити релігійний дух, який значно ослаб серед населення наприкінці XIX ст.³⁴⁸. Для їх управління в губерніях, згідно з указом Св. Синоду, були засновані єпархіальні училищні ради, які діяли під керівництвом архієпископів і підпорядковувались училищній раді при Св. Синоді. До їх функцій входили: формування штатних посад для вчителів, розгляд і затвердження звітів про роботу шкіл, призначення оплати вчителям, розгляд скарг тощо. До ради входили: помічник голови, призначений обер-прокурором Синоду за узгодженням із головою ради і чотири члена з числа осіб, маючих педагогічну освіту.

³⁴⁷ РДІА. Ф. 796. Оп. 440. Спр. 1215. Арк. 25.

³⁴⁸ Задача церковно-приходской школы // Приб. к ХЕВ. 1889. № 4. С. 101.

Через посередництво цієї інституції реалізовувались відповідні укази Синоду, які мали відношення до діяльності церковно-парафіяльних шкіл. Частина із них торкалася заходів захисту від впливу сектантів³⁴⁹. Згідно з рішенням Св. Синоду 1897 р., Єпархіальній вченій раді дозволялось ввести в двохкласних школах курс викладання загальних відомостей про розкол і місцеві секти з метою посилення боротьби з ними³⁵⁰.

Щорічні звіти про діяльність церковно-парафіяльних шкіл друкувалися на шпальтах «ХЕВ», що свідчить про важливість цього питання для керівництва єпархії. У 1892/93 н. р. у Херсонській єпархії налічувалась 461 парафія, де діяли церковно-парафіяльні школи чи школи грамоти. Найбільша кількість їх діяла в Єлисаветградському (115), Херсонському (108) та Олександрівському (94) повітах. При 22 парафіях (всього їх було 483) ніяких шкіл взагалі не було. Чисельність учнів становила 15733 особи, в той час як у межах єпархії проживало 181 663 особи шкільного віку³⁵¹. Лише 9 % дітей навчалось в православних початкових навчальних закладах, що свідчить про недостатній рівень впливу духовенства на парафіян, які з різних причин відмовлялися віддавати своїх дітей до школи.

У 1902 р. в Херсонській єпархії діяло 333 церковно-парафіяльних школи та 348 шкіл грамоти, де навчалось 34298 осіб: 23 726 хлопчиків і 10 572 дівчинки. Найбільша кількість церковно-парафіяльних шкіл знаходилась в Єлисаветградському повіті (75) і найменша – в Тираспольському (30). Викладачами в школах працювали члени кліру (4 священника, 49 дияконів і 217 причетників), спеціальні учителі (352) та учительки (220). Вчителі в цілому не відзначалися особливо високим рівнем освіти: 19 із них закінчили повний курс духовних семінарій, 10 – учительської семінарії, 2 – світських середніх навчальних закладів, 2 – вищих навчальних закладів. 92 учительки закінчили єпархіальні училища, 25 – гімназії

³⁴⁹ ДААРК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

³⁵⁰ Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем правительствующем Синоде. Еженедельное издание. СПб.: Синодальная типография, 1897. С. 303-304.

³⁵¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1892/93 учебном году // Приб. к ХЕВ. 1894. № 7. С. 145, 148.

та прогімназії. Викладачами Закону Божого в церковно-парафіяльних школах працювали 344 церковнослужителя, в тому числі: 15 протоієреїв, 276 священників, 15 дияконів і 14 причетників³⁵². Ці школи відігравали важливу роль в системі культурно-освітнього розвитку населення: вони давали знання з основних предметів, сприяли зростанню християнської моралі та культури і зміцненню православ'я³⁵³.

За свою плідну діяльність на чолі Херсонської єпархії Іустин (Охотін) був нагороджений орденом Св. Олександра Невського, прикрашеним діамантами (1896 р.), болгарським орденом «За громадянські заслуги» 1-го ступеня, який йому дозволено прийняти і носити (1898 р.), діамантовим хрестом для носіння на клобуку (1901 р.), орденом Хреста Спасителя 1-го ступеня від грецького короля (1903 р.), орденом св. Володимира 1-го ступеня (1904 р.).

Архієрей був дійсним і почесним членом наукових інституцій і товариств, зокрема: Православного Палестинського товариства (з 1882 р.), Православного Братства Св. Рівноапостольного князя Володимира в Берліні (з 1892 р.), ОТІС (з 1894 р.), СПб.ДА (з 1896 р.), КДА (з 1901 р.) та ін.³⁵⁴.

У березні 1905 р. Іустин звернувся з проханням до Св. Синоду про звільнення від посади за станом здоров'я. Він переїхав до Московського Воскресенського монастиря, де й помер 25 травня 1907 р.

³⁵² РДІА. Ф. 796. Оп. 440. Спр. 1215. Арк. 86, 90.

³⁵³ Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем правительствующем Синоде. Еженедельное издание. СПб.: Синодальная типография, 1897. С. 303-304.

³⁵⁴ Духовенство Одессы / авт.-сост. А. В. Михальченко. С. 201.

3.4. Архієпископ Димитрій (Ковальницький)

Упродовж 1905-1913 рр. Херсонську єпархію очолював видатний релігійний діяч, науковець, колишній професор і ректор Київської духовної академії архієпископ Димитрій (Ковальницький). Його єпархіальне управління відбувалось на тлі важливих історичних подій, пов'язаних з революційними подіями 1905-1907 рр. та соціально-економічним піднесенням Російської імперії в 1913 р. У цей непростий час архієрей повинен був мати талант адміністратора, мудрість та неабияку силу духа. Ці та інші риси характеру Владики викристалізувались у процесі його попередньої життєдіяльності.

Архієпископ Димитрій (Михайло Георгійович Ковальницький) народився 26 жовтня 1839 р. у сім'ї священика в селі Вереси Житомирського повіту Волинської губернії. У 1859 р. закінчив Волинську духовну семінарію й отримав призначення до Кременецького чоловічого духовного училища, де впродовж чотирьох років працював на посаді учителя³⁵⁵. У 1863 р. він вступив до КДА, з якою пов'язано 39 років його життя. Уже під час свого студентського життя Михайло Ковальницький звернув на себе увагу викладачів. Протоієрей І. Пичета згадував, що солідний зовнішній вигляд і серйозне ставлення до студентських обов'язків вигідно виділяло його серед інших студентів. До нього відносились з повагою, але близьких друзів було небагато. Професор В. Певницький зазначав, що відразу помітив обдарованого юнака, якого Господь нагородив неабияким талантом³⁵⁶.

Після закінчення академії (1867 р.) М. Ковальницького зі ступенем магістра, згідно з рішенням обер-прокурора Св. Синоду, призначено викладачем на кафедру морального богослов'я. Про цей період своєї діяльності він згадував неохоче. Ймовірною причиною була розбіжність його поглядів із ректором Філаретом. Після введення в КДА нового Статуту і штату від травня 1869 р. він став доцентом і викладачем давньо-грецької церковної історії. У 1878 р. його обрано, а в 1892 р. затверджено екстраординарним професором

³⁵⁵ Духовенство Одессы. С. 135.

³⁵⁶ ІР НБУВ. Ф. 175. № 149. Арк. 6, 12.

академії. У цей час він прийняв остаточне рішення стосовно свого майбутнього служіння. Через три роки професор прийняв чернечий постриг під іменем Димитрія і отримав сан архімандрита. Незабаром, у 1898 р., його призначено ректором КДА і настоятелем Києво-Братського першокласного монастиря³⁵⁷. Упродовж п'яти років перебування на цій посаді Димитрій значно активізував наукову роботу. Він організував низку заходів для належного святкування 300-річчя КДА. Серед них – видання актів з історії академії.

Завдяки ініціативі Димитрія була значно поживлена робота Церковно-історичного і Археологічного товариства, яке діяло при Київській духовній академії. У 1901 р. за ініціативи голови Товариства, ректора академії Димитрія (Ковальницького), відбулася його подальша реорганізація, зумовлена розширенням сфери наукової діяльності. Після певних дискусій, викликаних розбіжностями поглядів серед членів Товариства, був прийнятий проект Статуту Церковно-історичного і Археологічного товариства при КДА, який був затверджений указом імператора і Св. Синоду. Зреформоване Товариство ставило за мету: 1) розробку богословської науки з позицій церковної історії та археології; 2) зібрання, дослідження та збереження церковно-історичних старожитностей. Згідно з новим Статутом дійсними членами Товариства могли бути не лише працівники та службовці академії, але й інші особи, які сприяли розвитку Товариства шляхом власної наукової роботи або грошових пожертвувань. Вони мали відвідувати церкви і монастирі в пошуках церковних старожитностей за своїм вибором чи за призначенням Товариства й надавати звіт про історично-археологічне значення знайдених пам'яток³⁵⁸.

Характерною рисою Товариства була підпорядкованість потребам музею, який був його складовою. З часом музей перетворився на важливий науковий центр, де займались науковою роботою студенти та викладачі КДА, Київського та Новоросійського

³⁵⁷ РДА. Ф. 796. Оп. 439. Спр. 322. Арк. 53.

³⁵⁸ ЦДАК. Ф. 1396. Оп. 71. Спр. 71. Арк. 10-11, 14-17.

університетів, працівники музеїв, бібліотек та представники духовенства³⁵⁹.

Варто зазначити, що з початком діяльності Товариства КДА з ним активно співпрацювало духовенство Херсонської єпархії на чолі з архієпископами, які були його почесними членами. Серед дійсних членів цієї інституції варто відзначити ректора Одеської духовної семінарії М. Чемену та її викладачів – Л. Мацєєвича й М. Бого-явленського, викладача Одеського духовного училища І. Чемену, протоієрея, настоятеля Одеської Успенської церкви І. Воскресенського та багатьох інших. Вони брали участь у науковій роботі, займалися пошуками старожитностей та християнських цінностей і надсилали їх до музею³⁶⁰.

У 1902 р. закінчився період перебування на посаді ректора КДА та викладацької діяльності Дмитрія (Ковальницького). Подальша частина його життя була пов'язана з пастирським служінням. Відповідно до рішення Св. Синоду він очолив Тамбовську (1902 р.), Казанську (1903-1905 рр.) і, нарешті, Херсонську єпархії (1905-1913 рр.).

Проте, навіть після призначення на Одеську кафедру Дмитрій не поривав тісних стосунків з КДА. Він не лише цікавився життям академії, але й надавав їй матеріальну допомогу. У 1905 р. Св. Синод затвердив проект професорів С. Голубєва та М. Петрова про видання «Актів і документів, що відносились до історії Київської духовної академії» і виділив щорічну субсидію в розмірі 1 тис. крб., яка мала сплачуватися впродовж 10 років. Архієпископ не лише схвалив це рішення, але й надіслав Раді КДА 800 крб. на видавництво цієї праці³⁶¹.

В Одесі Дмитрій зосередив основну увагу на просвітницькій діяльності та зміцненні позиції Православної церкви. Тут повною мірою розкрився адміністративний талант Владики, проявилися його

³⁵⁹ Шип Н. А. З історії Київської духовної академії. УІЖ. 1996. № 3. С. 100.

³⁶⁰ Отчет Церковно-Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1900 г. // Труды Киевской духовной Академии. Т. 1. Кн. 3. К., 1901. С. 474; Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной Академии за 1904 г. // Труды Киевской духовной Академии. Т. 1. Кн. 4. К., 1905. С. 123.

³⁶¹ Діанова Н. М. Архієпископ Херсонський і Одеський Дмитрій (Ковальницький) // Гілея : науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 87. С. 87.

висока працездатність, любов до просвітницької і благодійницької діяльності. Його пастирське служіння розпочалося з тяжких випробовувань. Восени 1905 р. відбулися масові заворушення та єврейські погроми в Херсоні, Миколаєві та Одесі, в яких активну участь брали православні жителі цих міст. Дмитрій (Ковальницький), якому була притаманна любов до порядку і законності, рішуче засудив ці неподобства. Зазвичай стриманий, він зайняв непримириму позицію до цих подій. У своєму зверненні до християн Одеси він виступив за негайне припинення безчинств, вбивств, насилля та грабунків, які відбувалися в місті та повернення до спокійного життя. Він назвав ці дії тяжким злочином і ганьбою для православних християн. Архієпископ нагадував усім приклад Ісуса Христа – не мститися за зло і молитися за ворогів своїх³⁶².

У грудні Дмитрій закликав духовенство організувати на усій території Херсонської єпархії допомогу голодуючим людям, які постраждали внаслідок безпорядків і неврожаю. Для цього в усіх церквах під час богослужіння відбувався збір пожертв для постраждалого населення³⁶³.

Серед випробувань, які випали на долю Православної церкви в період революційних подій 1905-1907 рр. стала поява обновленського руху, основна мета якого полягала в здійсненні внутрішньої перебудови церкви та відокремлення її від держави. Православне духовенство здебільшого не було готовим до кардинальних змін, а тому царський Указ від 17 квітня 1905 р. про свободу віросповідання вважало підставою для посилення позицій сектантів та іновірців.

Дмитрій взяв активну участь у роботі комісії з підготовки Всеросійського церковного собору – «Предсоборного Присутствія», яка розпочала свою роботу в березні 1906 р. Він був призначений головою відділу для розробки і підготовки питань для Собору³⁶⁴.

³⁶² Воззвание к христианам города Одессы / Дмитрий (архиепископ Херсонский и Одесский) // ХЕВ. Неофиц. Отдел. 1905. № 21. С. 353-357.

³⁶³ Предложение духовенству Херсонской епархии об открытии во всех церквах во время богослужений сбора пожертвований в пользу нуждающихся и голодающих епархии / Дмитрий (архиепископ Херсонский и Одесский) // ХЕВ. 1905. № 24. С. 425-427.

³⁶⁴ РДІА.Ф. 796. Оп. 439. Спр. 322. Арк. 53.

Архієпископ відстоював думку про канонічність існуючого в Росії церковного ладу – синодально-єпископського, вважаючи, що держава сильна завдяки сильній Російській православній церкві.

Після завершення революції, активність духовенства Херсонської єпархії, на відміну від північних регіонів України, почала вщухати, й ідеї оновлення та реформування церкви відійшли на задній план. Основну увагу архієрей зосередив на проблемі підвищення морально-релігійного стану парафіян. Перед духовенством постала нагальна задача активізувати просвітницьку роботу серед населення єпархії. Важливого значення набувала пастирська діяльність, в основі якої лежала жива проповідь, близька і зрозуміла кожній людині.

Протоієрей Г. Флоровський писав, що душу православної людини, розтривожену злими сумнівами і обманом, зцілити та укріпити можна лише світлом Христового розуму, словом щирості і правди, словом Духа і сили. Наступив час, коли кожне питання, що виникає на потребу дня, повинно мати християнську відповідь. Богослов'я перестає бути приватною справою, якою кожен може займатись в залежності від таланту, бажання чи натхнення. Воно повинне стати спільною справою, релігійним покликанням, духовною зброєю духовенства в боротьбі за збереження православної віри, духовності та християнської моралі³⁶⁵.

У таких умовах вагома роль відводилась церковно-релігійній складовій просвітницької роботи Дмитрія (Ковальницького). Завдяки його клопотанням на основі Єпархіального дому в 1908 р. розпочалося будівництво загальноєпархіального релігійно-просвітницького центру. Там вирішено влаштувати храм із читальною залою для населення й розмістити просвітницько-благодійні установи: єпархіальну бібліотеку, училищну раду з книжковим складом і зразковою церковно-парафіяльною школою, Свято-Андріївське братство, касу взаємодопомоги та готель для прибуваючих до Одеси священнослужителів. 22 січня 1910 р. Дім був освячений і отримав назву «Димитрівського» на честь

³⁶⁵ Флоровский Г. В. Пути русского богословия. С. 516-517.

священномученика Димитрія Солунського. У промові архієпископа, виголошеній з цієї нагоди, прозвучала заклик «об'єднатися всім православним у вірі й любові для успішної відсічі жорстокого натиску на Церкву її численних ворогів, які прагнуть розхитати вікові устої церковного життя, зруйнувати основи православ'я, яке є головною опорою Російської держави». Він розумів, що Церкву чекають тяжкі випробовування, адже «все голосніше звучать заклики про відділення церкви від держави, все шаленішими стають наклепи, які збуджують народну юрбу проти Церкви та її матеріального надбання»³⁶⁶.

Релігійно-просвітницьким цілям мали служити бібліотека і музей при Єпархіальному домі. Духовенство та світські особи жертвували туди відповідну літературу та пам'ятки церковної історії. Зокрема, Лев Степанович Мацеєвич, передавав до бібліотеки й музею низку цінних книг і рукописів. Димитрій (Ковальницький) помістив до музею знайдені листи Никанора (Бровковича) до тираспольського протоієрея М. Вижевського, в яких він радився з ним з приводу боротьби з штундизмом, звернення до духовенства та до Ради Свято-Андріївського братства³⁶⁷.

Архієпископ чудово усвідомлював, що могутнім засобом для поширення просвітництва серед населення є типографія. Він особисто пожертвував 20 000 крб. на приміщення та технічне обладнання для неї при Єпархіальному домі. Ще 5 500 крб. він виділив на будівництво там церковного училища. У цілому на розбудову та благоустрій Єпархіального дому ним було пожертвовано 150 000 крб.³⁶⁸.

Вагомою складовою просвітницької роботи Димитрія (Ковальницького), як і його попередників, був розвиток освіти. Основну увагу він приділяв діяльності духовних навчальних закладів, насамперед, духовної семінарії, показники успішності якої зросли за період його перебування на чолі Одеської кафедри. Підтвердженням є

³⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. 175. № 149. Арк. 138.

³⁶⁷ ІР НБУВ. Ф. 175. № 149. Арк. 151-152.

³⁶⁸ ІР НБУВ. Ф. 175. № 149. Арк. 142, 143, 150, 152.

статистичні дані із звітів обер-прокурора Св. Синоду. Так у 1905 р. в Одеській духовній семінарії навчалося 268 учнів і працювали 13 викладачів. У цьому році до навчального закладу вступили 50 осіб, а 41-а особа завершила своє навчання. Два випуски вступили до КДА, п'ять – до університетів і 25 залишились на єпархіальній службі³⁶⁹.

На 1912/13 навчальний рік до Одеської духовної семінарії вступили 75 учнів, а загальна чисельність семінаристів зросла до 330 осіб, що перевершує показник 1905 р. на 62 особи. Переважну більшість серед вихованців навчального закладу, як і раніше, становили діти духовенства – 272 особи. Навчальний процес, крім ректора, інспектора та його помічників, забезпечували 15 викладачів, 14 з яких були кандидатами богослов'я³⁷⁰.

Упродовж 1905/1906 н. р. ректором семінарії залишався архімандрит Анатолій (Каменський), а з 1906 р. на цю посаду призначено протоієрея Костянтина Бречкевича. Одночасно він виконував функції голови Одеського єпархіального Свято-Андріївського братства, голови комітету по проведенню народних бесід-читань морально-релігійного змісту в Одеському єпархіальному домі, члена комітету правління місіонерського товариства, редактора «Херсонских епархиальных ведомостей», члена Херсонської єпархіальної училищної ради та члена історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Попри значне навантаження та революційний період, ректору вдалося зберегти попередні надбання семінарії та добитися її подальшого піднесення. Він доброзичливо ставився до викладачів та семінаристів, демонструючи при цьому справжню турботу й готовність надати потрібну допомогу³⁷¹.

³⁶⁹ Всподданийший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905-1907 гг. СПб., 1910. С. 156-157.

³⁷⁰ Всподданийший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г. СПб., 1915. С. 66, 67, 70, 71.

³⁷¹ Двадцатипятилетие служебной деятельности ректора Одесской духовной семинарии протоиерея Константина Васильевича Бречкевича // ХЕВ. Отдел неофициальный. 1909. № 18. С. 445-447; 457-460.

Поряд із богословськими і церковно-історичними предметами в семінарії викладались світські науки, вагоме місце серед яких посідали іноземні мови. У 1910/11 н. р. навчальний процес забезпечували 11 викладачів обов'язкових предметів, які мали вищу духовну освіту та 4 викладачі необов'язкових предметів (малювання, гімнастики та інші). Серед них було 14 кандидатів богословських наук, що свідчить про високий рівень освіти в цьому навчальному закладі, де на цей час отримували знання 285 вихованців³⁷².

Для боротьби з розповсюдженням революційних ідей, в програмі морального богослов'я, яке читав К. Спасський, виокремлено години на розгляд соціалістичних ідей та критику марксизму. Вихованці отримували знання про поняття соціалізму, розглядали приклади комуністичного вчення Т. Мора, Кампанелли, Мореллі та інших утопістів. Вони вивчали коротку історію розвитку соціалістичних теорій в Німеччині, Франції і Росії. При цьому відзначався низький рівень розвитку промисловості в Росії та неосвіченість робітників. Семінаристам доводилась хибність марксистського вчення, викривлення ним ідеалів свободи, ворожість по відношенню до релігії та християнської церкви. У зв'язку з відсутністю підручників із даного предмету, учням видавалися короткі письмові конспекти. Дехто конспектував лекції самостійно³⁷³.

Необхідність спеціальної підготовки майбутніх священнослужителів, які б могли успішно здійснювати місіонерську роботу, спонукали Дмитрія (Ковальницького) ввести до навчальної програми Одеської семінарії нові предмети: дикцію, декламацію та ораторське мистецтво³⁷⁴. Під керівництвом ректора там працював проповідницький гурток, до якого входили вихованці випускного класу. Його мета полягала в тому, щоб навчити майбутніх священнослужителів читати проповіді, не користуючись ніякими записами. Ці нововведення були зумовлені необхідністю вдосконалення проповідницької майстерності церковно- і

³⁷² РДІА. Ф. 802. Оп. 15. Спр. 419. Арк. 4, 11, 13.

³⁷³ РДІА. Ф. 802. Оп. 15. Спр. 419. Арк. 6-8.

³⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. 175. № 149. Арк. 167.

священнослужителів в умовах посилення впливу розкольників і сектантів і підготовці їх до майбутньої місіонерської роботи.

У 1908 р. були прийняті та затверджені архієпископом нові правила, у відповідності з якими в семінарії вводився інститут класних вихователів, які мали стати помічниками інспекторів у виховній роботі. Для їх оплати єпархіальне керівництво виділяло по 160 крб. на рік. Ці заходи мали на меті покращити дисципліну серед семінаристів. У вільний від занять час (до 17-ї год.) вихованцям дозволялись щоденні прогулянки в Ботанічному саду та по морському узбережжю. Заохочувалось їх заняття музикою та гімнастикою. Семінарію часто відвідували архієпископ та представники духовенства єпархії³⁷⁵.

Упродовж архієрейського служіння Димитрія (Ковальницького) в Херсонській єпархії належним чином розвивалися духовні училища, які знаходилися в Одесі, Херсоні та Єлисаветграді. Якщо в 1905 р., за даними обер-прокурора Св. Синоду, там навчалось відповідно 137, 104 і 160 учнів, переважну частину яких становили діти духовенства³⁷⁶, то в 1813 р. їх чисельність, за виключенням Одеського, дещо зросла. Так в Одеському училищі в цей час здобували освіту 134 особи, в Херсонському – 127 і в Єлисаветградському – 190 осіб, в основному вихідці зі стану духовенства³⁷⁷. У кожному з них обов'язкові предмети викладали шість викладачів, які мали ступінь кандидата богослов'я. До обов'язкових дисциплін належали: священна історія, арифметика, географія, природознавство, російська, старослов'янська і грецька мови та латина. Без вищої освіти в училищах працювали лише викладачі необов'язкових предметів: церковного співу, гімнастики, малювання, музики та ін. У звіті Одеського духовного училища за 1910-1911 н. р., направленому до Навчального комітету при Св. Синоді, зазначено, що там у цей час навчалось 158 учнів, серед яких

³⁷⁵ РДІА. Ф. 802. Оп. 15. Спр. 419. Арк. 14, 15.

³⁷⁶ Всподданийший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905-1907 гг. С. 173.

³⁷⁷ Всподданийший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г. С. 94, 95.

було два іноземця: серб і чорногорець. Контроль над навчально-виховним процесом здійснювало Правління училища, до якого входили шість осіб, на чолі з наглядачем – кандидатом богослов'я, священником Стефаном Карпинским. Провідну роль в училищі відігравав навчальний процес, який мав забезпечити належну успішність учнів. Найнижчими були показники успішності в 1-му класі, насамперед: із священної історії, російської мови, арифметики, географії та церковного співу. Причина полягала в низькому рівні підготовки вступників, хворобливості окремих учнів, розсіяність та лінь інших.

Вагоме місце в навчально-виховній програмі відводилось релігійно-духовному вихованню учнів. Порушники дисципліни підлягали суворому покаранню. Зокрема, троє учнів були помічені у вживанні спиртних напоїв. Їхня поведінка розглядалася на засіданні Правління, яке прийняло рішення про відрахування двох із них з училища. Вихователі здійснювали контроль за тим, які книги та літературу читають учні, щоб уникнути впливу шкідливого впливу соціалістичних ідей.

Ситуація в Одеському духовному училищі була характерною й для інших училищ Херсонської єпархії. Архієпископ Димитрій (Ковальницький) здійснював постійний контроль за навчально-виховним і економічним життям цих духовних навчальних закладів. Він брав безпосередню участь в обговоренні усіх справ, які виносились на розгляд Правління училищ. Документи і журнали, з дозволу Димитрія, були представлені Єлисаветградському єпископу Анатолію (Каменському), який теж давав свої вказівки і поради членам Правління³⁷⁸.

Значну увагу Димитрій (Ковальницький) приділяв розвитку світської освіти, в тому числі й початкової. Певна частина духовенства єпархії працювала викладачами в світських навчальних закладах, де викладався Закон Божий або інші релігійні дисципліни та в церковно-парафіяльних школах. На 1905 р. церковні школи посідали перше місце за своєю чисельністю: з 1828 шкіл Херсонської

³⁷⁸ РДІА. Ф. 802. Оп. 15. Спр. 422. Арк. 2, 9, 11, 12.

губернії 630 (34,5 %) належало церкві, 532 (29,1 %) – земським установам, 187 (10,2 %) становили міські початкові школи, решту – школи інших відомств. Але з подальшим розвитком земської освіти, через недостатнє фінансування, відсутність вчителів, слабкість навчально-матеріальної бази кількість церковно-парафіяльних шкіл та чисельність учнів у них зменшувалася порівняно із земськими школами та школами інших відомств, які мали більші можливості для функціонування своїх навчальних закладів³⁷⁹.

На кінець єпархіального служіння Владика церковні школи ще зберігали свої позиції. Згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, в Херсонській єпархії їх загальна кількість навіть зросла до 582-х. У цих навчальних закладах під керівництвом 1 013-ти викладачів здобували освіту 33597 осіб: 20095 хлопчиків і 13502 дівчинки, що становило 1,4 % від чисельності всього православного населення єпархії³⁸⁰.

Димитрій (Ковальницький) обіймав Одеську кафедру до кінця свого життя (він помер 3 лютого 1913 р. в Одесі). Його служіння відбувалося в умовах кризи Російської православної церкви, зумовленої поширенням протестантських течій, матеріалістичних і соціалістичних ідей та революційних подій 1905-1907 рр. Тож основну увагу він зосередив на проповідницькій, місіонерській та освітянській діяльності, що дало можливість забезпечити подальший розвиток єпархії. Владика завжди опікувався розвитком православ'я і просвітництва. Завдяки його мудрому керівництву Церква в Херсонській єпархії зуміла в непростий період революційних подій зберегти провідні позиції в духовному, громадському та культурно-освітньому житті населення. Про це свідчить постійне зростання кількості церковних споруд, церковно-парафіяльних шкіл, чисельності православних парафіян і духовенства, розвиток духовної та світської освіти.

³⁷⁹ Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918 рр.) : автореф. ... канд. іст. наук. С. 13.

³⁸⁰ Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1913 г. С. 27, 118-123.

ПІСЛЯМОВА

Дослідження багатовекторної діяльності провідних архієреїв, які діяли на різних етапах розвитку Херсонської єпархії, дає можливість створити їх просопографічний портрет. Вони були високоосвіченими ієрархами й до свого призначення на відповідну архієпископську кафедру, уже мали значний досвід єпархіального управління (за виключенням Євгенія (Булгаріса) і Никифора (Феотокі), просвітницької та наукової діяльності. Доктори богослов'я, професори Інокентій (Борисов), Дмитрій (Муретов) та Дмитрій (Ковальницький) свого часу були ректорами КДА, а Никанор (Бровкович) – ректором Казанської духовної академії та декількох духовних училищ. Архієпископи Євгеній (Булгаріс), Никифор (Феотокі), Гавриїл (Розанов) та Іустин (Охотін) мали значний досвід освітянської роботи, очолюючи різні навчальні заклади. До того ж зазначені архієреї зробили значний внесок у розвиток науки, в тому числі й історичної. У процесі науково-дослідницької діяльності архієпископи Гавриїл (Розанов), Інокентій (Борисов), Дмитрій (Муретов), Никифор (Феотокі), Іустин (Охотін) та Дмитрій (Ковальницький) співпрацювали з низкою наукових товариств і установ, важливе місце серед яких посідали: ОТІС та Церковно-археологічне товариство при КДА.

На першому етапі формування південноукраїнської єпархії, який тривав упродовж 1775-1837 рр., пріоритетним аспектом роботи єпархіальних ієрархів було церковне будівництво та започаткування мережі духовних навчальних закладів, представленими єпархіальними, повітовими та парафіяльними училищами. Завдяки зусиллям архієпископів Євгенія (Булгаріса) і Никифора (Феотокі) в Полтаві, де спочатку знаходилась єпархіальна кафедра, була заснована перша в південному регіоні духовна семінарія, яка внаслідок подальших державних трансформацій була переведена до Катеринослава. У розбудову Катеринославської духовної семінарії, яка стала важливим навчально-просвітницьким закладом у Південній

Україні, помітний внесок зробили наступні архієреї, зокрема, Платон (Любарський) та Гавриїл (Розанов).

Діяльність ієрархів в освітянській площині в зазначений період можна розглядати як рефлексію на історичні виклики часу, яка зумовлена потребою в освічених священнослужителях у новоутвореній єпархії.

На формування духовної освіти впливали урядові реформи, які проводились упродовж XIX ст. Вони спряли її уніфікації, проте не передбачали переведення освітньо-духовних закладів на повне державне утримання. Обмеженість у коштах змушувала єпархіальне управління проявляти творчий підхід для вирішення освітніх проблем, або діяти у відповідності до своїх можливостей.

На початку XIX ст. економічне піднесення міст на півдні України спричинило трансформацію освітньої сфери та заснування світських навчальних закладів, де духовенство, під контролем єпархіальних архієреїв, викладало відповідні релігійні дисципліни: Закон Божий, богослов'я, церковну історію та ін.

Не менш важливим був церковно-релігійний аспект просвітницької діяльності архієпископів, який включав проповідницьку та місіонерську роботу. Це було зумовлено, з одного боку, необхідністю зміцнення позицій православ'я серед населення єпархії, а з іншого – залучення до Православної церкви іновірців та розкольників. Першим ієрархом, який досягнув успіхів у процесі місіонерської діяльності серед старовірів, яких Православна церква називала розкольниками, став Никифор (Феотокі). Завдяки його зусиллям було започатковане єдиновірство, яке стало перехідним етапом на шляху старовірів до синодальної Російської православної церкви. Наступні архієреї продовжили активну роботу на цьому поприщі.

Упродовж 1837-1859 рр. Херсонську єпархію очолювали архієпископи Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов). Основні напрями їх діяльності були ідентичними до попередників. Разом з цим їх робота відрізнялася більшими масштабами та результатами. Цей період характеризується поживавленням церковного будівництва,

реконструкцією православних святинь Криму, активізацією просвітницької роботи та розвитком духовної освіти. За ініціативи Гавриїла (Розанова) в Одесі була заснована Херсонська духовна семінарія (1838 р.) та започатковано перше в Російській імперії дівоче училище для навчання та виховання малолітніх дівчаток-сиріт і доньок священнослужителів (1844 р.).

Архієпископ Інокентій (Борисов) займався традиційною для архієреїв просвітницькою та церковною роботою, але при цьому наповнив її новим змістом і підняв на небувалий рівень. Насамперед, це стосується проповідницької діяльності архієрея, якого ще за життя вважали найвидатнішим проповідником XIX ст., називаючи Російським Златоустом, та місіонерської роботи, що зумовлено активізацією діяльності розкольників та поширенням протестантських течій, привнесених німецькими переселенцями на південноукраїнські землі.

Особливим у церковно-релігійній діяльності Інокентія стало відродження християнських святинь Криму. На відміну від свого попередника – Гавриїла (Розанова), архієпископ відвідав православні церкви і монастирі на півострові й вивчив їх стан з метою подальшої реконструкції, яка була успішно розпочата під його керівництвом.

Діяльність ієрархів Херсонської єпархії в 1859-1914 рр. відбувалась на тлі кризових явищ у Російській православній церкві, спричинених поширенням штундизму, активізацією розкольників, появою матеріалізму і соціалістичних ідей в суспільстві та революційними подіями 1905-1907 рр. Архієреї доклали значних зусиль на шляху збереження досягнутих попередниками позицій та забезпечення розвитку єпархії. Зокрема, Димитрій (Муретов) втілював у життя нереалізовані плани свого вчителя – Інокентія (Борисова). Це стосувалось відкриття історичної кафедри в КДА (1841 р.), виокремлення Херсонської і Одеської єпархії та Таврійської і Сімферопольської єпархії та видання «Херсонских епархиальных ведомостей». Це сприяло активізації розвитку Православної церкви та відбудови християнських святинь на території Кримського

півострова, вдосконаленню єпархіального управління та просвітницької діяльності духовенства.

Характерною ознакою освітянської роботи Херсонських архієпископів став подальший розвиток освіти. У 1860-ті рр. розпочався новий етап у житті Херсонської (з 1871 р. – Одеської) духовної семінарії, який пов'язаний з діяльністю архієпископів Димитрія (Муретова), Никанора (Бровковича), Іустина (Охотіна) та Димитрія (Ковальницького). Постійний контроль за роботою Правління семінарії та надання необхідної допомоги сприяли піднесенню навчального закладу. Завдяки клопотанням Іустина (Охотіна) семінарія отримала нове зручне приміщення в центрі Одеси (1903 р.).

Діяльність єпархіальних архієреїв у другій половині ХІХ ст. була спрямована на розширення мережі церковно-парафіяльних шкіл та училищ, які почали більш ефективно працювати після проведення аграрної реформи 1861 р. Не зважаючи на усі недоліки й труднощі в роботі, ці початкові навчальні заклади сприяли підвищенню освітнього й культурного рівня населення та зміцненню позицій Православної церкви.

Провідне значення в просвітницькій роботі архієреїв церковно-релігійного спрямування надавалось проповідницьким практикам, які були засобом для релігійного, культурного й морального виховання населення та уніфікації церковного життя. Найбільш відомими проповідниками Херсонської єпархії в цей період часу були архієпископи Димитрій (Муретов) та Никанор (Бровкович), які вирізнялися особливістю підходів до проповідницької роботи. Проповіді Димитрія (Муретова) відзначалися вдумливістю, змістовністю текстів і особливою сердечністю. Никанор (Бровкович) мав менший ораторський дар, ніж знаменитий проповідник Інокентій (Борисов), але його проповіді та бесіди характеризувалися високим рівнем фаховості й дещо філософським спрямуванням.

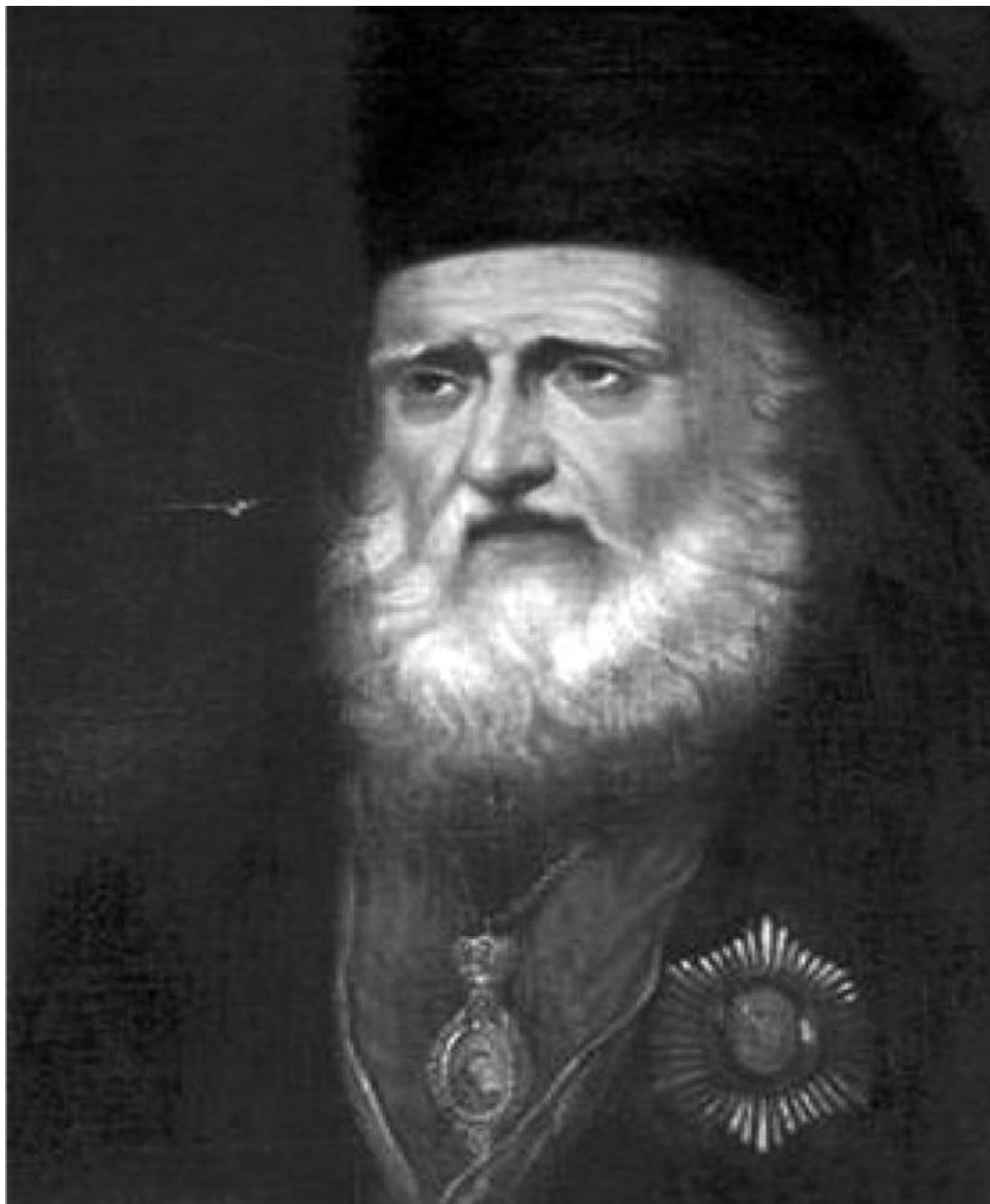
Знаковою складовою просвітницької діяльності архієреїв була організація та здійснення місіонерської роботи, що зумовлено необхідністю протистояння впливу різноманітних віровчень, які

поширювалися в південному регіоні, та збереження домінуючих позиції Російської православної церкви. У центрі уваги духовенства перебували розкольники, сектанти та іновірці. Серед архієпископів, які найактивніше займалися місіонерською діяльністю варто зазначити Никанора (Бровковича) та Іустина (Охотіна). Основні методи їх роботи полягали в переконанні, пропаганді православних істин, захисті православних від впливу іновірців, активізації роботи православних церковних братств в Одесі, Херсоні та Миколаєві, проведенні морально-релігійних читань та бесід, участі в роботі Всеросійських місіонерських з'їздів тощо. Попри певні успіхи місіонерська діяльність не змогла дати очікуваних результатів, що спричинено втратою певною частиною духовенства авторитету серед парафіян, зміною духовних пріоритетів населення та розчаруванням у православ'ї.

Не зважаючи на зазначені проблеми діяльність православних архієреїв забезпечила стабільний розвиток Херсонської єпархії, зберегла і примножила її здобутки до кінця досліджуваного періоду.

ДОДАТКИ

Додаток А. Єпархіальні архієреї

Евгеній (Булгаріс), грец. Ελευθέριος Βούλγαρης,
архієпископ Слав'янський і Херсонський (1775-1779 рр.)

Никифор (Феотокі), грец. Νικόλαος Θεοτόκης;),
архієпископ Слав'янський і Херсонський (1779-1786 рр.)

Амвросій (Серебеников),
архієпископ Катеринославський і Херсонесо-Таврійський (1786-1792 рр.)

Гавриїл (Бонулеско-Бодоні),
архієпископ Катеринославський і Херсонеса-Таврійський (1793-1797 рр.),
архієпископ Новоросійський і Дніпровський (1797-1799 рр.),
митрополит Київський (1799-1803 рр.), митрополит Кишинівський (1813-1821 рр.)

Платон (Любарський),
архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський (1805-1811 рр.)

Гавриїл (Розанов),
архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський (1828-1837 рр.);
архієпископ Херсонський і Таврійський (1837-1848 рр.)

Інокентій (Борисов),
архієпископ Херсонський і Таврійський (1848-1857 рр.)

Димитрій (Муретов),
архієпископ Херсонський і Одеський (1857-1874; 1882-1883 рр.)

Никанор (Бровкович),
архієпископ Херсонський і Одеський (1883-1890 рр.)

Іустин (Охотін),
архієпископ Херсонський і Одеський (1893-1905 рр.)

Димитрій (Ковальницький),
архієпископ Херсонський і Одеський (1905-1913 рр.)

Додаток Б. Духовні навчальні заклади

Катеринославська духовна семінарія (1803-1918 рр.)

Іоаков (Йосип Іванович Вечерков), архімандрит,
ректор Катеринославської духовної семінарії
(1823-1832 рр.)

Іона (Іполит Леонтійович Капустін), архімандрит,
ректор Катеринославської духовної семінарії
(1836-1843 рр.)

Херсонська (з 1871 р. – Одеська) духовна семінарія

Порфирій (Успенський Костянтин Олександрович),
архімандрит, перший ректор Херсонської духовної семінарії (1838-1841 рр.)

Єпископ Никодим (Казанцев Микита Іванович),
ректор Херсонської духовної семінарії (1841-1845 рр.)

Протоієрей Чемена Мартирій Федорович,
ректор Херсонської (з 1871 р. – Одеської) духовної семінарії (1868-1900 рр.)

Протоіерей Флоровський Василь Антонович,
ректор Одеської духовної семінарії (1900-1903 рр.)

Архієпископ Анатолій (Каменський Олексій Васильович),
ректор Одеської духовної семінарії (1903-1906 рр.)

Протоієрей Бречкевич Костянтин Васильович,
ректор Одеської духовної семінарії (1906–?)

Додаток В. Монастирі Херсонської єпархії

Свято-Григорівський Бізюків чоловічий монастир

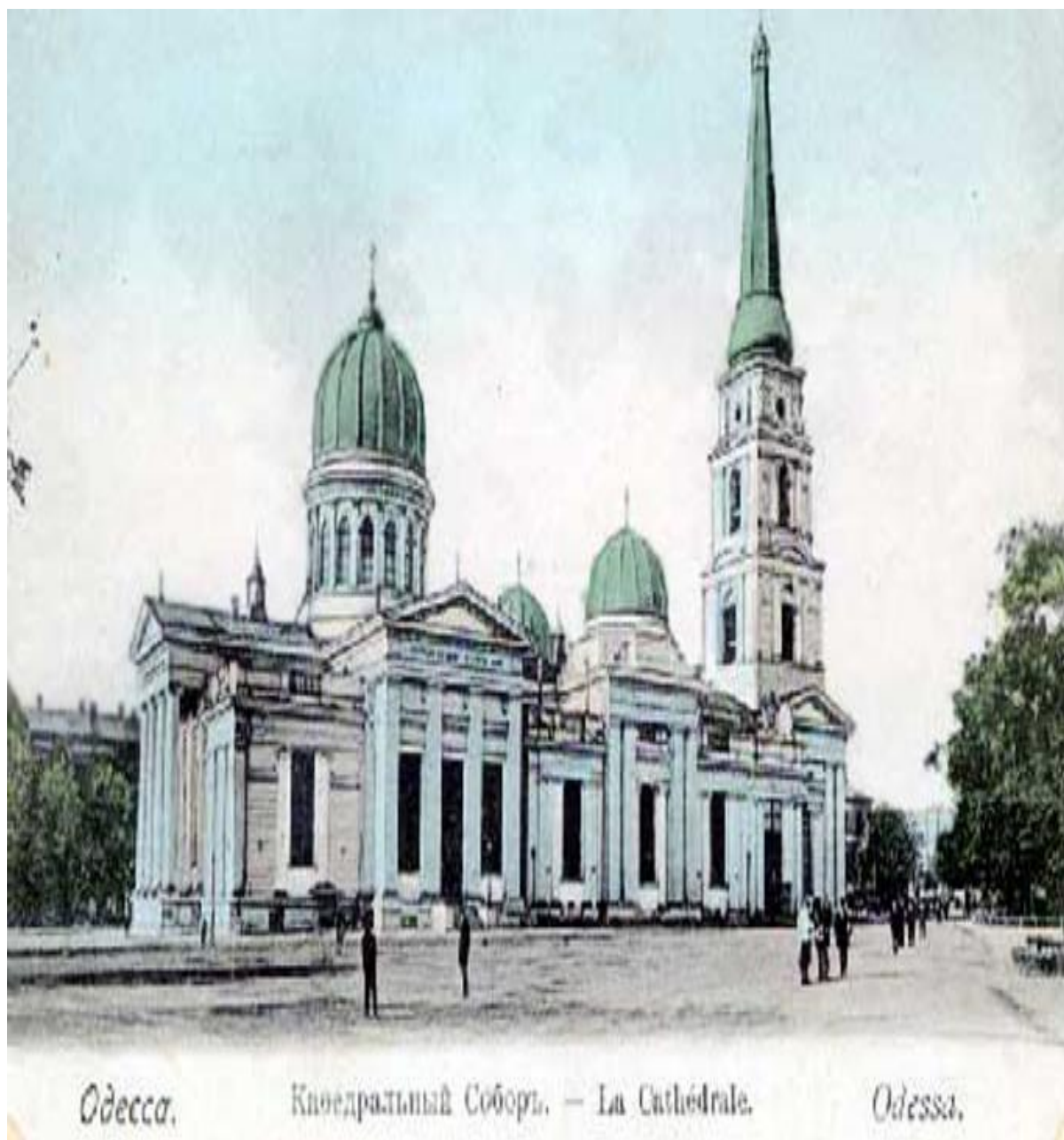

Одеський Свято-Успенський чоловічий монастир

Одеський Свято-Архангело-Михайлівський жіночий монастир

Додаток Г. Храми Херсонської єпархії

Одеський Спасо-Преображенський кафедральний собор
(до 1808 р. – Миколаївський собор)

Архієрейський дім та Христова архієрейська церква (Одеса)

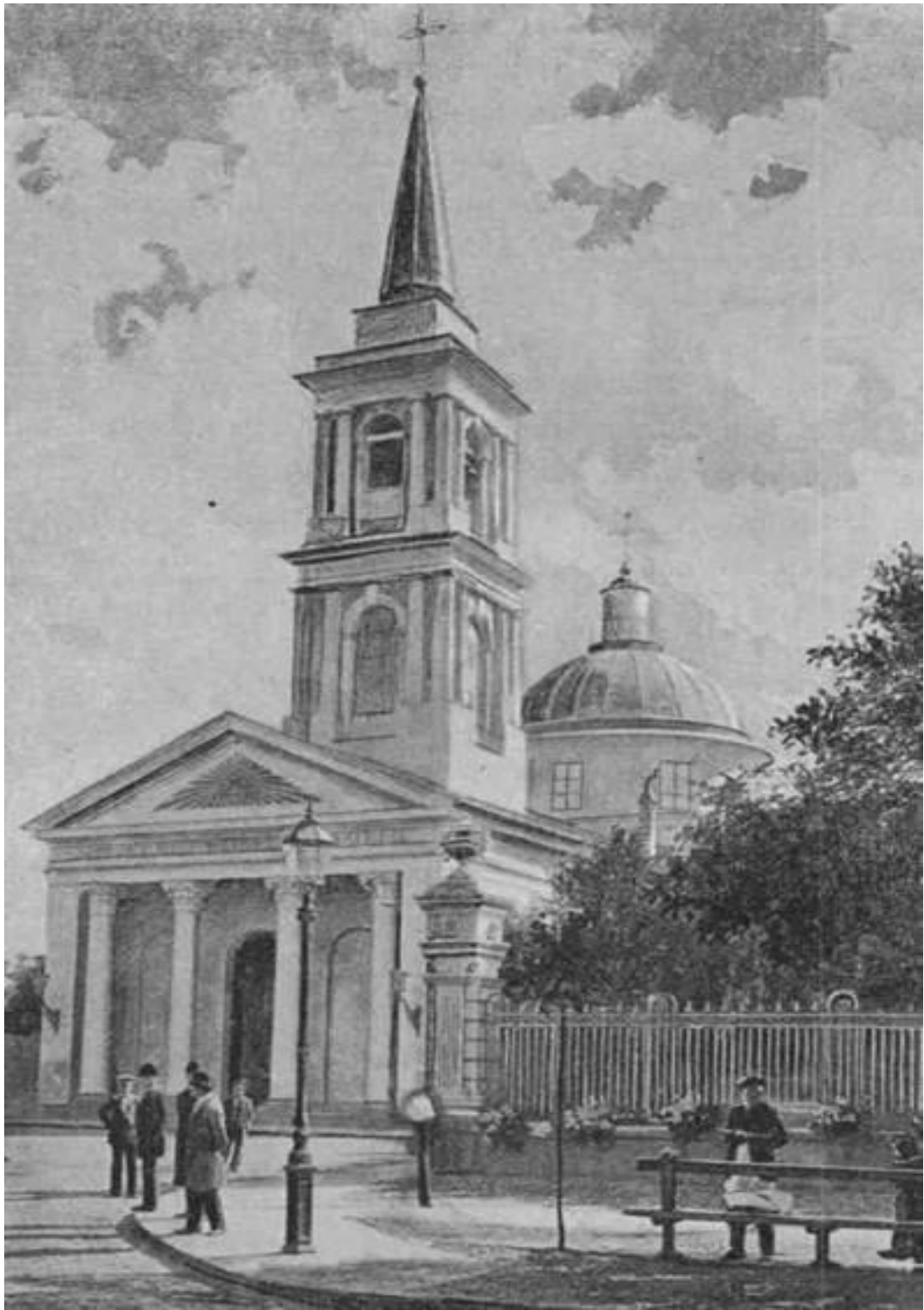
Вознесенська (міщанська) церква (Одеса)

Церква Казанської ікони Божої Матері
на Пересипу (Одеса)

Покровська церква (Одеса)

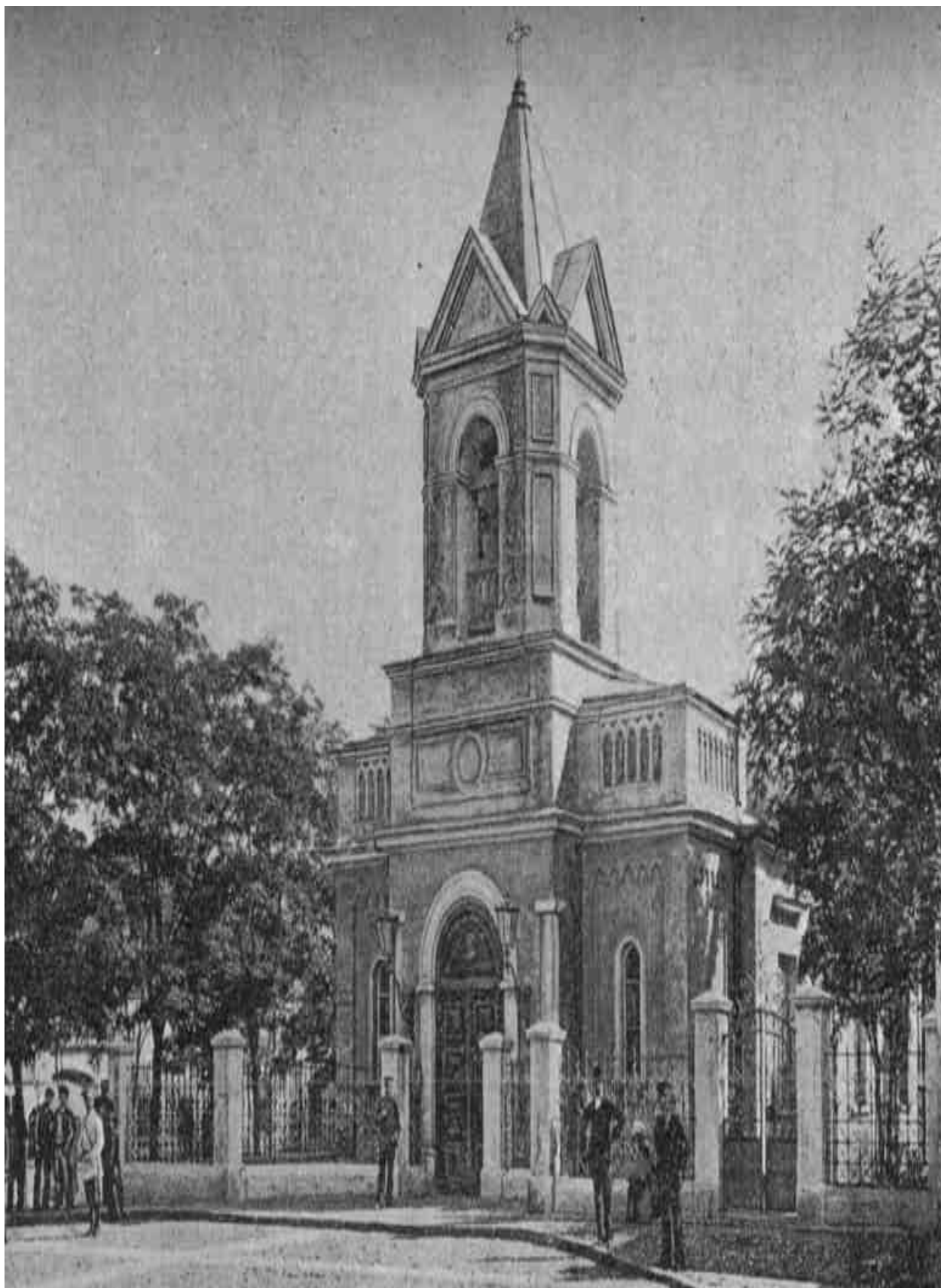
Свято-Троїцька церква (Одеса)

Стрітенська церква (Одеса)

Успенська церква (Одеса)

Вірмено-Григоріанська церква (Одеса)

Архангело-Михайлівська церква на Молдованці (Одеса)

Свято-Катерининський собор (Херсон)

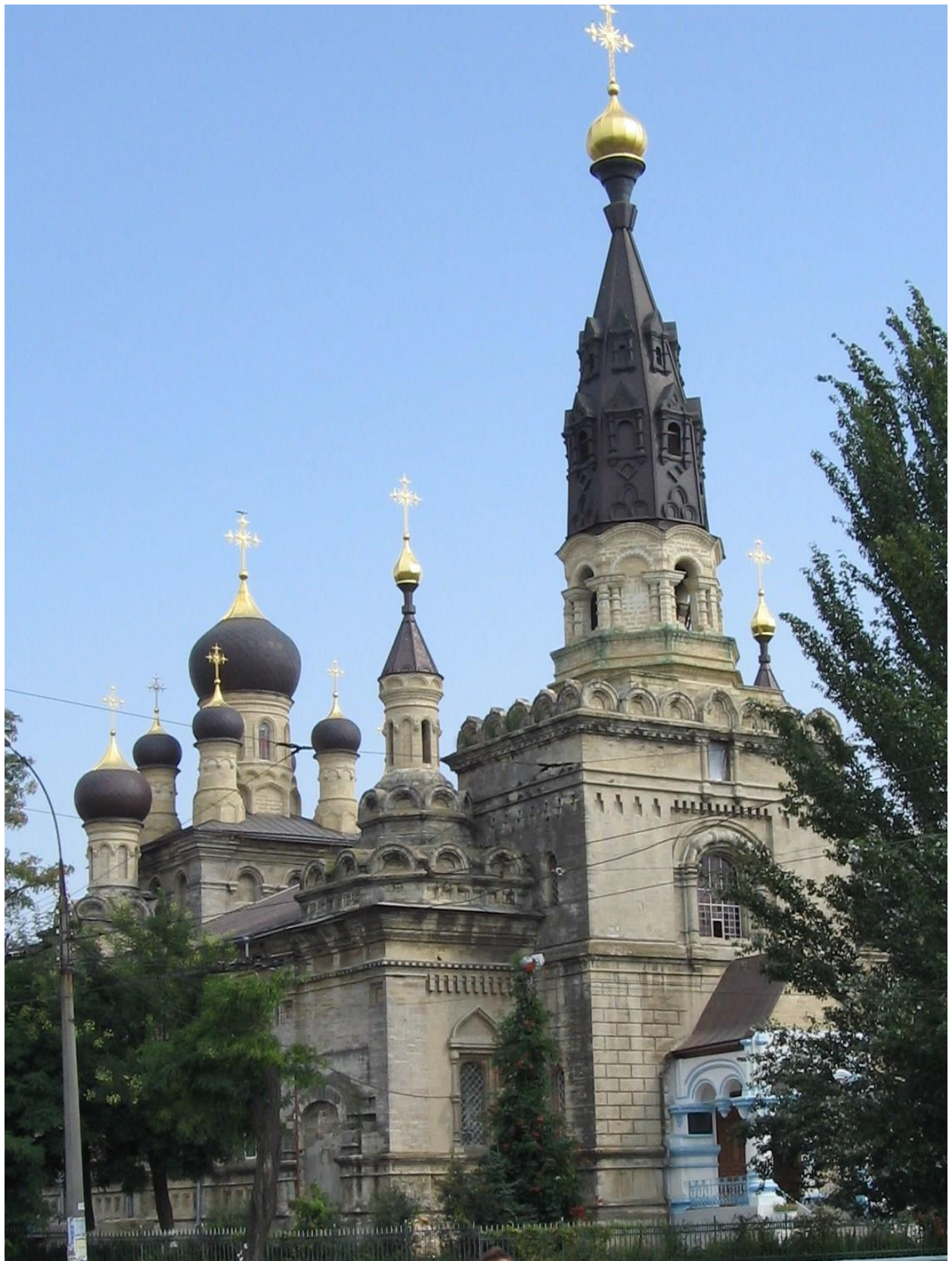
Успенський собор (Херсон)

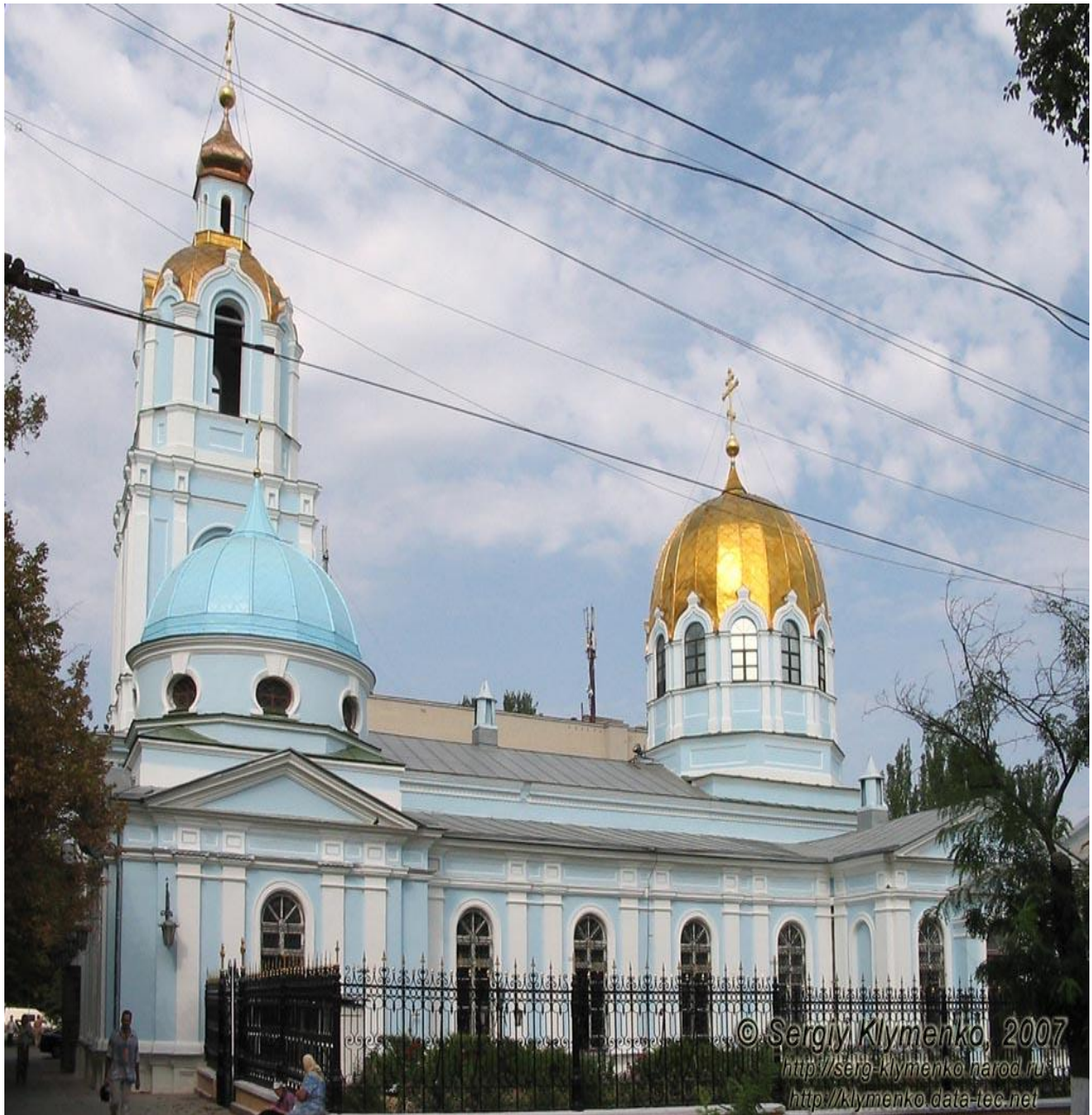
Церква Олександра Невського (Миколаїв)

Соборний храм Миколая Чудотворця (Миколаїв)

Храм ікони Касперовської Божої Матері (Миколаїв)

Собор Різдва Пресвятої Богородиці (Миколаїв)

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Амвросій (Подобєдов), митр. – 34
Амвросій (Серебренников), архієп. – 22, 28, 29, 30, 31
Анатолій (Каменський), архім. – 134, 137, 147, 150
Априлов В. – 48
Аркас З. А. – 85, 87, 88
Арсеній (Москвін), митр. – 102
Архангельський П., прот. – 138
Афанасій (Соколов), архім. – 47

Б

- Бабінов Ю. А. – 10
Барсов М. І. – 9, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 74
Бачинська О. – 104
Башинський І., прот. – 32
Бєвзюк Н. – 104
Бєрнштейн С. Б. – 42
Бєляєв С., свящ. – 108
Бєффо Франц – 54
Брєчкєвич К. В., прот. – 147
Бауєр Бруно – 112
Булгаріс Є., митроп. – див. Євгеній (Булгаріс)
Буткєвич Т. І. – 9, 59, 66
Бюхнер Г. – 119

В

- Василєвич Ю. В. – 10, 11
Василь (Юдін), ієром. – 85, 87, 88
Вєчєрков І., архім. – 38
Вижєвський М., прот. – 146
Віссаріон, ієром. – 87
Войтковський В., прот. – 104, 137
Володимир, кн. – 85, 86, 87, 88
Воронцов М. С. – 36, 52, 53, 54, 62, 75

Воскресенський І., прот. – 143
Востоков М. Н. – 9, 64, 90
Вулизмас Євстафій, архім. – 105

Г

Гавриїл (Бонулеско-Бодоні), митр. – 21, 22, 31, 32, 40, 41, 42
Гавриїл (Розанов), архієп. – 6, 8, 13, 23, 28, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 79,
80, 84, 92, 110, 152, 153, 154, 155
Гегель Г. – 119
Герцен О. – 118
Глобачов Іоанн, прот. – 53
Голубинський Ф. О., прот. – 35
Гребцова І. С. – 48
Грейг О., адмірал – 86
Гриневич К. – 86, 87

Д

Данилова Є. – 104
Де Рішельє – 43
Димитрій (Ковальницький), архієп. – 6, 12, 141, 142, 143, 144, 145,
146, 148, 149, 150, 151, 152, 155
Димитрій (Муретов), архієп. – 6, 9, 12, 61, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 110, 111, 152, 154, 155
Діаковський Д., прот. – 76, 106
Діанова Н. М. – 15, 19, 22, 24, 27, 30, 39, 49, 51, 57, 59, 72, 79, 82, 95,
99, 101, 113, 130, 135, 136, 143
Дюбуа де Монпере – 86

Е

Едлінг Роксандра – 19, 45

Є

Євгеній (Болховитінов), митр. – 34, 58, 61
Євгеній (Булгаріс), архієп. – 6, 7, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 25, 152

Євгеній (Еклітейнг), ігумен – 90

Ж

Журба О. І. – 38

З

Запольський М., прот. – 105

Заркевич І. – 126

Знаменський І., прот. – 14, 47

Знаменський П. В. – 116

І

Ігнатій (Газадінов), митр. – 22, 23

Інокентій (Борисов), архієп. – 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 42, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 152, 153, 154, 155

Іов (Потьомкін), архієп. – 33

Іустин (Охотін), архієп. – 6, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 152, 155, 156

К

Кант І. – 118, 119

Карпинський С., свящ. – 150

Катерина П – 15, 19, 22, 23, 28, 29, 30, 31, 36, 41, 118

Катунін Ю. – 97

Кеппен П. І. – 13, 36

Клітін О. М., прот. – 134

Козицький А., свящ. – 109

Косовський М., прот. – 138

Костомаров М. І. – 118

Косцюшко-Валюжинич К. К. – 86

Костянтин Миколайович, кн. – 77, 88,

Котович І. В. – 103

Коцієвський О. – 55

Кравченко О., прот. – 114
Красносельцев М. Ф. – 112, 113, 117
Крестьянников В. – 90
Кудрявцев О. М. – 12
Куницький П., прот. – 22
Кутайсов В. – 86

Л

Лебединцев А., прот. – 8, 41, 47, 49, 61, 85, 88, 89, 95, 99
Лебединцев Ф. – 95
Лебедев М. – 103
Левшин О. – 43
Лиман І. І. – 10, 16, 17, 23, 28, 33, 40, 44, 76, 81, 97
Лобачевський В., свящ. – 107
Логінов Є. – 103
Логіновський А., прот. – 8, 90
Ляликов П. - 78

М

Макарій (Булгаков), митр. – 66, 67, 95, 113
Максимович М. О. – 60, 61, 62, 67
Малишевський І. – 95
Маркевич О. – 63
Мацеєвич Л. С., прот. – 143
Мемнон (Вишневський), єп. – 135
Метлинський А. – 65
Микола І – 51, 54
Михневич Й. Г. – 61
Міляновський Ф. – 117
Мозгова Н. Г. – 59, 60
Мурзакевич М. Н. – 9, 10, 26, 86, 87, 97
Мухін О. – 47

Н

Надлер В. К. – 42
Неводчиков М., свящ. – 8, 15, 16, 19

Нектаров Г. – 47
Непомнящий А. – 89
Нестеровський М., свящ. – 108
Никодим (Казанцев), архім. – 47
Никанор (Бровкович), архієп. – 6, 11, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 146, 152, 155, 156
Никифор (Феотокі), архієп. – 6, 7, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 152, 153
Никифоров В., свящ. – 91
Никольський М. І., прот. – 18, 33, 54
Новосельський М. – 118

О

Олександр І – 32, 54
Онисіфор (Боровик), арх. – 33

П

Павло І – 5, 28, 31, 32
Павловський М., прот. – 46, 48, 50, 51, 61, 81, 82
Палаузов М. Х. – 100
Палімпсестов І. У. – 9, 89
Пантелеймон, ієром. – 46, 47
Парфеній (Попов), архім. – 78
Певницький В. – 95, 141
Петровський С., прот. – 8, 34, 35, 42, 43, 44, 48, 52, 55, 56, 73, 77, 82, 83, 84, 91, 94, 100, 110, 111, 112, 114, 116, 134, 138
Пичета І., прот. – 141
Платон (Любарський), архієп. – 32, 33, 41, 43, 153
Погодін М. П. – 8
Полікарп (Радкевич), архім. – 61, 85, 87, 88
Побєдоносцев К. П. – 126, 127
Покровський М. – 47
Попруженко М. Г., прот. – 48, 79, 103, 104
Порфирій (Успенський), архім. – 46, 47
Потьомкін Г. – 16, 25, 28, 29, 31
Прігарін О. А. – 24, 53

Протасов М. О. – 46, 50
Пружина В. П. – 104

Р

Розумовський К. Г. – 18
Романенко І., свящ. – 107

С

Самодурова В. В. – 104
Селецький Г., прот. – 104, 105
Серафим (Раковський), архім. - 68
Серафимов С., прот. – 8, 35, 36, 38, 52, 56, 66, 80
Сербінович К. – 72
Сергій (Ляпидевський-Каркадиновський), митр. – 131
Силін В., свящ. – 109
Сілін І., свящ. – 46
Скальковський А. О. – 26, 42
Скворцов І., прот. – 80
Смольянінов К. М. – 42
Соколов М., прот. – 61
Соловйов М. М. – 8, 21
Спасський К. К. – 103, 148
Степаненко Г. В. – 10, 11
Стрельбицький І. Х., прот. – 47, 48, 49, 73, 79, 80, 103, 124, 125, 137
Строганов О. – 93
Стурдза О. С. – 15, 19, 45, 70, 71, 72, 73, 78

Т

Тарасевич М. – 103
Терновський Ф. – 95
Титов Ф. І. – 9, 94, 95
Тихомиров Ф. О. – 103
Толстой Д. – 101
Тригуб О. П. – 10, 44, 126, 151
Тункіна І. В. – 86, 87

У

Уваров О. – 83, 86

Ф

Федорович І., свящ. – 108

Федорчук О. О. – 10

Фейербах Людвіг – 112

Феодосій (Олтаржевський), єп. – 133, 134

Феофіл (Татарський), архім. – 33

Філарет (Булгаков), митр. – 141

Філарет (Гумилевський), архієп. – 63, 74

Філарет (Дроздов), митр. – 37, 56, 57, 59, 60, 65, 66, 70, 71

Фіхте І. – 119

Флоровський В. А., прот. – 137

Флоровський Г. В., прот. – 66, 67, 98, 101, 102, 112, 113, 116, 145

Фохт К. – 119

Фраполлі Франц – 53

Ч

Чемена І. – 143

Чемена М., прот. – 79, 91, 103, 104, 105, 106, 136, 143

Чернишевський М. – 118

Ш

Швабахер С. – 99

Шевякова Д. П. – 10, 86

Шеллінг Ф. – 119

Шемякін М. - 86

Шип Н. А. – 96, 143

Шопенгауер А. – 119

Я

Яновський І., прот. – 21

Ястребов М. Ф. – 9

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР ОННБ	Відділ рукописів Одеської національної наукової бібліотеки
ВР РНБ	Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки
ДААРК	Державний архів Автономної Республіки Крим
ДАМС	Державний архів міста Севастополь
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області
ЕЕВ	Екатеринославские епархиальные ведомости
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ІАК	Імператорська Археологічна Комісія
ІНУ	Імператорський Новоросійський університет
ІР НБУВ	Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України
КДА	Київська духовна академія
ОТІС	Одеське товариство історії і старожитностей
Приб. к ХЕВ	Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской империи
РДІА	Російський державний історичний архів
РПЦ	Російська православна церква
СПб.ДА	Санкт-Петербурзька духовна академія
ХЕВ	Херсонские епархиальные ведомости
архієп.	архієпископ
архім.	архімандрит
єп.	єпископ
ієром.	ієромонах
кн.	князь

митр.	митрополит
н.р.	навчальний рік
патр.	патріарх
прот.	протоієрей
свящ.	священик

Наукове видання

Діанова Наталія Миколаївна

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ АРХІЄРЕІВ
ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

МОНОГРАФІЯ

В авторській редакції

Підп. до друку 12.04.2022. Формат 60x84/16.
Ум.-друк. арк. 12,03. Тираж 20 пр.
Зам. № 2425.

**Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова**

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.